

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

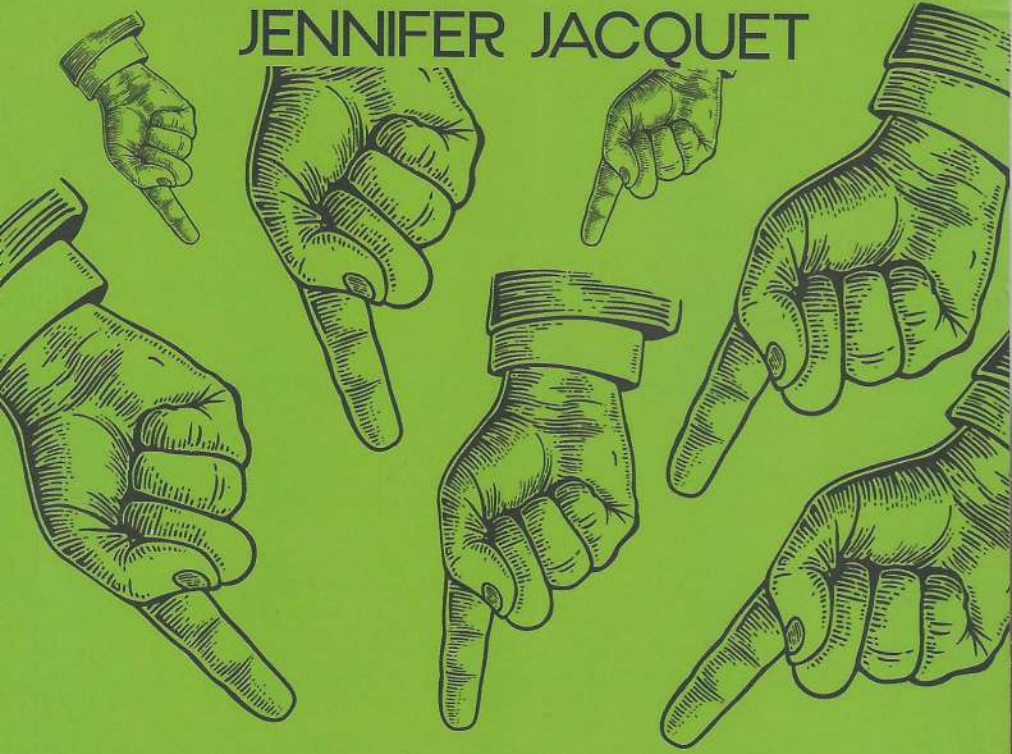
<https://rantey.org>

Yedek ve Duyuru Kanallarımız

Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

- Telegram: <https://t.me/birkitapbir>
- WhatsApp Kanalımız : <https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4lvMoc0Y>

JENNIFER JACQUET

UTANÇ GEREKLİ Mİ?

Türkçesi:
Z. Nur Erbörü Metinkale

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi <https://rantey.org>

JENNIFER JACQUET

UTANÇ GEREKLİ Mİ?

Utanç Gerekli mi? **Jennifer Jacquet**

Kitabın özgün adı: Is Shame Necessary?
© 2015, Jennifer Jacquet

Genel Yayın Yönetmeni: Prof. Dr. Ali Atıf Bir
Yayın Koordinatörü: Aşlı Güçlü
Çevirmen: Z. Nur Erborü Metinkale
Editör: Hümeysra Ayar
Son Okuma: Umut Burgaz
Sayfa Tasarımı: Ceyda Çakıcı Baş
Kapak Tasarımı: Zimba Ajans / Demet Aki
Kapak Uygulama: Şükrü Karakoç

© 2023, bu kitabın Türkçe yayın hakları Brockman, Inc.'den alınmış olup aracılığıyla Aabir A.Ş.'ye aittir.

1. Baskı: The Kitap, Şubat 2023

ISBN: 978-625-6415-03-4
Sertifika no: 47690

Optimum Basım Yayın San. ve Tic. A.Ş.
Dr. Ali Demir Cad. No: 51/1 Küçükçekmece/İstanbul
Sertifika no: 41707
info@optimumbasim.com

Aabir A.Ş.
Masaldan İş Merkezi F – 4 Üsküdar/İstanbul
T: 0216 521 60 12
www.thekitapyayinlari.com | iletisim@thekitapyayinlari.com

Kitabın elinize ulaşma sürecinde katkısı olanlar:
PR ve Sosyal Medya Yönetimi: Anıl Çağlar Saka
Dijital Satış: Cansu Zenginli

Satış ve pazarlama talepleri için: Ozan Hikmet Ünlüler
siparis@thekitapyayinlari.com | T: 0216 521 60 12

The Kitap, Aabir A.Ş. yayın markasıdır.
Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - <https://rantey.org>

JENNIFER JACQUET

UTANÇ GEREKLİ Mİ?

Türkçesi: Z. Nur Erbörü Metinkale

Yazar Hakkında

Jennifer Jacquet New York Üniversitesi Çevre Bilimleri Bölümü'nde yardımcı profesörlük görevini yürütmektedir. Müşterekler trajedisi ve işbirliği konuları üzerinde çalışmalar yürütmektedir. *Utanç Gerekli mi?* ilk kitabıdır.

Çevirmen Hakkında

Z. Nur Erbörü Metinkale Avusturya Lisesi'nin ardından İstanbul Üniversitesi Dış Hekimliği Fakültesi'ni bitirdi. Beş çocuk anneliğinin yanı sıra eğitim ve kitaplara olan merakı onu çevirmenliğe yöneltti. Çocuk kitapları dâhil çeşitli çevirileri vardır.

Utanç. İnsanlığı kurtaracak duygu.

–Andrei Tarkovsky’ye ait *Solaris* için yazılmış senaryodan (1972)

Ancak hanım evlatları utanır.

–Baron Edward Von Kloborg III, Amerikalı lobici (1942-2005)

İçindekiler

1	Utancın Açılımı	11
2	Suçluluk Duygusunun Yükselişi	34
3	Suçluluk Duygusunun Sınırları	49
4	Çürük Elmalar	66
5	Normlar Nasıl Normal Olur	82
6	Etkili Utandırmanın Yedi Alışkanlığı	102
7	Kızıl İnternet	121
8	Dikkat Ekonomisinde Utanç	137
9	Utanca Verilen Tepkiler	151
10	Utancın Etkili Noktası	170
	Ek Utanç Totemi v.2.1.	183
	Notlar	187
	Teşekkür	199

1

Utancın Açılımı

[Bir insanın] ahlaki bilinci, hayal etme hakkı karşılığında kabul ettiği tanrılar tarafından verilmiş bir lanettir.

–WILLIAM FAULKNER, *The Paris Review* röportajı (1958)

1987 yılında, otuz yaşındaki Sam LaBudde, yağmur ormanlarının yok edilmesine karşı mücadele etmek amacıyla bir iş bulmak üzere, San Francisco’da bulunan Earth Island Enstitüsü’nün ofislerinden içeri girer. Bir casus olmak üzere Meksika’ya yönlendirilmiş olarak dışarı çıkar. Earth Island Enstitüsü’nün lobisinde, LaBudde, ton balığı endüstrisinin gırgır ağlarının milyonlarca yunusu nasıl öldürdüğüne dair bir makale okur; bunlar bir küme ton balığını çevreleyen çok geniş ağlardır ki, “ceplerine” takılan her şeyi –daha sonra ya boğulan ya da çarklarına takılıp parçalanan yunuslar da dâhil olmak üzere– sımsıkı yakalayıp çekerler. Makale oldukça etkiliydi ama hiçbir görseli yoktu. Yağmur ormanlarını kurtarmak yerine LaBudde, Earth Island Enstitüsü’nü kendisine bir video kamera göndermeleri için (ki bu, kameraların yaygın olmadığı 1980’lerde oluyor) ikna eder ve aldatmaca ile görüntüler elde etmek için bir ton balığı teknesinde iş bulmak üzere yola koyulur.

LaBudde, Meksika Ensenada açıklarında faaliyet gösteren bir Panama balıkçı teknesine önce tayfa sonra da bir aşçı olarak işe girmeyi başarır. Kendini büyük bir tehlikeye atarak, ton balığı avcılığının düzeneklerinde yakalanıp ölen veya ölmek üzere olan yunusların çeşitli görüntülerini kaydeder. Earth Island, bir medya kampanyası başlatmak üzere bu görüntüleri ulusal ve yerel Birleşik Devletler televizyonlarında kullanır. Üç bölümlük seri halinde *Atlantic Monthly*'de Kenneth Brower tarafından yayımlanmak dâhil, gazete ve dergilerde basılır. Kampanyanın amacı, hadlerini aşanları ortaya çıkarıp Amerikan toplumunun önünde utandırmaktır. Utandırmanın hedefinde ton balığı endüstrisi vardır, özellikle üç büyük ton balığı şirketi: StarKist, Bumble Bee ve Chicken of the Sea.

O sıralarda, ben de annemi bana *50 Simple Things Kids Can Do to Save the Earth* (Dünyayı Kurtarmak İçin Çocukların Yapabileceği 50 Basit Öneri [1990]) adlı kitabı alması için ikna ettim ve kitabın tavsiyesine de uyarak bilgi edinmek üzere Earth Island Enstitüsü'ne bir mektup yazdım. Haftalar sonra, LaBudde'in da San Francisco'da ziyaret ettiği aynı gruptan Ohio'daki çıkmaz sokağımızın posta kutusunda bir cevap gördüm. Zarfın içinde LaBudde'in çektiği bir ton balığı vincinin kaldırdığı ölü yunusun akıllardan çıkmayacak siyah beyaz bir fotoğrafı da vardı. Earth Island'ın gönderdiği kampanya materyalleri ton balığı endüstrisini utandırmıştı ama bende suçluluk uyandırmıştı. Kimsenin ne düşündüğünü umursamadan, benim bilincim bana yunuslara yaşatılan şeyin yanlış olduğunu söylüyordu (ton balıklarına neler olduğu önemli değildi). Suçluluk, kışkırtıcısı da izleyicisi de insanın kendisi olduğu bir duygudur ve verdiği huzursuzluk insanı kendine çekidüzen vermeye yönlendirir. O fotoğrafa baktığımda kendimi ilk defa daha önce hiç görmediğim –sadece bir vahşi yaşam dergisinin sayfalarında görmüştüm– bir canlı için acı çeken buldum ve ilk defa, ama son değil, yediğim bir şey için suçlu hissetmişim.

Bir şeyler yapmalıydım. Dokuz yaşında, 1980'lerin öğrettiği yeni yöntemi öğrenmişim bile: tüketici olarak suçluluğumu gidermek. Aile olarak ton balığı konservesi almayı bırakmamız için ısrar ettim ve yalnız da değildim. Ezilip parçalanmış yunusların kanıtları, tüm dünyadaki insanları üzmüş ve öfkeliendirmiş ve önce evlerde geniş çaplı bir boykota, sonra da başlıca ton balığı şirketlerinde bir protokol değişikliğine sevk etmişti. O dönemde yapılan bir röportajda Heinz şirketinin (StarKist'in sahibi olan) CEO'su Anthony O'Reilly şöyle söylemişti: "Müşterilerine hassas davranmayan bir CEO zavallıdır. Çocukların Flipper'a olan sevgisi ve LaBudde filminde gösterilen korkunç sahneler nedeniyle gittikçe büyüyen bir eleştiri yağmuru (oldukça iyi yönetildi)oluşturdu ki, bu da okullu çocuklarda hızla artan bir duyarlılığın iletilmesini sağladı; bence artık eski balıkçılık yöntemleri kabul edilemez."

Daha sonra ekolojik onaylı "yunus korur" ürünler piyasaya sürüldüğünde, bu okullu çocuklar ve ebeveynleri, rahatlatılan müşteri portföyü arasında yerlerini aldılar. Hepimiz daha iyi hissetmiş ve ton balığı yemeye kaldığımız yerden devam etmiştik. Bir on yıl daha ton balığı problemi veya yunus korumalı etiket üzerinde düşünmedim. Nihayet, tekrar düşünmeye başladığım zaman, hepimizin kandırılmış olduğunu anladığım zamandı.

1990'larda piyasaya sürülen "yunus korur" logosu, dünyayı korumak için yeni ortaya atılmış pazarlama araçlarından biriydi. Aynı yıl, Amerikan hükûmeti organik besin yönetmeliğini çıkardı (aslında ilk organik besin sertifikası Kaliforniya, Santa Cruz'da 1973'te tesis edilmişti). Uluslararası bir proje olan Forest Stewardship Council,* sürdürülebilir ormancılık teamüllerinin belgelendirmesi için yapılan uzun müzakerelerden sonra 1993 yılında kurulmuş uluslararası bir konseydir. Sürdürülebilir balıkçılığın belgelendirmesini teşvik etmek için temel bir program olan The Marine Stewardship Council** 1997'de geliştirildi

* Orman Koruma Konseyi. (ç.n.)

** Deniz Koruma Konseyi. (ç.n.)

ve aynı yıl da Fairtrade International* kuruldu. Daha birçok tescillendirme kurumu da bunu takip etti.

Bu tescillendirme baskılarına kadar, utandırma kampanyaları ve boykotların hedefi tüm şirketler veya endüstrilerde köklü bir değişikliğe gidilmesiydi. 1960'larda yapılan sofralık üzüm grevleri ve boykotlarının arkasındaki isim olan aktivist Cesar Chavez'in, çabalarının sonucundaki hedefi üzümlerin üzerinde şöyle yazılı bir etiket olması değildi: ASGARİ ÜCRETLE ÇALIŞAN ÇİFTÇİLER TARAFINDAN TOPLANMIŞTIR. Hedef birkaç tüketicinin kaygılarını gidermek değildi (başka birçok şeyin yanı sıra), tüm çiftçiler için asgari ücret ve iş yeri güvenliği konusunda federal kanunlarda bir değişikliğe gidilmeseydi. Yirminci yüzyılın ilk dönemlerinde et fabrikalarındaki sağlık önlemlerinin yetersizliğinin ortaya çıkartılmasının amacı, bilinçli tüketicinin hijyenik et tüketmesini sağlayacak bir tescillendirme yapılması değil, her yerde sağlık standartlarının yükseltilmesiydi.

Ancak 1980'lerde, doğrudan arzı değiştirme anlayışı yerini talepte değişim fikrine bıraktı. İlk bakışta bu strateji, özellikle *laissez-faire* ekonomilerde, oldukça akla yatkın görünebilir: Talepler değişirse arz bunu karşılamak zorundadır. Bu ikisinin, altı yıllık ekonomi eğitimimde bana sürekli hatırlatıldığı gibi, hesap defterinin karşıt taraflarında sürekli bir dengede durması gerekir. Reagan döneminin düzenlemeye karşı gittikçe düşmanca bir politik iklim başlatmasından dolayı çevrecilerin de desteklediği antlaşmaların yeni planı, cüzdanı en etkili ikna yöntemi olarak seçmekti. Bu strateji, tüketiciye "seçim özgürlüğü"nü (ünlü serbest ekonomi ve serbest pazar popülisti Milton Friedman'ın savaş çılgılığı) elinde tutmasına imkân veriyor ve suçluluk duygusu ile dolu müşterilerin tedirgin edici duygularını, basitçe satın alma alışkanlıklarını değiştirerek engelleyebiliyordu.

Odak noktası arzdan talebe kaydırıldığı için, toplumsal ve çevresel problemlerin çözümü olması gereken sermaye şirketlerinin

* Uluslararası Adil Ticaret Tescil Kurumu. (ç.n.)

payına düşen utanma duygusunun üzeri tüketiciler tarafındaki suçluluk duygusu ile örtülmüştü. Sertifikalandırma gitgide daha önem kazandı ve onun yükselişi sessizce sorumluluğun siyasi çevrelerden çok bireysel tüketiciye düştüğüne dair bir izlenim uyardı. Sertifikalandırma nosyonu, utanma duygusunu yok edip angajmanların yeni modeli olarak suçluluk duygusunu hedef aldı. Suçluluk yöntem olarak bütün endüstriler ya da tedarikçi firmalar üzerinde uygulanamayacağı için, bireyleri motive etmekte kullanılabilirdi; yalnızca gruplar, ton balığı endüstrisi gibi, bilinç yok-sunu olmaları ve bu yüzden suçluluk hissetmeyeceklerinden dolayı *sadece* bireyler üzerinde uygulanabildi. Amaç tüm endüstrinin iyileştirilmesinden çıkıp tüketicilerden belli bir kesimin bilincini rahatlatmaya dönüşmüştü.

Ancak pestisit kullanımı, çalışanların istismarı ve derin denizcilik trolü gibi problemler bireysel seçimlerle çözülemez. Eğer pestisit benim besinimde olmaz ama diğer herkesinkinde olursa paylaştığımız su kaynaklarımıza hâlâ sızmaya devam eder. Eğer ben yunus koruyuculu ton balığı yersem ama diğer herkes yunus korumasız ton balığı yemeye devam ederse yunusların başı hâlâ dertte olmaya devam eder. Eğer ben uçmayı bırakırsam ama başka hiç kimse bırakmazsa karbondioksit dik bir şekilde salınmaya devam eder.

Kolektif aksiyona geçmede temel sorun, psikolojiyi değiştirme, dolayısıyla da bireylerin alışkanlıklarını değiştirmedeki zordur. Bu tip problemler sıklıkla daha geniş, daha stratejik değişikliklere gereksinim duyar. Bu durumda bireylerin teker teker anlayıp ozon delici materyalleri satın almayı bırakması yeterli olamaz çünkü onlar azınlığı temsil ederler. Ozon tabakasının delinmesi sorununun çözümü, bu materyallerin hepsi olamasa bile çoğunun üretiminin durdurulmasıdır.

Son zamanlardaki birçok kolektif aksiyonla, özellikle de çevre ve işçi sınıfını ilgilendiren hareketlerle, bizden istenen, bir vatandaş ya da aktivist olarak da değil, tüketiciler olarak –hatta geniş

katılımlı boykotlardan sorumlu organize olmuş gruplar halindeki tüketiciler olarak bile değil, sadece ev bütçesinden hesap edip harcamalar yapmak durumunda olan sade bireyler olarak– suçluluk duygumuzla baş etmeye çalışmamızdır. Suçluluk duygusunun gücü sınırlıdır ancak bir takım niş ürün ve servis pazarlamada kullanıldığında hoşnutsuz duyguların bastırılmasında oldukça verimli olabilir. Ancak sorunlar ahlaki hüküm boyutuna eriştiğinde, bireysel tercih seviyesinde ilgilenmek tatmin edici olmayacaktır. Köleliğe karşı olan insanlar için, kendilerinin köle sahibi olmamaları yeterli gelmeyecektir – onlar köleliğin her yerde kaldırılması gerekliliğini savunurlar.

Benim ve diğer birçok kişinin masumluğu, suçluluğumuzla etkin biçimde baş edememe yetersizliği ile sonuçlanmıştı. Biz okul çocukları, vicdanımızı değil, yunusları kurtarmak istiyorduk. Yunus korumalı logo, yunusların yaşamlarının güvence altına alınmasını tek başına garanti edemezdi (logonun tabii ki etkisi olmuş ancak geniş anlamda düzenlemeler için bir teşvik olmuş, yoksa bir pazarlama mekanizması ya da kesinlikle tek başına mucizevi bir çözüm olarak değil) ve biz de bizi besleyen endüstrinin bir parçasının değişmesi ile tatmin olmamalıydık. Eğer biz logolar, sertifikalar ve süpermarketlerin bilgilendirmesi ile pasifize edilmiş olsaydık, kırgın ve öfkeli olarak kalırdık. Ölen yunuslar ve bunun gibi diğer birçok problem için üreticiler ile uğraşmaya devam ederdik, sadece tüketiciler olarak değil, aynı Sam LaBuddé’ın yaptığı gibi: utancı kullanarak.

Bu kitabın amacı, utancın köklerini ve geleceğini araştırmaktır. İçimizden birçok kişinin rahatsız edici bulduğu “utandırma” aracını –haddini aşan birinin toplumun önünde teşhir edilmesini– yeni yöntemler kullanılarak uyarlanabilirliğini incelemeyi hedefler. Utanma ve suçluluk duygularının toplumsal doğasını, bu stratejilerin daha geniş bir bakış açısı ile cezalandırmanın neresinde bulunduğunu ve onları çalıştırmanın ne işe yaradığını keşfedeceğiz. Suçluluk duygusundan, tam olarak öyle olmasa da, aşırı

avlanma ve iklim değişikliği gibi geniş ölçölü şirket problemlerini değiştirmesi gibi bir fonksiyon beklendiğini araştıracadıız. Utancın, nasıl içinden çıkılmayacak şekilde değerlere yönlendirildiğini ve bu değerlerin nasıl sıklıkla değiştiğini göreceğiz. Utanmanın hangi örneklerde suçluluk duygusundan daha iyi çalıştığını, hangi şartlar altında utanmanın değerini anlayacağımızı ve bunun hangi amaca hizmet edeceğini göreceğiz. Her zamankinden daha birbirine bağlı ama bir o kadar da kafaların karışık olduğu bir dünyada, utanmanın neleri daha verimli ve değerli kılabileceğini keşfedeceğiz.

Utanç ile Ne İfade Etmek İstiyoruz?

Teşhir etme, utancın özünde vardır ve teşhir edilme duygusu utanmanın (bir his olarak) en belirgin bileşenidir ve utanmayı doğrudan itibar ile ilişkilendirir.¹ Amaçlarımız için, bir izleyici kitlesi utancın ön koşuludur, hatta bu izleyici kitlesi hayali bile olsa. Utancın bireysel olarak yaşanan farklı formları olsa dahi, bu kitabın konusu, sizin hissedeceğiniz utanma ve iç dünyanın tur-nusol kâğıdı olan, örneğin babanız eve şişme bir koltuk getirdiği zaman hissettiğiniz utanma değil (bana güvenin), onu arkadaşla-rınız gördüğünde hissedeceğiniz utanç duygusundan bahsetmek olacak. Bu kitabın odak noktası, bir izleyici kitlesinin hak ihlaline maruz kaldığında hissetmesi muhtemel utanç duygusudur. Da-hası, utanma duygusunun kendisinden çok toplumsal tutumlar-daki utandırma eylemi ile ilgilenmektedir.

Utanç, artırılmış bir baskı ve toplumdan kendini dışarı çek-meye öncüllük edebilir. Utanç, fiziksel olarak kalbi acıtacak kadar kötü yaralayabilir.² Ancak utanç, davranışı da iyileştirebilir. 2009 yılında 915 Amerikan vatandaşı üzerinde yapılan bir araştırmada yer alan insanlardan yarısı, kendilerini çoğunlukla sigara kullanı-mı veya aşırı kilolarından dolayı utanç hissettiren en azından bir doktor randevusu hatırladıklarını ortaya koymuştur. Utandığını

bildirenlerin neredeyse yarısı, daha sonra ileriki randevularda daha fazla utanç hissetmemek için ya randevularından kaçmış olduğunu ya da hekimine yalan söylediğini, diğer yarısı doktoruna minnettar olduğunu ve hastaların üçte biri de tutumlarında bir iyileştirme yapmaya giriştiklerini söylemişlerdir.³

Bazı insanlar korkunç suçlar işledikleri halde utanç hissetmezler. (2011 yılında, Reginald Brooks yirmi dokuz sene önce-sinde işlediği üç oğlunu uykularında öldürme cinayetinden sonra, kelepçelendiği Ohio infaz odasındaki elektrikli sandalyeden kendisini camekânlı bir pencereden izleyen eski karısı ve çocuklarının annesine iki elinin orta parmaklarını uzatmıştır.) Diğer uç örnekte ise bazı insanları basit kusurları için bile, en hafif şekilde, ayıplamak dahi çok rahatsız edici olabilir. (Yazar Jonathan Franzen, on yıllık yazar blogunda yazdığı “duş almak istemesine” sebebiyet veren cümleleri için hissettiği utançtan, ilk evliliğini, cinsel deneyimsizliğini ve genel masumiyetini sorumlu tuttu.) En verimli hali ile utanç duygusu, kişisel davranışları düzenleyebilir ve daha aşırı cezalandırma risklerini bile azaltabilir: Ya beklenen davranışlara uyum sağlamak ya da sonuçlarından acı çekmek. Utandırmanın tehdidi bile sıklıkla bu utanç hissini uyandırır.

Utanca Karşı Suçluluk

Bireyleri grup standartlarında tutmayı amaçlayan utancın aksine, suçluluk duygusunun rolü bireyleri kendi standartlarında tutmaktır. Bireyleri destekleyen kültürlerde utanç yerine suçluluk tercih edilir çünkü utanç grup için endişelenmek anlamına gelir. Suçluluk, vicdanın temel taşı olarak öne çıkarılır. Yalnızca sahibini rahatsız eden bir iç sese ihtiyaç vardır ki bu ses şiddetin, hırsızlığın ya da sahtekârlığın ne kadar korkunç hissettireceğini kendisine hatırlatsın.

Antropolog Ruth Benedict ve Margaret Mead suç ve utanç kültürleri arasında ayrım yapan ilk kişilerdir – iddialarına göre

Batı ülkelerinin birçoğu suçluluk kategorisinde yer alırken Doğu ülkeleri de daha çok utanca güvenmektedir. Benedict, 1946 tarihli *Krizantem ve Kılıç* kitabında Japonya'ya gitmeden (savaş buna engel olmuştu) Japon kültürünü tahlil etmiş, toplumsal kontrolü sağlamada Japonların utancı birincil yöntem olarak kullandıklarını göstermeyi denemiştir. Çin de, diğer birçok sebeplerin yanı sıra, “yüzünün akı ile çıkmaya” verilen kültürel önem yüzünden utanç kategorisinde yer almaktadır.

Batı'da ise, buna karşın, anlamlı bir ölçüdeki kendini beğenmişliğimizle utancın kısıtlarından kurtulduğumuzu anlatır dururuz. Bunun en azından kısmen doğru olabileceğini gösteren birkaç sebep olabilir ve bunlardan biri de benlik duygusu ile ilgilidir. Batı kültürleri daha çok bireyselleşip, kişileri kendilerini bağımsız ve otonom görmelerine yönlendirip, iç dünyalarındaki pusulalarına göre hareket ettirmekteyken, Doğu kültürlerinde insanlar daha çok kendilerini bir diğeri ile olan ilişkisine göre tanımlamaktadır. Antropolog Benedict ve UCLA (Kaliforniya Üniversitesi) antropologlarından Daniel Fessler'in işaret ettiği gibi, Batı kültürleri aynı zamanda, muhtemelen bizim de tarih öncesi zamanlarda sahip olduğumuz ve hâlâ daha bazı Doğu toplumlarında yüksek bir seviyede var olan hiyerarşinin sıkı bağlarından yoksundur. (Şu anda da utancın Batı'da sıklıkla yoksullukla –toplumsal hiyerarşide en alt seviyedeki yetkinlik ile– bağdaştırılması da hiç şaşırtıcı değildir.) Aynı zamanda, Batı toplumları belli davranışlara karşı geniş çerçeveli tolerans göstermeyi yüreklendiren bir dünya görüşüne sahip olma eğilimindedirler ki, bu da utanılması garanti davranışları muhtemelen sıklıkla onaylamadığımız anlamını taşır. Birçok Batı ülkesi de bireylerin utanç ile cezalandırılmalarından kurtulmuştur, bilhassa devlet tarafından utandırılmalarından. Güvenle söylenebilir ki hepimiz deli şapkalarının, tepemizde sallanan kırbacların ya da sıcak demirle yapılmış dağlamaların korkusu olmadan yaşamayı tercih ederiz. Hatta utancı

yirmilik akıl dışımız ya da Püriten doktrini gibi yorumlamak –ki bunlar insanlığın zor zamanlarında ihtiyaç duyduğu işlevini kaybetmiş simgelerdir– çok da cazip gelir.

Bununla birlikte, bir yazar olarak Salman Rüşdi’nin bize hatırlattığı gibi, “Utanç, sevgili okurlar, Doğu’nun özel mülkiyetinde değildir.” Papa XVI. Benedict, Katolik Kilisesi’nde yaşanan bir dizi cinsel istismardan sonra yaptığı Amerika ziyareti sırasında “derin bir utanç duyduğunu” itiraf etmişti. Wall Street’te yürüttüğü en büyük dolandırıcılıktan sonra ve yüz elli yıla mahkûm edilmeden önce, Bernie Madoff mahkemeye “derinden üzgün olduğunu ve utanç duyduğunu” söylemişti. MTV Video Müzik Ödülleri’nde, en iyi kadın videosu ödülünün sahibi Taylor Swift’in elinden mikrofonu kapıp aslında Beyoncé’un (“Single Ladies” hit şarkısı o yıl piyasaya çıkmıştı) tüm zamanların en iyi videolarından birini yaptığını açıklayan rap’çi Kanye West, daha sonra “utanç duyduğunu” söylemişti. Bu Batılı ikonlar suçluluk hissetmişler miydi? Söylenmesi zor. Utanç hissettiler mi? Stres seviyelerini ölçmeden emin olmak zor. Ama en azından bizim söyleyebileceğimiz bir şey varsa o da onlar öyle düşünmemizi istediler.

Utanç ve Suç Ne Zaman Cezalandırma Kapsamına Girer?

Utandırma, utanç hissetmekten ayrı olarak, cezalandırmanın bir şeklidir ve diğer tüm cezalandırmalar gibi normların dayatılmasında kullanılır. Utandırma, sınırları aşan kişiyi tehdit eder ya da daha doğrusu bir topluluğa ifşa eder ve başka hiçbir canlı türünde cezalandırmanın kendi türümüzde olduğu kadar detaylı olmadığını belirten bir gösterge olur. İnsanın cezalandırılması, haddi aşan kişinin hayatından, özgürlüğünden, can güvenliğinden, ihtiyaçlarından veya itibarından (veya türevlerinden) mahrum bırakılmasını kapsar ve tam olarak utandırmanın yoksun bırakmak için peşine düştüğü şey de itibardır. Bu beş

tür mahrumiyet, bir şeyin elinden alınması anlamındaki cezalar –idam cezası, hapis, işkence, para cezası ve gözetleme gibi– etkin olabilirken, diğer mahrumiyetler, bir şeylerden yoksun bırakma anlamında olanlar, toplum dışına itilme ya da sessiz eylemler gibi, edilgen olabilir. İki bin Amerikalı arasında yapılan bir araştırmada, üçte ikisi yakınlarına sessiz tavır uyguladığını itiraf ederken, dörtte üçü de sessiz eylemin kurbanları olduğunu söyledi.

İnsanlar karmaşık şiddet içermeyen cezalar geliştirdiler. Örneğin Darwin, Güney Amerika'daki kabilelerde uzun saç “bir güzellik olarak o kadar değerliydi ki onu kesmek ciddi bir cezaydı” diye yazmıştı. Amerikan hapishanelerinde onlarca yıl sürebilen hücre hapisleri vardır. Kardeşim ve ben kavga ettiğimiz zaman, annem şiddet içermeyen ancak acı veren bir ceza uygulardı ve ikimizi merdivenlere oturtup yirmi dakika boyunca birbirimize sarılmamızı isterdi. Utandırma cezaları şiddet içerebilir ya da günümüzde, çoğu zaman olduğu gibi, içermeyebilir de. Bizim kullandığımız *utandırma* kavramı, hadleri çiğneyen kişiyi –tehdit ederek ya da harekete geçerek– bir topluluğun önünde ifşa etmeyi kapsar.

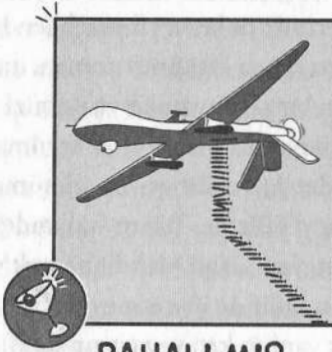
Cezalar had aşan haksızlık yaptığı kişi veya grup tarafından uygulanabildiği gibi, üçüncü bir grup ya da kendisi tarafından da uygulanabilir (suçluluk bir çeşit kendi kendini cezalandırma gibi bir işlev görür). Genel olarak ceza, cezalandırıcıya bir maliyet yükler, cezayı uygulamak için bir enerjiye ihtiyaç duyulması gibi ve ayrıca intikam gibi bazı riskler taşır. Ekstra tehlikeli ya da risk taşıyan cezalandırmaların bedellerinin ağır olduğu düşünülür. Uzak geçmişimizin bir döneminde fark ettik ki, öncesinde sıklıkla şiddet kullanarak toplumdan ihraç etmeyi gerektiren fiziksel durumlarda, sadece kamu aşağılamasına maruz bırakmayı da kullanabiliriz. Utancın sosyal bir seçenek olarak ortaya çıkması cezalandırmanın maliyetini azaltabilirdi çünkü bir kişinin itibarını grubun önünde zedelemeye hizmet eden basit bir ifşanın da olumsuz sonuçları olabilirdi – örneğin grubun üyeleri utandırılan kişi ile ileride işbirliği yapmayı reddedebilirlerdi. Utandırma

BİR KURALI

İHLAL

PAHALI MI?

AKTİF Mİ?

UCUZ MU?

PASİF Mİ?

BUNUN
MALİYETİ

"KENDİNİ"

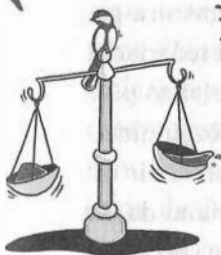

2. POSTA

3. POSTA

MAHRUMİYET

ORANTILI MI?

CEZALARI

OF:

VÜCUT BÜTÜNLÜĞÜ

İTİBAR

ÖZGÜRLÜK
KAYNAKLAR

ve toplum dışına itilme birbirlerine oldukça yakın bağlantılıdır ancak utandırma daha az maliyetlidir. Ve herkesi ifşa eden şeffaflığın aksine, utandırma topluluğun sadece bir bölümünü ifşa eder.

Utanc ne zaman ve nasıl ortaya çıktı? İlk insanımsı varlıklar, işbirliği ya da ihanetin izlerini ancak ilk elden gözlemle takip edebiliyorlardı. Grupların boyutları büyüdükçe ve eski insanlar işbirliği meseleleri ile uğraştıkça, insan beyni tüm kuralların ve insanların izini sürme konusunda kendini geliştirdi. Sosyal bağlantıların sayısı çoğalıp barınma ihtiyacının artması ve bir diğerrinin ne yaptığını gözlemleme gereksinimi, İngiliz antropolog Robin Dunbar'ın öne sürdüğü sosyal ilişkilerin korunması hipotezine göre, bizim konuşmayı öğrenme sebebimizdir. Dil ile, birinin davranışı hakkında bilgi almak için onu görmemize gerek yoktu. Dil, itibar ve utandırma sistemlerinin yakıt tedarikçisi olan dedikoduyu kullanarak, insanların sosyal statüleri manipüle etmelerine fırsat verdi. (Ve bu da yalnızca insanlara özgü olmayabilir – bazı bilim insanları papağanların, örnek olarak, bir diğerbireyi ses tonundan ayırt edip tanımladığını ve bunu da bir onama ya da reddetme notu ile ilişkilendirdiklerinden şüphelenmektedirler.⁵) Ayrıca kötü niyetli kişinin davranışı hakkında endişelenen izleyicilerin sayısının da arttığı belirtilmişti çünkü artık davranışın görülmesi gerekmiyor ama dedikodu ile duyulabiliyordu. Bireyler, haddi aşmalarından dolayı, fiziki olarak kitlelere sunulmadan da teşhir edilebilirler.

Olumsuz dedikodu –utandırmanın bir alt kategorisi olarak– hadleri çiğneyen kişiye karşı yapılan ilk savunma hattıdır ve muhtemelen insanlık için tarih öncesinde de bugün olduğu kadar önem arz ediyordu. Antropologlar, insan sohbetlerinin üçte ikisinin diğersin insanlar hakkında yapılan dedikodudan oluştuğunu göstermişlerdir – antropolog Polly Wiessner bunu Botswana'da yaşayan Kung yerlileri için tespit etmiş,⁶ antropolog Robin Dunbar ve meslektaşları da İngiltere'de bir üniversite kafeteryasında

yapılan sohbetler için de aynı oranın geçerli olduğunu bulmuşlardır.⁷ Wiessner duyduğu sohbetlerin sadece %10'unu övgü, %90'ını ise çoğu şaka şeklinde olmak üzere alay ve pandomimden oluşan eleştiri olarak sınıflamıştır. Çoğunlukla da haddi aşan kişi ya da onun bir yakını (ki bu kişi nerdeyse her zaman *erkek* olmuştur) duyma mesafesinde olmalıdır zira bu dedikoduların onun tarafından duyulması istenip sözel utandırmanın onu yola getirmesi beklenir. Olumsuz dedikodular genellikle, diğerlerini haddi aşan kişi ile işbirliği yapmamaları yönünde etkileyerek, doğrudan ya da dolaylı olarak haddi aşana geri döneceği varsayımı ile kullanılır.

Konuşulan dil, dedikoduyu kolaylaştıran sadece ilk araçtı. Bir sonraki iletişim kargaşası yazının yükselişi ile meydana geldi. Yazının ortaya çıkışından itibaren, internet uzmanı Clay Shirky'e göre, iletişim teknolojisinde beş önemli gelişme yaşandı: Hareketli tipografi ve baskı sistemi, telgraf ve telefon, kaydedilebilen medya, yayın medyası ve interneti de içine alan dijital teknolojiler. İletişimin her dönüşümü ile birlikte utanç da dönüştü. İlk başta dedikodu yalnızca aynı fiziksel ortamı paylaşan insanlar arasında gerçekleşiyordu; şimdi ise dedikodu dünya çapında bir teşhir ortaya koyuyor ve de basın ve dijital medya yoluyla telefon, televizyon ve siber alanlar üzerinden yayılabiliyor.

Dijital teknolojiler bir anda dedikodunun ve teşhirin maliyetini düşürdü ve dedikodunun kapsama alanı ile hızını genişletti. (Her bir arkadaşını tek tek aramana gerek yok; yalnızca bir tweet at ve binlerce kişiye ulaş.) Hatta bazı insanlar dijital teknoloji kombinasyonlarının kültürü dil kadar dönüştüreceğine inanırlar. Bu da utancı kamusal yaşamda eskiden olduğundan daha görünür kılabilirdi, özellikle de utancın gücünün kanaat önderleri ve devletin elinden alınıp giderek daha çok vatandaşın eline verilmesinden itibaren, ki bu da biz hepimizin utancın gücünün ve yükümlülüklerinin farkında olmamız gerektiği anlamına gelir.

Örnek olarak Susan G. Komen for the Cure, pembe kurdele sembolü ve meme kanseri araştırmaları ile bilinen vakfın, Planned Parenthood'da meme kanseri tetkik ve eğitimi için yaptığı 650.000 dolarlık provizyonu geri çekmesine tepki olarak sosyal medya üzerinden yapılan eleştirileri ele alalım. (Planned Parenthood yasal kürtaajların tedarik edicisidir ve bazıları Komen'in fonu geri çekmesini politik bir duruş olarak yorumlamıştır.) Takip eden üç gün içerisinde, Gazetecilikte Mükemmellik Projesi, Twitter'daki trafiği inceler ve fonun sonlandırılması kararı ile ilgili 253.465 mesaj bulur: %17'si olumlu, %19'u tarafsız ve %64'ü eleştireldir. Komen Vakfı'nın kararından üç gün sonra, *New York Times* ve *Washington Post* bununla ilgili hikâyeler paylaşır ve Twitter'daki mesajların miktarı tek bir günde 215.383 ile zirve yapar (her iki saniyede bir beş tweet); yine mesajların çoğu olumsuzdur. Gün sonunda vakıf kararından geri adım atar. Sonraki iki gün içinde, Twitter'daki Komen ile ilgili mesajların %64'ü olumsuz olmaya devam eder ancak mesajların sayısı %85 oranında düşer. Çevrimiçi üzerinden bile, dedikodunun birçoğu kritiktir ve insanların gruba (hangi grup olduğu önemli değildir) uyumlu hareket etmesini sağlayan utancın yumuşak bir şekli olarak hizmet eder.

Çevrimiçi teşhir, Komen Vakfı'nın Planned Parenthood'u finanse etmeye devam etmesini sağladı ve bunun gibi dedikodunun gücünün başka birçok örneği vardır. 2012'de *New York Times*'da yayımlanan, "Bahar Tatili Dünya Çevrimiçi İzlerken Uslulaşılıyor" adlı makaleye göre, üniversite öğrencileri artık kötü davranışlarının filme alınmasından ve siber dünyada ölümsüzleştirilmesinden endişe duyduklarını belirtmektedirler. Bazı meslektaşlarıma göre de sosyal medyanın yükselişi, ev dışı alanlardaki saha derslerinde yaşanan tek gecelik ilişkilerde de bir düşüş yaşanmasına sebep olmuştur (çünkü öğrenciler evde bıraktıkları sevgililerinin çevrimiçinde suçlayıcı bir fotoğraf görmesini ve aslında o kadar da özel olmadıklarını anlamalarını istememektedirler). Ancak utancın çevrimiçi şekilleri aynı

zamanda, suç işleyen kişiye uygulanan (suç içeren davranış yerine) orantısızlık, aşağılama gibi utancın gereksiz kullanımlarına yol açmakta ve insan onurunu hedef almaktadır.

Utanc Nasıl Çalışır?

2010 yılında üç çalışma arkadaşım –matematiksel biyologlar Christoph Hauert ve Arne Traulsen ile evrim biyoloğu Manfred Milinski– ve ben, utanç tehdidi ya da onur vaadinin işbirliğini ne kadar cesaretlendirebileceğine dair deneyler yürüttük. British Columbia Üniversitesi’nden altı kişilik öğrenci grupları, grup çıkarı ile kendi çıkarları arasındaki bağlantıyı yakalamak üzere tasarlanmış kamu malı deneyini gerçekleştirdiler. Her öğrenci oyunun başında 12 dolar alacak ve on iki tur boyunca isterse her turun başında ortak havuza 1 dolar bağış yapacak ya da yapmayacaktı. Daha sonra ortak havuz ikiye katlanacak ve bağış yapsın ya da yapmasın her altı öğrenciye de eşit bir şekilde pay edilecekti. Bu deney düzeneği, özgürce yapılan cömertliğin teşvik edildiği grup projelerinde çalışmaları istenen öğrencilerin tanıdığı bir ikilemi ortaya koydu, sonunda kimse çalışmazsa herkes kötü bir sonuç elde eder. Bizim deneyimizde herkes kamu bağışlarından kazanç sağlayabilirdi ancak kimse vermek zorunda değildi.

Bu tür deneylerde bağışlar genellikle yüksek başlar ve daha sonra zaman içinde düşüşe geçer. Çoğu zaman, her bir oyuncu herkesin işbirliği yapması durumunda kazanacağından daha az para ile ayrılır. (Bizim deneyimizde her öğrenci 24 dolar kazanabilirdi ancak katılan altmış öğrenciden yalnızca bir tanesi 24 dolardan fazlası ile eve dönmeyi başarabildi, diğer elli dokuz öğrencinin her biri daha azı ile ayrıldı.) Bu tip deneylerin sınırları vardır –öğrencilere başlangıçta para verilir (dilerlerse bunu kendi paraları gibi düşünerek farklı amaçlar için kullanabilecekleri de belirtilerek), kendilerine verilen para (bizim durumumuzda 12 dolar) genellikle riske atılacak bir miktar değildir ve öğrenciler

benzer kültürel ortamlardan gelmektedir. Böyle olmakla birlikte bu bize onlar üzerinde daha çok şeyi kontrol etmemize ve katılımcıların aynı tecrübeyi yaşadıklarından emin olmamıza olanak veriyordu, ki böylece farklı sorulara odaklanabiliyorduk; bizim deneyimizde bunlar onur ve utançtı.

Bizim düzeneğimizde, katılımcılar bağışları yapan tüm kişileri sahte isim altında listelendiği bir ekranda görebiliyorlardı, böylece katılımcılar birbirleri ve bizler için gizli kalıyorlardı. Üç farklı çalışma yürüttük: utanç, onur ve bir de kontrol. Utanç çalışmasında, öğrencilerden on turun sonunda en az cömert iki öğrencinin öne çıkıp grup arkadaşları önünde, “Ben en az bağışı yaptım” kolonunun altına gerçek tahtaya isimlerini yazmalarını istedik. Onur çalışmasında da, en işbirlikçi iki öğrenciden öne çıkıp “Ben en çok bağışı yaptım” kolonunun altına isimlerini yazmaları istendi. Öğrenciler oyun başlamadan önce tüm düzenek hakkında bilgilendirilmişlerdi ki böylece en az veren olmayı önleyebilir ya da çok cömert olmayı seçebilirlerdi. Altışar kişiden oluşan her grubu aynı sınıftan seçtik ve deneyleri de dönemin başlarında gerçekleştirdik ki olabilecek her tür itibara dair etkiler dönemin sonuna kadar devam etsin. Kontrol grubunda da her oyuncunun, en cömert olan da en az veren de dâhil olmak üzere, isimleri gizli kalacaktı. (Bana göre kontrol çalışması katılımcıları olası itibar ve grubun düşüncelerinden çok, iç hesaplaşmalarına dayanan kararlar aldığını gösteren suçluluk koşullarını test ediyordu.)

Deneyden sonra, katılımcılara her turda bağış yapmalarını ya da yapmamalarını sağlayan stratejilerinin ne olduğunu sorduk. Cevaplardan bazıları şöyleydi: “Benim stratejim en az katkıda bulunan olarak ifşa edilmeden, mümkün olduğunca az bağış yapabilmektir.” “En az cömert oyunculardan biri olmak istemedim, bu yüzden tek hedefim sıralamada yer alan son iki kişiden biri olmadan kazancı en üst düzeye çıkarmaktı.” “Beşinci, altıncı turlara doğru düşüncelerimin eğilimi değişti ve son ikide olmamak için bütün dikkatimi bireysel katkılara vermeye

başladım.” [Verilen tüm kararlar çok da mantıklı değildi, ki bu Home Shopping Network (evden alışveriş ağı) kanalını izleyerek vakit geçirmiş kişiler için hiç de şaşırtıcı olmaz. Öğrencilerin bildirdiği stratejiler arasında şunlar da vardı: “Yazı tura attığımda yazı geldiğinde bağış yapıyordum. Tura geldiğinde de yapmıyordum” veya “Yalnızca çift haneli turlarda ve bir de şans numaram yedide bağış yapıyordum.”]

Başka deneyler, tüm oyuncuları bir diğerine ifşa ederek şeffaflığın etkilerini test etmiş ve bunun işbirliğini artırdığını göstermişti ama bizim deneyimizde bu ifşa edilenler, grup içinde sadece azınlığı oluşturunuyordu. Buna rağmen sonuçlarımız bize katılımcıların utanç tehdidine yanıt verdiğini ve daha cömert davranarak bundan kaçınmaya çalıştığını gösterdi. Ortalama olarak, öğrenciler hem utanç hem de onur çalışmalarında, oyuncuların isimlerinin gizli kaldığı kontrol çalışmasına kıyasla %50 oranla daha işbirlikçi oldular. İnsanlar utancı ortadan kaldırmak için ödeme yapmaya istekliydiler, aynı şekilde onur elde etmek için de ödeme yapmaya istekliydiler.⁸

Peki şeffaflık ve onur aynı işlevi görüyorsa biz neden utanç üzerine odaklanan bir kitap yazdık? Şeffaflık daha demokratiktir ancak son bölümde biz utanç politikalarının daha koruyucu ve etkin olabileceğine dair bazı sebepler bulacağız. Bu arada, onur daha az acı verici ve daha az mahcup edicidir ve ortak havuza para vermenin isteğe bağlı olduğu bizim deneyimimizde onur, vermeyi arttıran iyi bir strateji olmuştu. Fakat onurun eksik taraflarından biri, tam da onun bu isteğe bağlı doğasıdır, ki bu da herkesin peşinde koştuğu bir şey değildir, halbuki diğer taraftan çoğumuz utanç lekesinden ve rezil olmaktan kaçınıyoruz. Ayrıca en az işbirlikçi insanlar hepimizi en çok endişelendiren kişilerdir.

Vergileri düşünelim. Vergi sistemi ile sağlanan evrensel sosyal hizmetlerden herkes faydalanır ve Amerikalıların büyük bir çoğunluğu da vergilerini öderler. Vergilerini ödedikleri için insanları şereflelendirmek için girişimde bulunan bir liste düşünün

– saçma olurdu. Basitçe, biz insanlardan vergilerini ödemelerini bekleriz. Ancak yüksek gelirli kişilerden küçük bir azınlık vardır ki bu insanlardır –özellikle de en fazla vergi borcuna sahip olanlar– söz konusu olan. Kaliforniya eyaletinin web sitesi kooperatif ikilemi şöyle tanımlıyor: Vergi mükellefleri kendi paylarına düşen adil miktarı ödemedikleri takdirde ödemelerini yapan kişilerin üzerine haksız bir yük yerleştirmiş olurlar. Vergi açığını kapatmak tüm Kaliforniyalıların menfaatinedir.” Vergi açığı miktarı 10 milyar dolardır ki bu da okullar, yollar ve tıbbi bakım gibi ortak paylaşılan hizmetlere 10 milyar dolar daha az para harcanması demektir. Kaliforniya’da yaşayan herkes vergi ihlallerinin bir kurbanıdır. Federal Hükûmet nezdinde, vergilerini ödemeyen kişilerle baş etmek üzere hapis cezası dâhil resmî cezalandırmalar mevcuttur ancak eyalet seviyesinde resmî cezalandırmalar işlevsel olarak mevcut değildir.

2007’den itibaren Kaliforniya eyaleti yıllık olarak, geride bırakılan mali yılda vergi borcu 100.000 doları geçen bireysel ve ticari vergi ihlallerinden ilk beş yüzde yer alanların çevrimiçi listesini yayımlamaktadır. Bu ihtiyaç nedeni ile ve belki de bizim içgüdülerimize ters olarak, bu utanç politikası şeffaflıktan daha çok koruyucu olmaktadır. Vergi suçlularına uygulanacak şeffaf bir politika, hükûmete borcu olan, miktarının ne kadar az olduğuna bakılmaksızın, herkesi topluma ifşa ederken utanç politikası (yalnızca en çok borcu olanlar ilan edilmektedir) ise daha koruyucu olmaktadır çünkü izleyicinin dikkati bir yandan vergi boşluğundan en çok sorumlu kişilerin üzerinde yoğunlaştırılırken diğer yandan da en yoksul vatandaşlar korunmaktadır. Listelerin önceden yayımlanması ile (ki yılda iki defa yayımlanır), vergi kaçırarlara ifşa edilme tehdidinden çekinip ödemelerini yapabilecekleri (en azından bazılarının) beklentisi ile mektuplar gönderilir. Vergilerini ödedikleri takdirde, listede yer almaktan kaçınabilirler. Kaliforniya eyaleti şu ana kadar 336 milyar dolar geri kazandı – ki bu programda tahmin edilen tutar olan 131.000 dolarlık yıllık

geliri gölgede bırakmaktadır. Yirmiden fazla Birleşik Devletler eyaleti de benzer programları sitelerinde uygulamıştır.

Vergi ödemelerinin arkasındaki itici güç onur değildi, suçluluk da değildi. Utanç tehdidiydi işe yarayan. Ancak utandırmanın işbirliğini ve uyumu teşvik ediyor olması, insanların her kararda teşhir ile tehdit edilmesi gerektiği anlamına gelmez. Hem biz biliyoruz ki rüşvet de belli davranışları özendirmekte etkili olabilir, neyse ki rüşvetçilik henüz özendirilmiyor. Utanç tehdidi, gerçek deneyimden daha etkili olabilir. Antibiyotikler gibi, utandırma da en doğru şekilde kullanıldığında işe yarar. Ve yine aynı antibiyotikler gibi, utanç da suistimal edildiğinde hepimiz mağdur oluruz.

Bütün utanç veya utandırma çeşitlerinin iyi olmadığı açıktır. Herkes hırsızlığın yanlış olduğunda hemfikirdir ancak hiçbirimiz, katran ve tüyle kaplanma gibi veya lahana hırsızının kafasında lahana ile ayakta dikilmesi gibi uygulamaların yeniden hayata geçirilmesini desteklemeyiz. Aynı şekilde, William F. Buckley'nin 1980'de yaptığı teklif gibi, AIDS teşhisi konan herkese, hastalığın bulaşmasını önlemek amacı ile, kolunun üst tarafına ve kaba etine standart bir dövme yapılması gerektiği teklifi kabul edilemezdi. Bugün dahi bazı hâkimler, suçluların işledikleri suçu ilan eden bir tişört giymelerini talep etmektedirler ve birçok kişi bu cezayı onaylamamaktadır. Utandırmanın yanı sıra, bu cezaların her biri salt teşhirin ötesine geçip damgalamayı da kapsayacak şekilde, bir aşağılama unsuru içermektedir. Bilim insanları bu biçimdeki utandırmanın, insanlıktan çıkartıcı olduğunu ve insanların kişisel haysiyetlerini ellerinden aldığını savunmaktadır.

İdeal olarak utançtan kaçınmanın en iyi yolu en başında onun öznesi olmaktan kaçınmak olsa da bazen grubun isteklerine uymak çok pahalı ve bazen de çok geç olabilir. Bazen insanlar, grubun onlardan olmalarını istedikleri insan olmayı basitçe istemezler veya bazen de olamazlar. Toplum tarafından onaylanmaya verilen tepkinin uçuculuğu ve değişkenliği utandırma sorumluluğunun bir parçasıdır. Utanç tehdidi herkes için caydırıcı

olmayabilir – bazı insanlar utanmazdır. Bu sebeptendir ki bizim itibarın ötesine geçen cezalandırma metotlarımız vardır. Eğer utandırma mükemmel bir insan davranış düzenleyicisi olsaydı, aforoz etme, fiziksel şiddet uygulama, hapsedme ve hatta (bazı ülkelerde) idam cezası vermelerine kadar uzanan bir geçmişimiz olmazdı. (Ancak eyalet bazında bu cezalandırmaların hiçbirinin vergi suçluları için mevcut olmadığını unutmayalım.)

İkramiyeler

1800’lü yıllarda, Sanayi Devrimi ilerlerken, insanlık benzeri görülmemiş bir şeye sahip oldu: küresel olarak dönüştürücü bir güç. Bu yeni çağa Antroposen adı verildi ve çoğu Everest Dağı gibi yarı dikey olarak dilimlenmiş grafiklerle ifade edilen birçok endişe verici özelliği ortaya çıktı: İnsan nüfusu, biyo-çeşitlilik kaybı, atmosferde karbondioksit emilimi, su tüketimi, McDonald’s restoranlarının sayısı, hepsi de dik bir şekilde artmaktadırlar. Birçok konuda, iklim değişikliği gibi, biz insanlık için güvenli alandan çıkıp kirlenmenin sınırlarını çoktan aştık ve muhtemelen çok tehlikeli çevresel değişikliklere yol açmaktayız.

Yüzyıl ortalarında dile getirilen, insanlığın şimdilerde denizin derinliklerinde ve uzayın dışında koloniler inşa edeceği fantezileri de tuhaf bir şekilde inanılmaz görünmektedir. 2050’de ortalama on milyar insan kıt kanaat bir yaşam sürdürecektir. Verilen sözlere rağmen hiçbirimiz uzayda ya da derin denizlerde yaşamıyoruz. *Homo* cinsinin hayatta kalan tek türü olarak, kendimizle ilgili benzersiz ve bazen de aşırı güvenen bir bakış açımız var. Bizim türümüzün özel olmadığını kastetmiyorum: Karmaşık bir dilimiz var, sıklıkla ilişkide olmadığımız canlılarla işbirliği yapıyoruz, neredeyse gezegenimizin tümünü sömürdük ya da bir şekilde etkiledik. Ayrıca kendi ölümlülüğü üzerine derinlemesine düşünen tek organizma olabiliriz. Yalnızca biz, tür olarak dünyadaki

insanlık dışı yaşamın büyük bir kısmının kaderini belirlemekle karşı karşıyayız.

Bu yeni dönemde yeni kurallara ihtiyacımız var ve bunlar için de utançtan çok fazla yardım almamız gerekecek. Utancın daha sofistike, daha az saldırgan biçimini, daha kaba saba biçimleri ile takas ettik. Ozon tabakasının delinmesi, bir nükleer soykırım tehdidi veya enfeksiyon hastalıklarının yayılması gibi durumlarda hep birlikteysek ve birkaç sorumsuz çürük elma işleri berbat ederek hepimizi çıkmaza sokuyorsa, utandırma sosyal yaptırım aracı olarak daha kabul edilebilir hale gelebilir çünkü artık izleyicinin “kendisi” had aşımının kurbanı haline gelmiştir ve çünkü elimizde çok az cezalandırma seçeneği kalmıştır.

Utanç yalnızca bir duygu değildir. Aynı zamanda, ciddi sorunların çözümünde kullanılabilecek, hassas ve bazen tehlikeli bir araçtır. Utandırma, herhangi birinin kullanabileceği şiddet içermeyen bir direniş biçimidir ve suçluluk duygusunun aksine, grupların davranış biçimlerini etkileme için kullanılabilir – utanç ölçeklenebilir. Ancak utandırma, izleyici topluluğun dikkatine ihtiyaç duyar ve dikkat, sıfır kazanımlı (*zero-sum game*) bir oyundur. Bu yüzden, utandırmanın etkisini en üst düzeye çıkarmak için zekice kullanılmalıdır ve bu kitap “zekice” teriminin bu konuda ne anlama geldiğini tanımlamaya yardımcı olur.

Doğru miktarda utanç, elimizden geldiği kadar, birbirimizle iyi geçinmemize yardımcı olmuş ve toplumsal yaşamı daha az acılı, daha onurlu kılmak üzere koordine etmiştir. Bize, gerçek olduğu üzere, aslında hep birlikte olduğumuzu hatırlatmıştır. Bilgece kullanıldığında, kendi öz gelişim başarılarımızı yükselten özenin aynısını tekrar birbirimize gösterdiğimiz zaman, belki de bu bizi diğer türlerin ve nihayetinde kendi yaşam dokularımızı bozmaktan alıkoyar. Ancak anlaşılabilir sebeplerden ötürü utanç kötü bir şöhret kazanmıştır ve bunun neden olduğunu anlamak önemlidir.

Suçluluk Duygusunun Yükselişi

Sağlıklı bir suçluluk dozu kimseye zarar vermez. Uygarlık bunun üzerine kuruldu: suçluluk. Oldukça hafife alınmış bir duygu.

-BARACK OBAMA (annesinin kendisine anlattıklarını anımsayarak), *Dreams from My Father* (1995)

Edward Kloborg III, 1942 yılında New York City’de dünyaya gelmişti, arabaların hâlâ daha at arabaları ile iç içe kullanıldığı bir dönemde. Princeton Üniversitesi’ni başarısızlıktan dolayı bırakmak zorunda kalıp nihayetinde New Jersey’de küçük bir üniversiteden mezun olduktan sonra yüksek lisansını Washington D.C.deki Amerikan Üniversitesi’nde tarih bölümünde yapmış, sonrasında da fon toplamada parlak olmayan bir işte çalışmaya başlamıştır. Ancak birçok Amerikalı gibi, Kloborg de bundan çok daha fazlasını hak ettiğini düşünüyordu. Bir üçüncü olmak kulağa harika gibi gelse de yeterince harika değildi.

Daha yirmili yaşlarını sürerken Kloborg ismini Edward van Kloborg olarak değiştirdi. Daha sonra Felemenkçe “van” kelimesini Almanca “von” kelimesine çevirdi ve baron unvanını benimsedi. Kırk yaşında, sözde Baron Edward von Kloborg III bir halkla ilişkiler şirketi kurdu ve on yıl sonra o kadar tartışmalı bir müşteri

portföyü oluşturdu ki *Spy* dergisi kendisinden “Washington’un en utanmaz lobicisi” olarak bahsetti.

Von Kloberg’in mottosu “Utanç hanım evlatları içindir” idi. Ve von Kloberg de hanım evladı değildi. Saddam Hüseyin’i, Zaire’nin Mobutu Sese Seko’sunu ve Myanmar rejimini temsil ediyordu. Honduraslı Tekstil İmalatçıları Birliği’ni, suçlu olduklarını bildiği halde cinsel taciz ve çocuk işçiliği suçlamalarına karşı müdafaa etti; avukatlar böyle müvekkilleri savunabiliyorsa halkla ilişkiler şirketleri de savunabilmeli gerekçesini öne sürerek. Madem utanç hanım evlatları içinse şu soru cevapsız kalıyordu: Neden birçok güçlü insan Kloberg’in İtibar Yönetim Hizmetleri’nin peşinde koşuyordu?

Evrimsel tarihimizde utanç önemli bir yere sahip olabilirdi ancak Kloberg gibi insanlar utancın günümüzde hâlâ daha anlamlı bir yer tutup tutmadığına dair bizi şüpheye düşürmektedirler. Psikologlar June Tangney ve Ronda Dearing utancı, “daha basit insan toplulukları bağlamında bilişsel süreçleri az gelişmiş atalarımız arasında, uzak geçmişte çok daha uyarlanabilir bir işlev ve hizmet eden ilkel bir duyu” olarak görürler. Peki utanç gerçekten yalnızca uzak geçmişimize ait bir fenomen midir?

Suçluluk Duygusunun Yükselişi

Ruth Benedict gibi utanç üzerinde çalışan ilk antropologların iddiasına göre, utanç daha çok Japonya ile birlikte Çin, Brezilya, Yunanistan, İran, Rusya ve Güney Kore gibi daha çok kolektivist kültürlerde önemli yer tutarken, kendi kendini cezalandırma yöntemi olan suçluluk duygusunun utancın yerine geçtiği Batı’daki gibi bireysel kültürlerde daha az önemlidir. Antropolog Daniel Fessler, utancın Batı’da daha az önemli olup olmadığını test etmek için bir deney tasarladı.² Kolektivist zihniyetli Endonezya Bengkulu’daki bir odak grubundan, en çok konuşulan elli iki duygunun bir listesini çıkarmalarını ister ve aynı şeyi bireyci

Güney Kaliforniya'dan seçtiği odak grubuna da yapar. Daha sonra seksen Endonezyalıya ve yetmiş beş Kaliforniyalıya bu elli iki duygunun her birinin kendi topluluklarındaki sıklığını derecelendirmek üzere sorular sorar. *Utanc* Endonezyalıların listesinde ikinci olurken, Kaliforniyalıların listesinde ilk ona dahi giremez, hatta yanına bile yaklaşamaz: *Keder* ve onu takip eden *aşağılanmanın* önünde Kaliforniya'da en çok görülen duygular listesinde kırk dokuzuncu olur. İlginç bir diğer fark da Endonezyalılar *korkuyu* ilk onda sayarken Kaliforniyalılar *sıkıntı* ve *ümitsizliği*, ki benim kısmen de olsa Los Angeles trafiğine bağladığım duyguları dâhil ederler. Bu arada Kaliforniyalılar *suçluluğu*, *gücenmişlik* ve *iğrenmişlik* arasında otuz ikinci sırada sayarken Endonezya'da ilk elliye giren duyguların hiçbiri doğrudan *suçluluk* olarak tercüme edilemez. Doğrusu, birçok Asya kültüründe, suçluluğu karşılayacak hiçbir kelime yoktur.

Genel olarak, suçluluğun Batı'nın duygusal bir yapısı olduğuna inanılır. Suçluluk, Batı'da yalnızca daha çok yaygın görünmekle kalmıyor, aynı zamanda geçmişe göre bugün daha çok hüküm sürüyor. *Suçluluk* kelimesi İbranice Eski Ahit'te geçmemektedir. Shakespeare *suçluluk* kelimesini yalnızca 33 kere kullanırken *utanç* kelimesini 344 kere kullanmıştır.³ Üstelik suçluluğun nasıl bir şeye benzediğini dahi bilmiyoruz: Wisconsin lisans öğrencilerine yapılan bir çalışmada, farklı duygularını ifade eden insanların fotoğrafları gösterildiğinde öfke, nefret, korku ve hatta utancı tanıdıkları kadar suçluluk ifadesini tanımlayamamışlardır.

Yine de Batılılar sıkça suçluluk hissettiklerini bildirmişlerdir. Hollanda'da yürütülen bir çalışmada, insanlar her gün yaklaşık iki saat boyunca suçluluk hissettiklerini bildirmişlerdir.⁴ Neden suçluluk ahlak sahnesinde yukarı çıktı? Belki de fiziki olarak gruptan soyutlanma fırsatları elde etmeye başladıkça daha önemli olmaya başlamıştır çünkü bazılarının iddia ettiği gibi, suçluluk bir izleyene ihtiyaç duyulmaksızın yalnızlıkta yaşanır. İçinde yaşayabileceğimiz bir gizlilik olmadan özel bir duygu hissetmemiz zor olurdu.

Amazonlar'da yaşayan avcı-toplayıcı Yanomami kabilesinin bir üyesinin tek başına (yapayalnız) geçirdiği ortalama bir zamanı Birleşik Devletler'deki günümüz yaşamı ile (buralarda bulunan hanelerin %28'inin yalnızca tek kişi barındırdığını düşünerek) bir kıyaslama yapalım. Stanford Üniversitesi psikiyatri ve insan biyolojisinden emekli Profesör Herant Katchadourian suçluluğun (ki suçluluğu, daha bilinçli bir utanç biçimi olarak tanımlar), soyut düşüncelerin varlığını ve yeni inanç sistemlerinin başlangıcını ima eden mağara resimleri (en eskisi kırk bin yıl öncesine ait) gibi sembolik nesneler üretme kapasitesi ile ortaya çıktığına inanır.⁵

Fiziksel mahremiyet ve sembolik nesnelere ek olarak, Hristiyanlığın yükselişi ve daha sonraları bireysellik felsefeleri de Batılı duygular spektrumunda suçluluk duygusunun yükselişi ile anılmaktadır. On sekizinci yüzyıl sonları ve on dokuzuncu yüzyıllarda, birey kavramı, kendini geliştirme ve kendini ifade etme, Amerikan ve Fransız devrimleri ve bireyi siyasi değişimlerde önemli bir etmen olarak görme anlayışını ortaya çıkartan Romantik edebiyat gibi fenomenlerle birlikte kültürel olarak yükseltilmiştir. Bireycilik, ahlaki bir konum ve siyasal felsefe olarak bir dayanak kazandı ve belki de hiçbir yerde olmadığı kadar Amerika'da, tutarlı bir biçimde tüm ülkeler arasında en çok bireyci olarak tanımlanan Amerika'da.. "Bizzat kendine güven: Her kalp bu çelik tele uygun titreşir," diye yazmıştı Boston'lı Ralph Waldo Emerson, 1841 tarihli "Kendine-güven" denemesinde. Şu anda Amerikan kültürünün birçok paradokslarından biri, bir yanda bireye inanıyor gibi görünse de diğer yanda takıntılı bir şekilde büyüklük üzerinde durmasıdır. Peki yanında bahşedilmiş bir adalet ve akranı ile orantılı bir statü yoksa büyüklük nedir ki?

Bugün Amerikan kültürü başlıca itici gücü kârlılık ve büyüme olan işbirliklerini desteklemektedir ki bu, bir bireyin kompleksleri ile özgüven kavramından oldukça uzak görünmektedir. Devlete sınırlı bir rol biçen liberalizmin düsturu, bireye olan samimi inançtan beslenerek büyümüştür (yine de bazı kendilerini

çoğunlukla liberal olarak adlandıranlar, Silikon Vadisi liginde ve büyük çoğunlukta da teknoloji endüstrisinde çalışanlar, toplumsal doğalarının gereği kârlı olan büyük şirketlere, teknolojilere ve yatırımlara sıkı sıkıya bağımlıdır).

Ana konu şu ki, bireyselliğin paradigması, gerçek veya hayali olsun, doğal olarak sosyal bir fenomen olan utancı kullanım dışına atar ve bizim kendine güven kültürümüzde, tuhaf ve geçmişe ait gibi görünebilir. Aşırı bireysel ve özel yaşam bağımlısı toplumlara ise sosyal kontrol mekanizması olarak birincil umut, en azından mecazi anlamda, suçluluk duygusu kalmıştır.

Suçluluk duygusunun güç kazanmasının bir başka, daha pratik bir nedeni ise suçluluğun cezalandırmayı daha az maliyetle çözmeyi vadetmesidir. Bir birey kendini kendine polislik yapıyorsa bunu topluluğun ya da devletin yapmasına gerek kalmaz. Suçluluk, en ucuz toplumsal yaptırım aracıdır çünkü içselleştirilmiş ve kendi kendini zorlayan bir modeldir. Evrim biyoloğu Robert Trivers bunu şöyle tanımlamıştır: “Suçluluk duygusu, insanlar arasında kısmen hileci kişinin suçunu telafi edip, gelecekte de bunun tersi davranışta bulunmaya teşvik etmek ve sonuç olarak karşılıklı ilişkilerinin zedelenmesini önlemek için seçilmiştir.”⁶

Bu da suçluluk duygusunun yükselişindeki bir diğer ve daha tartışmalı bir sebebe götürmektedir. Bazı kişiler suçluluk duygusunun yalnızca daha ucuz değil, aynı zamanda ahlaken daha iyi olduğunu varsaymaktadırlar. Suçluluk, utancın tersine, birincil olarak kişinin kendisi yerine davranışını hedef alır. En azından on sekizinci yüzyıldan itibaren, filozoflar, bize saklanma ve ortadan kaybolma hissi yaşatan utancın tersine, suçluluğun insanları yanlış davranışlarının sorumluluğunu kabul etmeye, hasarlı ilişkiyi telafi etmeye ve onarmaya motive eden faydalı bir duygu olduğunu savundular. Bazı insanların suçluluk dolayısı ile çok acı çektiği bilinen bir gerçek olmasına rağmen, bazıları suçluluğun utançtan daha az acılı ve daha rafine olduğunu savunurlar.

Utandırma Eyleminin Azalmasında Devletin Rolü

Kilisenin ve devletin güçlü ve yaygın kurumlar olarak yükselişi ile insan grupları belli güçlerini, fiziksel cezalandırma gibi, bu otoritelere devrettiler. Hapishanelerin icadından önce, birçok cezalandırmanın özellikle çirkin ve kamusal bir geçmişi vardı. Bir adamın dört ata zincirlenip organlarının birbirinden koptuğu dörde parçalama gibi korkunç cezalar, herkesin görmesi amacıyla uygulanmaktaydı. İnsanları dağlama en az on ikinci yüzyıldan kalmadır ve kulak ya da burun kesme olayları gibi kalıcı fiziki damgalamalar da vardı. Yunanlar, bir haddi aşana uygulanan ve onun köle, suçlu veya hain olduğunu gösteren yakma veya kesme sembolünü tanımlamak üzere, *stigma* (damgalama) kelimesini icat etmişlerdi. Paranın tarihini araştıran antropolog Gustav Peebles'e göre, borçluyu damgalamak kredi notunun en erken şekliydi. Şehir meydanında kırbaçlar, ceza sandalyeleri ve sopalar bulunurdu. Sahtekâr bir fırıncı kafasında hamurla ceza boyunduruğuna bağlanabilirdi.

Daha sonra Batı'da pek çok utanç verici ceza ortadan kalktı. Filozof Michel Foucault utançla cezalandırmanın kaybolmasında devletin rolünü *Hapishanenin Doğuşu* (1975) adlı kitabında tanımlar. Boyunduruk 1789'da Fransa'da ve 1837'de İngiltere'de sona erdi. Dağlama Fransa ve İngiltere'de on dokuzuncu yüzyılda lağvedildi ki bu Fransa'da mahkûmların kamuya teşhir edilme yoluyla. New York, 1835'te, halk önünde idamı kaldıran ilk eyaletti ve diğer eyaletler de sırayla onu takip etti.⁷ Hapishaneler cezanın daha özel bir mesele haline gelmesine yardımcı oldu.

Kendileri de belli bir utanç getiren hapis cezalarının yaygın kullanımına ve utanç verici cezalardaki düşüşe rağmen, devlet tarafından utandırılma daha hafif şekillerde uygulanmaya devam etmektedir. Birleşik Devletlerde, bazı eyaletlerdeki hâkimler, hüküm giymiş hırsızların işledikleri suçlu ilan eden işaretleri halka

açık bir şekilde taşımasını şart koşarlar. Kasım 2012’de, Ohio’da bir kadın, öğrenci dolu bir okul servisinin etrafından dolaşmak için arabası ile kaldırımın üstüne çıktığında iki saat boyunca elinde bir tabela ile kaldırımında ayakta durmaya mahkûm edilmişti; tabelada şöyle yazıyordu: “Yalnızca bir aptal bir okul otobüsünden kaçmak için kaldırımında sürebilir.” Çin’de, suçluların işledikleri suçları gösteren bir sembol taşıyarak dolaşmaları oldukça yaygın bir uygulamadır.

Devletin utancı suçlulara karşı neden kullanmaması gerektiğine dair birçok güçlü iddia vardır. Şikago Üniversitesi’nden siyaset filozofu ve utanç verici cezaların en ateşli muhaliflerinden biri olan Martha Nussbaum, devlet tarafından utanç uygulanmasına karşı çıkar çünkü kendisi devletin birincil görevinin insan onurunu korumak olduğunu ve utandırmanın bu amaca ters düştüğünü iddia eder. Buna karşılık bazıları kuralları ihlal edenlerin kendilerinin insan onurunu çiğnediklerini iddia edebilir ancak Nussbaum’a göre farklılık, kamusal hukuk sisteminin olaya dâhil olmasıdır. “Devletin utanca iştirak etme eylemi büyük bir farklılık ortaya çıkartır. İnsanlar diğerlerini damgalamaya devam eder ve suçlular da bu damgalılar arasında kalmaya zorunlu bırakılırlar. Bununla birlikte, devletin bu aşağılamaya ortak olması, liberal bir toplumun üzerinde yükseldiği eşitlik ve saygınlık kavramlarını oldukça zedeleyici bir tavidir.”⁸ Diğer bazı hukuk insanları da utancın bu değişken, anonim, kentli toplumlarda etkin olamayacağı savunmaktadırlar.

Yale Üniversitesi’nden hukuk profesörü James Q. Whitman utandırmaya karşı çıkar çünkü böylece cezalandırma görevinin devletten alınıp topluma devredildiğini iddia eder. Devlet tarafından utandırılmaya itirazlarını, devletin vatandaşların cezalandırma ile ilgili dürtüleri ya da sorumluluklarını hafifletmesi yoksa buna davetiye çıkartmaması gerektiğine dayandırır. “Utanç yaptırımları, tıpkı Çin’in ya da Taliban’ın Afganistan’da yanlış yaptığını düşündüğümüz gibi bizim toplumumuzda da yanlıştır: Toplum

psikolojisi üzerinde oynadıkları rol nedeni ile kabul edilemez bir devlet yönetim biçimini temsil ederler... Utanç yaptırımları, suç işleyen kişi üzerinde, ne olursa olsun, hiçbir etkisi olmasa dahi, devlet ve topluluklar arasında uygunsuz bir ilişkiye yol açacaktır.”⁹ Nussbaum’un iddialarının aksine, Whitman utancın, suçlunun değil toplumun yararı için yüreklendirilmemesi gerektiğini savunur.

Diğer bir ifade ile, kişiler kendilerini temsil edecek bir hükûmet seçtiler, cezalandırma dönemlerinde bile. Devlet toplumu bu cezalandırmaya ortak olmaya davet ederse –örneğin hüküm giymiş hırsızların suçlarını ayrıntılı olarak açıklayan işaretler taşımasını zorunlu kılarak– görevini kısmen halka delege etmiş gibi olur ki bu da Whitman’ın kelimeleri ile “değişken ve kontrolsüz” olabilir. Ancak daha sonra göreceğimiz gibi, utancın, devlet tarafından uygulansa dahi, bir topluluğun faydasına olup kendisinin de kabul edebileceği şekilde uygulanan örnekleri olabilir.

Katışksız Utanmazlık Gibi Bir Şey Var mıdır?

Amerika’da görülen duyguların sıklığında sadece utanç alt sınırlarda görülmekle kalmaz, onun zıttı olan –utanmazlık– daha çok öne çıkar (Aaron James’in ilham alınan kitabı *Assholes* gibi). Antropolog Ruth Benedict, örneğin Japonların, II. Dünya Savaşı’nda esir aldıkları Amerikalılardan savaş esiri olmaktan utanmalarını beklemediğini çünkü bunun onların kültürlerinde imkânsız olduğunu tespit etmişti. Utancın topluluklar üzerindeki etkisini test ettiğimiz deneylerde birçok öğrenci tek olarak ayrışmaktan kaçınmış ancak bazıları hiç vazgeçmemişlerdi. Oyuna hiçbir katkıda bulunmayarak akranlarından ayrışan ve onların önünde arsız yüzlerle duran bazı öğrenciler beni çok şaşırtmıştı. Bu vakalarda gösterilen utanç eksikliğini, bir bireyin genel utanmazlık durumuna bağlamak kolay olurdu ancak durum muhtemelen bundan daha karmaşıktır.

Utanç sosyal normlara göre kalibre edilir, ki bu yüzden çok dinamiktir ve kültürler arası çok farklılık gösterir. Orta Brezilya'da yaşayan Bakairí yerlileri, herkesin önünde yemek yemeyi inanılmaz utanç verici bulurken kendi çıplaklıklarında utanılacak bir şey bulamazlar. Birleşik Devletlerde güzel bir restoranda flörtünüzün garsona hiç bahşiş vermediğini duyduğunuzda utanabilirsiniz ama bahşiş vermenin âdet olmadığı Fransa'da aynı şekilde hissetmezsiniz. Birçok vakada, utanma ve utandırma kötü bir üne sahip; gerçekte utanç, kalibre etmeye çalıştığı norm kadar sorunlu olmayabilir. Doktorlar hatalarını itiraf ettiklerinde ya da paylaştıklarında çok utanırlarken gerçek suçlular hiç utanç duymazlar çünkü norm doktorların yanlış yapamayacağını ya da yapmadığını dikte eder (bana göre dava açma tehdidi buna yol açıyor).

Utancın potansiyelinin bir kısmı bizim olumsuz önyargımızdan kaynaklanmaktadır – beynimizin olumlu bilgiye karşın olumsuz bilgiyi işlemedeki asimetriden. Olumsuz malzemeler daha kolay tutunup kalırlar. Bazen insanlar apaçık doğru olmadığını bildikleri halde olumsuz dedikoduya inanırlar. Olumsuz düşünceler olumlularından daha bulaşıcıdır¹⁰ ve bir şeyi kaybetmek (muhtemelen kişinin itibarı dâhil) özellikle kötü hissettirir, hatta aynı şeyi tekrar kazandığımızdaki iyi histen daha kötü. Bu sebeple ebeveynlerimiz şunun gibi atasözlerini tekrar tekrar söylerler; “Tek bir yalan bin tane doğruyu berbat eder” veya Benjamin Franklin’in “İyi bir itibar kazanmak için birçok iyi çaba; kaybetmek için ise tek bir tane kötü çaba yeterlidir!” sözü.

Utanç kolektivist kültürlerde kısmen daha belirgindir çünkü değerler daha yoğun paylaşılır ve yaygın bir biçimde zorla uygulanır. Bireyciliğe ve aykırı değerlere önem veren toplumlarda ise utanç daha az belirgin olabilir. Ancak utanç hâlâ her yerde varlığını sürdürmektedir. Birçok insan vahşi çete üyelerinin utanmaz olduğuna inanır, belli çete üyeleri öyledir de. Fakat çetelerin de, herhangi başka bir grup gibi, kendi değerler sistemine

göre ayarlanmış –çoğunlukla sadakat ve ispiyonla bağlantılı olarak– kendilerine has utanç kaynakları ve özel cezalandırma şekilleri vardır. Hırsızların arasında bile onur ve utanç vardır, sadece bunları tetikleyen standartlar farklıdır.

Edward von Kloberg bile utanç duymuştu. 1998’de karşılığında onu çok sevmeyen bir adama âşık olmuştu. İşlerinde para kaybetmeye başladı ve zengin bir Amerikalı için fakir düşmek kadar utanç verici başka şey yoktur. Bunun yanı sıra, von Kloberg diyabete yakalanmış, cilt kanseri olmuş ve iç kulak rahatsızlığı çıkmıştı. Daha sonra da arkadaşlarından gelen yardımları ya da hastanelerin yapacağı tedavileri “sosyal yardım” olarak görüp kabul etmemişti. Yüz kızartıcı biçimde utancın hanım evlatlarına göre olduğunu açıklayan aynı insanın kendisi tam anlamıyla utanç içinde küçük düşmüştü. 2005’te melodrama olan yatkınlığına yakışan son bir performansla, altmış üç yaşındaki von Kloberg bir Roma kalesinden ölüme atladı.

Suçluluk, Utanç ve Mahcubiyet Arasındaki Farklar

Birçok psikolog suçluluk duygusunun daha şahsi bir duygu olduğu, utanç ve mahcubiyetin ise daha çok diğer insanların mevcudiyetinin önünde hissedilen toplumsal bir duygu olduğu konusunda hemfikirdirler. (Burada dahi bizi suçlu hissettiren şeylerin ne olduğunun toplumumuz tarafından belirlendiğini fark edebiliriz.) Ancak tüm hikâye teşhirden ibaret değil; öyle olsaydı utanç ile mahcubiyet arasında hiçbir fark olmazdı.

Bir deneyin parçası olarak, UCLA öğrencilerinden beş dakikalık bir konuşma yapmalarının yanı sıra sinir bozucu bir müzik çalarken beş dakikalık zihinsel aritmetik testini çözmeleri istenmiş. Öğrenci zamanında cevap vermediğinde yüksek sesli bir alarm devreye giriyordu. Bir grup verilen görevi tek başına tamamladı ve diğer daha az şanslı grup konuşmayı yaptı ve matematik testini ifadesiz bir yüzle duran iki tane akranının önünde

tamamladı. Deneklere daha sonra kendilerini nasıl hissettikleri soruldu ve ayrıca deney boyunca araştırmacılar stres hormonu kortizol seviyesini ölçebilmeleri için dört kez tükürük örnekleri verdiler. Yalnız deneyi tamamlayan öğrencilerle karşılaştığımızda, akranları tarafından gözlemlenen öğrencilerin daha kaygılı oldukları ve kan dolaşımlarında iki kat seviyede kortizole rastlandığı gözlemlendi.¹²

Bu deneydeki strese girmiş öğrencilerin yaşadığı duygunun utanç değil de korku, küçük düşme, mahcubiyet ya da suçluluk duyma gibi duygular olmadığını nereden bilebiliriz? Duygular arasındaki farkı söyleyebilme yöntemlerinden biri, duygusal ifadelerle bakmaktır. Hayattaki en erken duygular olan neşe, üzüntü, korku ve kızgınlık gibi duygular için yalnızca yüze bakmak yeterli olurken ne yaptığını bilen, içine kapanık –utanç gibi– duygular için vücudu da gözlememiz gerekir.¹³ Utançta dudak uçları aşağı yönelir (bazen alt dudak dişlerin arasına sıkışır), gözler aşağı düşer, vücut çöker ve öne yönelir ve omuzlar sanki saklanmak istercesine katlanır. Bazı kültürlerde, insanlar yüzlerini elleri ile kapatırlar. Güneydoğu Asya’da insanlar utandıklarını dillerini ısırarak gösterirler.¹⁴ Mahcubiyet ise, diğer yandan, gülümsemeyi, yüzü ovuşturmayı ya da sinirli bir şekilde dokunmayı ve gözleri sağa sola gezdirmeyi de kapsar.

Utançın göstergesi bir teşhir reaksiyonudur. Tam olarak içeride olup bitenle ilgili değil, dışarıdaki görsel değişikliklerle ilgilidir. Bu sinyaller, diğer birçokları gibi, aldatmaya eğilimlidir – bir gülüşü taklit etmek kolaydır. Yüz kızarması istisna gibi görünüyor. Boyanmadığı ya da pudralanmadığı sürece, yüz kızarması taklit edilemez gibi görünüyor, bu sebeple de bilim insanları yüz kızarmasını dürüst bir sinyal olarak adlandırırlar. Yüz kızarması tamamen insanidir ve bizim en zararsız, tehdit içermeyen ifadelerimizden biridir.

Bir insanın yüzünün kızarması utanç veya mahcubiyet ile tetiklenebilir ve duruma bağlı olarak bir hata, boyun eğme, taviz ya

da hatta tahrik işareti olarak yorumlanabilir. Hollanda'da üniversite öğrencilerinden kendilerine seri kısa hikâyeler okumaları istenmiş ve ahlaken muğlak olan bir durumla (örneğin aslında başka bir yerde olacağını söyleyen birine rastlamak gibi) karşılaştıklarında bu kişinin yüzünün kızarmasını bir suçluluk işareti olarak gördüler. Ancak birinin raftan kendi bisikletini çıkartmaya çalışırken bisikletinize zarar vermesi gibi açık ihlallerle karşılaşılan durumlarda ortaya çıkan yüz kızarıklığı teskin edici olarak algılandı.¹⁵

“Körler kaçmaz,” diye yazmıştı Charles Darwin, 1872'de yayımlanan *The Expressions of Emotions in Man and Animals* adlı eserinde. Bir tımarhaneyi ziyaret eden bir rahip, Darwin'i bilgilendirirken doğuştan kör olan üç çocuğu “yüzleri en çok kızaranlar” olarak nitelemişti. Darwin'in yüz kızarıklığı konusundaki merakı onu utancın doğuştan olma konusu üzerinde düşünmeye yönlendirmişti. Gülümsemek gibi bazı davranışların doğuştan olduğu, el sıkma gibi diğer bazılarının ise öğrenildiği zaten biliniyordu. Ve Darwin'in sezgileri duygusal ifadelerin doğuştan olduğu, evrimsel öneme göre geliştirildiği yönündeydi.

Darwin'in körler hakkında bir anekdotu olmuş ancak bunu test etmek için bir deney yapmamıştı. 2004 Olimpiyat Oyunları'nda psikologlar, dünyanın her yerinden gelen 111 judo sporcusunu maçlarından hemen sonra fotoğraflamış ve vücutlarının duruş biçimini incelemişti. Kazananlar başlarını geriye atmaya, kollarını yukarı kaldırmaya ve göğüslerini genişletmeye meyilliydiler. Kaybedenler –daha çok utancı deneyimleyen kişiler gibi– başlarını öne eğip, elleri ile yüzlerini kapatıyorlar, omuzlarını aşağı düşürüp göğüslerini saklıyorlardı. Doğuştan olup olmadığı sorusunun cevabını bulmak için araştırmacılar paralimpikleri de fotoğraflamışlardı, bunlardan elli üçü –en az on ikisi doğuştan kördü– ve onlar da benzer duruşları sergilemişlerdi; insanların otomatik bir utanç ifadesine sahip olduklarını kanıtladılar.¹⁷ İnsanların tarih öncesinde bir noktada, bugün olmasa bile, utanç göstermeleri oldukça faydalı bir davranış olmalıydı.

Bir utanç gösterisinin çatışmayı çözme gibi bir potansiyeli olabilir. Utanç göstermek affetmeyi hızlandırır. Kurmaca bir duruşma içeren bir çalışmada, uyuşturucu satmakla suçlanan sanık mahcubiyet gösterir ve utanç, doğal bir davranış ya da saygısızlık sergilediği diğer kurmaca duruşmada alacağı hapis cezasını üçte ikiye indirir ve bir yıl daha erken şartlı tahliye kazandırır. Muhtemelen bu yüzden avukatlar müvekkillerine sabıka fotoğrafı çekimlerinde, trende uyararak utanmaz bir gülümseme takınmalarını tavsiye ediyorlar.

Suçluluk, utanç ve mahcubiyet duyguları arasındaki farkı tanımlamanın bir başka yolu da neden veya ne zaman hissedildiklerini sormaktır. Amerikan üniversite öğrencileri kendilerini suçlu, mahcup ve utanmış hissettiren durumları tanımladılar. Analizler gösterdi ki, öğrenciler yalan söyleme, arkadaşlarını veya aile üyelerini ihmal etme, bir diyeti bozma veya aldatma gibi kişisel hatalarda suçluluk hissettiler. Mahcubiyet hissetmelerinin sebepleri ise insanların fiziksel kazalar gibi ufak aksiliklerine veya bir tanıdığın ismini unutmak gibi hafıza boşluklarına tanık olmalarıydı. Utanç hisleri için ise, hatalar yalnızca toplumsal olmakla kalmayıp daha ciddi hale geliyor: Düşük notlar, insanları duygusal olarak yaralamak ve bir diğerinin beklentilerini karşılayamamak gibi.¹⁹

Utanç sıklıkla bizim kendi kişilik algımıza kadar uzanır –nasıl bir tip insan olduğumuz gibi– oysaki mahcubiyet istemsiz, münferit bir olay ile ilişkilidir. Çocuklardaki utanç ve mahcubiyeti ayırtırmak amacı ile dört yaşındaki beş düzine çocuk araştırmacılar tarafından bir seri rahatsız edici olaylara maruz bırakıldı; aşırı şekilde iltifat edilmesi, beklemedikleri anda bakışların onlara doğrulması, bir aynada kendi yansımalarına bakmaları için ikna edilmeleri ve deney uygulayıcılar seyrederken dans etmelerinin istenmesi gibi... Ayrıca kendilerine belirlenen bir süre içerisinde dört tane renkli yapbozu tamamlamaları istendi, bunlardan iki tanesi gerçekten çözülmesi imkânsızdı ve diğer ikisi de tamamlanması garanti olan kolay yapbozlardı çünkü deneyi yapanlar

alarmı erteleyebiliyorlardı. Çocuklar tükürük örnekleri verdiler ve tek yönlü bir aynanın arkasından filmleri çekildi. Daha sonra araştırmacılar çocukların gurur, mahcubiyet ve utanç gibi duygular için sergiledikleri yüz ifadelerini ve beden dillerini kodladılar. Çocuklar, çok fazla iltifat gördükleri ve dans etmeleri istendiği zaman ilgi odağı olduklarında, yüzlerine dokunma ve yan yan bakış gibi davranışları içine alan mahcubiyet davranışları gösterdiler. Fakat renkli yapbozu zamanında tamamlayamadıklarında da yüksek kortizol seviyeleri ve utanç davranışları sergilediler.²⁰ Bir dört yaş çocuğu yabancı bir kadın ne kadar yakışıklı olduğunu ifade ettiği zaman mahcup olurken kendi yaşındaki diğer çocukların çözebildiği söylenen yapbozu tamamlayamadığı zaman utanç duyar.

Her iki durumda, mahcubiyet ve utançta, birileri seyretmektir ancak utançta bu çok daha önemli olur. İstemediğimize dayalı bir değeri çığnediğin zaman –bir etkinliğe uygun giyinmediğinde veya biri sizi tuvalet kâğıdını ayakkabının içine tıkıştırırken gördüğünde– mahcup olabilirsin ama sınavda kopya çekmek gibi daha görünür bir ölçüte uymadığın zaman utanırsın. UCLA deneyini yapanlar öğrencilerin akranlarının önünde zihinsel becerilerini ölçtükleri zaman hissedilen duygu mahcubiyetten çok utanmaydı çünkü zihinsel beceri, üstünü örtemeyeceğimiz kişiliğimiz hakkında bir şeyler söyler. Mahcubiyet, soyutlanmış vakalarla bağlantılı olduğu için daha kolay unutulurken utanç kişinin kimliği ile bağlantılı olduğu için kalıcı etkiye sahiptir.

Suçluluğun Başarısı

Suçluluk duygusunun kuvvetli bir güce sahip olduğu inkâr edilemez. İddia edilir ki, suçluluk daha medeni, daha az tuhaf, sanki daha çok telafiye yönlendirici ve –seçilmiş kişiye ne yapması ve neye dikkat etmesi gerektiğini söyleyen bir gruba ihtiyaç duyan– utançtan daha ucuzdur. Suçluluğun bir davranışı moti-

ve etmekte etkili olduğu açıktır, tıpkı benim ailemin ton balıklı sandviçlerinin yunusları öldürdüğünü keşfettiğim zaman olduğu gibi. Deneyimler, bireylerin, kendi uygulamaları hakkında geri bildirim aldıklarında sıklıkla davranışlarını (enerji ya da su kullanımlarını azaltmak gibi) değiştirdiklerini göstermiştir, bu da bazılarının söyleyebileceği gibi suçluluk hissetmelerinin sonucu olmuştur. (Diğerleri bunun görüntülenme sonucu olduğunu iddia edebilir.) Yakın zamanda yapılan bir araştırmada, ilk defa kan veren bağışçılar sıklıkla, bir gruba karşı yükümlülük sebebi gibi, dış sosyal baskılar ile motive olduklarını ancak bağış yapmaya devam ettiklerinde öz benlik imgelerinin değiştiğini ve kendilerini bağış yapan olarak görmek için geldiklerini göstermiştir ve bu iç-selleştirilmiş bakış daha sonra kişisel pekiştirme ve düzenleme ile bağlantılanabilirdi. Koruma faaliyetleri için gönüllüler üzerinde yapılan başka bir çalışmada, birçoğunun çevre sorunları için daha az suçlu hissetme arzusundan kaynaklandığı tespit edilmiştir.²¹

Michigan'da kayıtlı 369.211 seçmen üzerinde yapılan bir çalışmada bazı seçmenlere onları oy vermeye teşvik edici mektuplar gönderilmiş, diğer bir gruba da teşvik etmenin yanı sıra bir önceki seçimlerde oy verip vermediklerini de belirten bir mektup gönderilmiş (ki bu kamuya açık bilgidir). Hedef kitle deneyi yapanlar tarafından izlendiklerini bildikleri için, sonuçların tamamen suçluluk hissetmeleri yüzünden mi olduğunu söylememiz imkânsız olur, ama ortaya çıkanlar bir iç sesin iş başında olduğunu düşündürmektedir. İnsanları oy vermeye teşvik eden mektuplar, oylamada %2 kadar hafif bir yükselişe yol açmış fakat bireyin bir önceki seçimlerde oy verip vermediği bilgisi son seçimlerde oy verme oranını ikiye (%4'lük bir yükseliş) ve birey oy vermediyse üçe (%6 yükseliş) katlamış.²² Oy verenlerin suçluluk bilinci, vatandaşlık görevlerini ihmal ettiklerinde en yüksek sesle onları protesto etmiş ve en büyük davranış değişikliğine yönlendirmiştir. Tüm duygular gibi, suçluluğun da güçlü yanları vardır ancak ne başarabileceği ve ne kadar hızlı başarabileceği konusunda da sınırları vardır.

Suçluluk Duygusunun Sınırları

Doktorum, yanlış biçimlendirilmiş bir kamu hizmeti salğı bezim ve ahlaki değerlerimde doğal bir eksikliğim olduğunu ve bu nedenle evreni kurtarmaktan muaf olduğumu söylüyor.

–DOUGLAS ADAMS, *Otostopçunun Galaksi Rehberi* (1979)

2007’de Al Gore ve Hükûmetler Arası İklim Değişim Paneli (IPCC) iklim değişikliği konusundaki çalışmaları ile Nobel Barış Ödülü’nü kazandı, *Vanity Fair* yıllık yeşil sayısı lansmanını yaptı (ki bu, iki yıl sonra feshedildi), ve arkadaşım Kate, lüks moda tasarımcısı Anya Hindmarsch’ın üzerinde BEN PLASTİK DEĞİLİM yazan büyük kanvas kadın çantalarını piyasaya sürdüğü haberini aldı. Hindmarch çantası, çevresel kaygıların –buradaki durumda plastik çantaların sebep olduğu kirlenme– nasıl tezahür edebileceklerine dair yalnızca bir örnekti. Hindmarch’ın pazarlama mekanizması, çantaları heyecan yaratmak üzere ünlülere çoktan dağıtmıştı ve Kate de sınırlı sayıda üretilen çantaları yalnızca 5 pound’a satacak bir mağaza bulmuştu.

İnsanlardan kaçan kişilerin arasında en favorilerimden biri olan Kate, eşi Saran’dan, benim için “çevreci hareketin bir hatırası olarak” kanvas çantalardan bir tane almak üzere kuyruğa girme-

sini rica etti. Saran görevlendirmeyi bir “meydan okuma” olarak gördü ve kuyruk için gerekli biletlerin dağıtımından bir saat önce mağazaya gitti. Dikkat çekici bir şekilde ve çoğunluğunu ergen genç kızların oluşturduğu gittikçe huzursuzlaşan yüzlerce kadın kalabalığının içinde, o tek erkek ve tek beyaz olarak sakin duran tek kişiydi. Bir saatten daha uzun bir süre sonunda, bir mağaza yöneticisi kendisine kanvas çanta kuyruğu için bir bilet vermiş ve “ağzını sıkı tutmasını” söylemiş. Açıkça ortaya çıkmıştı ki bazı kişiler bilet ve dolayısı ile de çanta alamayacaklardı. Kuyruktaki bazıları, olanları adaletsizlik olarak yorumladı. Eve, Hindmarch çantası alamadan gideceğini fark eden bir kadın ağlamaya başladı. Bu noktada Saran’ın hatırladığına göre, Kate “dünya ne kadar acınacak durumda” diyerek olaya müdahale etmişti.

Asıl acınacak olan: Kanvas çantalar plastikle paketleniyordu. Ben Kate ve Saran’a teşekkür edip hatıramı saklarken diğerleri kendilerininkini çevrimiçi üzerinden 200 pound’a sattılar. Hindmarch’ların en ufak parçası en az Beanie Babies, kronut* ve altın iPhone kadar sarhoş ediciydi. “Sonrasında gerçekten herkes o kadar çok heyecanlandıkları için utandı,” demişti Kate. “Böylece geri tepmişti. Bir de üstüne üstlük Londradaki her sahtekâr tüccar ürünün taklidini çıkartıp sattı.” *Observer*’da yayımlanan bir makale bunu ÇANTA ALIŞKANLIĞIMIZIN KONTROL DIŞINA ÇIKTIĞI YIL olarak adlandırdı ve ayrıca otuz kişinin yaralanıp hastanede soluğu aldığı Tayvan’da, Hindmarch çantaları üzerindeki histerinin ortaya çıkarttığı olayları kontrol altına almak için çevik kuvvet polisine ihtiyaç duyulduğunu bildirdi. Hong Kong’da Hindmarch’lar bir alışveriş merkezini kapattırmıştı. Şu âna kadar, bunun çevre hareketi ile hiçbir bağlantısı olmadı.

* Bir çeşit hamur işi. (ç.n.)

Yeşil Suçluluk

Sosyal ve çevre sorunlarına karşı farkındalığımızın artmasının bir etkisi de suçluluk duygusunun yükselmesidir. Walmart’tan bir klozet kapağı satın alıyorsunuz ve biliyorsunuz ki bunun üretiminde muhtemelen Rusya’daki bir orman dümdüz edilmiş. Bir elmas satın alın ve bilin ki bu, Afrika’da bir savaş finansman edecektir. Bangladeş’teki bir çiftlikten gelen karidesi yiyin ve kadın ve çocuk işçi çalıştırılmasına katkıda bulunun. İpad’in bir üst versiyonuna geçin ve eski e-atıklar da Nijerya’da bir çöplüğe gönderilip toprağa kadmiyum ve cıva bulaştırın. “Ebeveynlerinize söyleyin, sizin yaşayacağınız dünyayı mahvetmesinler!” diye bir cümle patlamıştı 2006 sonunda çıkan *An Inconvenient Truth* filminde. Vahşi yaşam biyoloğu Georg Schaller ile *Discover* dergisi için yapılan bir röportajda, “Açıkçası, insanoğlu evrimin en büyük hatası” demişti.¹

Berkeley’de bir psikolog ve hayatta kalma suçluluğu uzmanı olan Lynn O’Connor’a, diğer türler yok olurken insanoğlunun çoğalması gerçeği konusunda kaygılanan bir hastası olup olmadığını sordum. “Şimdilik görünürde yok,” dedi. “Fakat küresel ısınmaya takılmış olan bir kadın hastam vardı. Bu konuda gerçekten kaygılanıyordu ve gerçek şu ki kaygılanmakta haklıydı.” Amerikan Psikoloji Dernekleri’nin, iklim değişikliği üzerinde çalışan görev gücü 2009’daki raporuna, panik atak, iştah kaybı ve uykusuzluk gibi semptomları da içine alan “çevre kaygısı” kayıtlarını da dâhil etti.

Çevreye karşı suçluluk duygusu ile dolu anneler çocuklarının banyo sularını tekrar kullanıyor. Müşteriler, Şili’den ithal edilen yaban mersinlerini, nakliyede tüketilen petrol sebebiyle, satın almaktan vazgeçiyorlar. Bir kadın kakao ekimi sırasında yabani hayatın yok olmasından hissettiği suçluluk yüzünden çikolata satın almaktan vazgeçer ve bu keyfini kocasının Almond Joy* ürünlerinden çıkaracağını söyler. Nüfus artışından endişe duyan bir erkek, birden fazla çocuk isteyen eşine evlatlık edinme konusunda

* Bir tür bademli şekerleme. (ç.n.)

ısrar eder.

The Voluntary Human Extinction Movement (VHEMT)' web sitesini ilk olarak 1996'da lanse etmişti, şimdi yirmi beş dilde yayın yapıyor. Hareket basit bir sloganı teşvik eder: "Uzun yaşayalım ve ölüp gidelim!" Çocuk sahibi olmak bugün sadece bir tercih değil, aynı zamanda yanında belli miktarda suçluluk da getiren bir karar ve VHEMT üyeleri bu suçluluk duygusunu, tartışmasız en temel biyolojik özlemi yok etmek için yeterli bir potansiyel olarak görüyorlar. İnsanların VHEMT'ye bağlanmalarının nedeni, sadece tek başına bulmaca çözürek vakit geçirme ya da Avrupa lezzet turlarına katılma isteklerinin çok ötesine uzanıyor: (VHEMT web sitesinde yazılana göre) "gönüllü olarak üremeyi durdurarak insan neslini aşama aşama bitirmek, dünyanın biyosferini sağlıklı haline döndürecektir." Bazı insanlar uçmaktan veya çocuk sahibi olmaktan vazgeçerken ya da su tasarrufu yapmaya karar verirken, tüketim yüzünden karşı karşıya kaldığımız ve uğraşmamız gereken daha belirgin bir yol var ki o da yeşil suçluluk ve kaygıdır.

Yeşil Suçluluğu Affettirmenin Modern Yolları

Tıpkı Ortaçağ'da dindarların suçlarını affettirmek için papalık hoşgörüsü satın almaları gibi, suçlulukla dolu tüketiciler de bugün yunus koruyan ton balıkları, kompakt floresan elektrik lambaları, hibrit arabalar ve Ethos Suları (TED konferanslarında propagandası yapılan iyi niyetli şirketlerden biri – daha sonra Starbucks tarafından 8 milyon dolara satın alındı) satın alıyorlar. Karbon ofsetleme bağışlanma isteğine en yakın hareketlerdir ve çoğunlukla da dinî terimlerle çerçevelenmiştir. *New Scientist*'te yayımlanan bir makale şöyle başlıyordu, "Uçmak ya da diğer karbon yoğun aktivitelerde yer almak durumunda iseniz, karbon ofsetler şimdi size bunların kefaretinin vadediyor." *The Economist* "Karbon Ofsetleri: Emisyon Günahları" makalesini yayımladı. Peter Schwei-

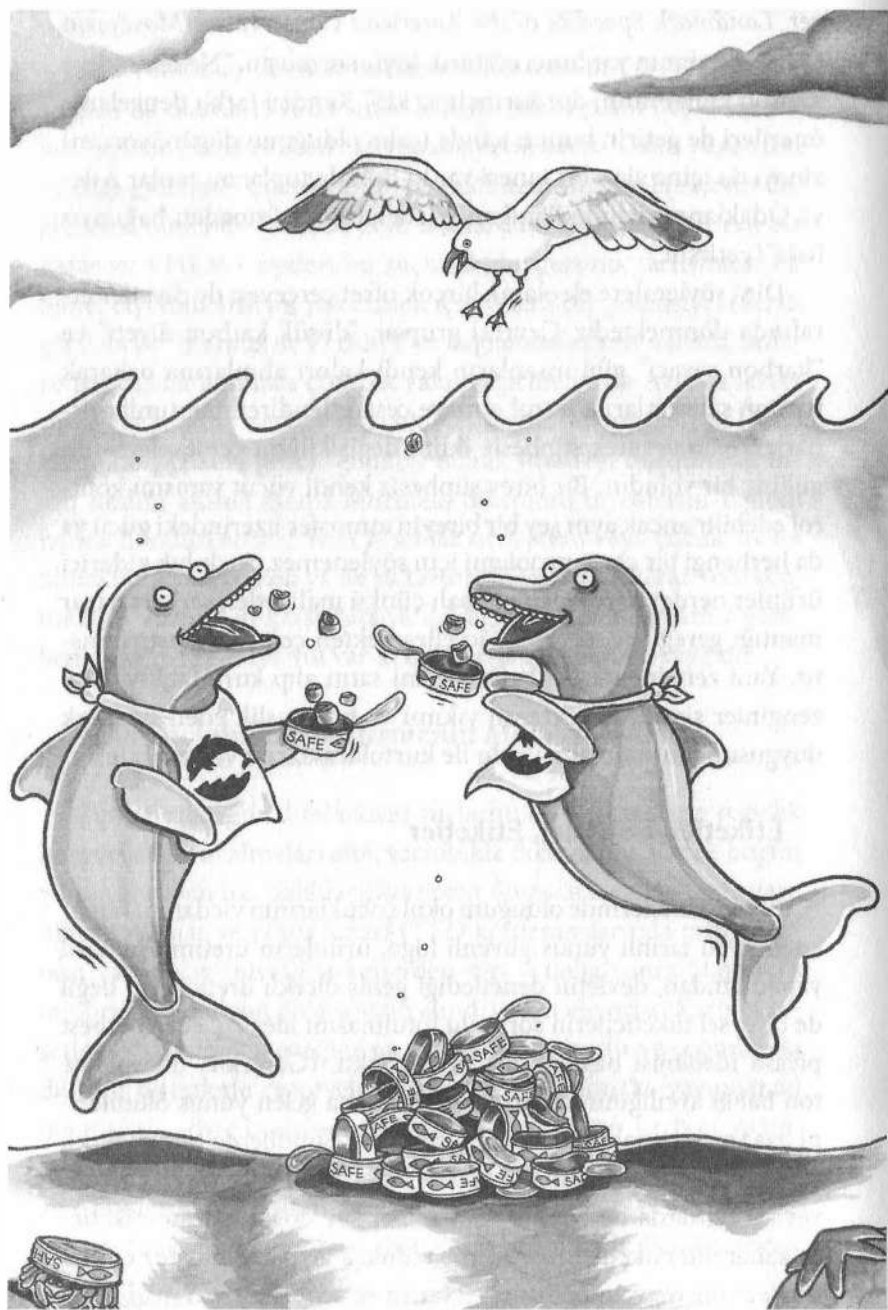
* İnsanoğlunun Nesli Tükensin Hareketi. (ç.n.)

zer, *Landmark Speeches of the American Conservative Movement* (2007) kitabının yardımcı editörü, şöyle sormuştu, “Neden sadece karbon kullanımını durdurmalıyız ki?” Kendisi farklı dengeleme önerileri de getirir, bunun içinde (şaka olduğunu düşünüyorum) zinayı da içine alan bir tanesi var ki burada toplanan fonlar Aileye Odaklanma için kullanılsın ve suçluları da “zinadan bağımsız hale”² getirsin.

Dinî söylemlere ek olarak birçok ofset çerçevesi de diyetler etrafında dönmektedir. Çevreci gruplar, “düşük karbon diyeti” ve “karbon sayacı” gibi insanların kendi kalori alımlarına bakarak karbon salınımları kontrol etmeye cesaretlendiren tanıtımlar sunarlar. Kilo vermek şüphesiz iklim değişikliğini çerçevelemenin gülünç bir yoludur. Bir birey şüphesiz kendi vücut yapısını kontrol edebilir ancak aynı şey bir bireyin atmosfer üzerindeki gücü ya da herhangi bir çevre problemi için söylenemez. Suçluluk giderici ürünler nerdeyse çok daha pahalı çünkü maliyetler, serbest pazar mantığı gereğince, çevre ile içselleşmekten çok dışsallaştırılmıştır. Yani zenginler nasıl kefaretlerini satın alıp kurtulabiliyor ise zenginler şimdi de çevrenin yıkımı ve buna eşlik eden suçluluk duygusundan satın alma yolu ile kurtulacaklarını varsayabilirler.

Etiketler, Etiketler, Etiketler

Benim de içlerinde olduğum okul çocuklarının vicdanını rahatlatan 1990 tarihli yunus güvenli logo, ürünlerin üretiminin nasıl yapıldığından, devletin denetlediği geniş ölçekli üreticilerin değil de bireysel tüketicilerin sorumlu tutulmasını idealize eden serbest piyasa ideolojisi bağlamında ortaya çıktı. (Gerçekte, düzenleme ton balığı avcılığının çarklarında meydana gelen yunus ölümlerini azaltmada anahtar vazifesi görmüştü.) Şimdilerde birçok farklı ekolojik etiketler bulunmaktadır, “kafessiz”den “serbest dolaşan” veya “çayırlarda beslenmiş” ya da “her şey doğal” yazan etiketlere kadar. Bu etiketle çerçeveleme oldukça faydalı olmuştur çünkü böylece biz mevcut endüstriyel tarım ve sentetik katkı maddeleri

gibi üretim uygulamalarının varlığından haberdar olabildik.

Bu etiketlerin birçoğu hem tüketicileri hem de çevre koruma finansörlerini yanıltır ve istenmeyen bir rahatlama sağlar. Benim iyi bildiğim etiketlerden bir tanesi Marine Stewardship Council'in (MSC) 1997'de sürdürülebilir balık avcılığını belgelemek üzere ortaya çıkartmış olduğu etikettir. MSC etiketinin amacı, birbirine benzer olmasına rağmen doğru avcılık yöntemi ile yakalanmış deniz ürününü kötü yöntemle yakalanmış üründen ayırabilmektir. Böylelikle, MSC etiketi "organik" ekolojik etiketlerinden oldukça farklıdır çünkü bu etiket ürünün yalnızca kendisinin böcek ilacından arındırılmış olduğunu değil aynı zamanda ürünün üretilme sürecinin de arındırılmış olduğunu ayırıştırır.

Günümüzde bu logo, 180'den fazla üründe yer almaktadır ama su üzerinde iyileştirmeler yapmakta yetersiz kalmıştır. Bunu protesto eden çevreci gruplar, resmî olarak MSC sertifikalandırmasına itiraz etmek için yüz binlerce dolar harcadılar (şimdiye kadar toplam on dokuz itirazdan yalnızca bir tanesi onaylanmıştır), iddialarına göre sürdürülebilir balıkçılık için geçerli olan MSC ilkeleri fazlası ile yumuşak ve gerçek anlamda sertifikalandırma yapan üçüncü şahıslara oldukça cömert biçimde yorum yapma fırsatı sunmaktadır. National Environmental Trust gibi gruplar, Alaska körfezindeki morina türü bir balık avcılığının sertifikalandırmasına itiraz etmiş, Steller deniz aslanlarının besin kaynağını korumayı hedefleyen nesli tükenen hayvanlara ait yasa ile uyumlu olmadığına dikkat çekmiş ve MSC'nin sertifikalandırma için "yasalara saygı" duyması gerektiğini belirtmiştir. Meydan okununca, MSC "yasalara saygı" duymak ile "uyum sağlamanın farklı bir şey olduğunu" bildirmiş ve "bir balıkçılık yönetim sisteminin, balıkçılığı kontrol eden asli veya usulü hukuk yasalarının her bir bölümü ile mükemmel bir biçimde noktası noktasına uyum içinde olması gerekmediği" cevabını vermiştir. MSC okyanustaki canlıları koruma niyetini bir kelime oyunu ile değiştir-

miştir.

Eko-sertifikalı avcılığın denizlerdeki balık sayılarının artmasına sebep olduğuna ya da sertifikalandırılmış ormancılığın yeryüzündeki orman örtüsünü arttırdığına dair hiçbir çalışma bulunmamasına rağmen, ekolojik etiketlerin sayıları artmaya devam etmektedir. Organik gıda endüstrisi 30 milyar dolar değerindedir ancak gıda pazarının yalnızca %4'ünü temsil etmektedir. Amerika Birleşik Devletleri'nin pestisit kullanımını 2000 ile 2007 yılları arasında %8 oranında düşürdüğünü duymak kulağa hoş geliyor, ta ki bunun 1,2 milyar pound'dan 1.1 milyar pound'a düşen bir gerileme olduğunu fark edene kadar. Tek başına etiketler bizi gitmek istediğimiz yere götürmüyor. Ama yine de 2011'de, araştırmacılar *Nature Climate Change* dergisinde “karbon etiketlemeyi denemenin vakti geldiği” önerisinde bulunmuşlar ve “eksiklerinin olması [etiketleme ve sertifikalandırmanın] böyle bir programın değerinin önüne geçemez”.³ Peki ne geçer?

“Tümüyle doğaldır” etiketli ürünler o kadar üretken ve o kadar da anlamsızdır ki (ve herhangi bir yönetmelikte o kadar eksiklikleri vardır ki), kâr amacı gütmeyen bir koalisyon el birliği ile onu devre dışı bırakmak için çalışabilir. (Çünkü bazı şekerli içeceklerin üzerinde gördüğümüz “diğer bazı doğal tatlandırıcılar ile doğal olarak tatlandırılmıştır” etiketi gerçekten ne ifade etmektedir?) Ancak bugün hükûmetlerin, üniversiteli bilim insanlarının ve kâr amacı gütmeyen kuruluşların etiketlendirme ile dikkatleri çekmek istediği problemlerle ilgili çabaları nadiren iş dünyasının çıkarları ile örtüşmektedir.

Son dönemde yapılan araştırmalar, nispeten başarılı “organik” etiketlerin, en azından Amerika Birleşik Devletleri'nde, başlarının dertte olduğunu öne sürüyor. Lobi faaliyetleri ile düzenlemelerin kuşatıldığının işaretleri apaçık ortada, örneğin Standartlar Kurulunda yer alan General Mills, Campbell Soup Company ve Whole Foods Market gibi büyük şirketler, bir keresinde, sente-

tik bitki öldürücü maddelerin organik olarak sayılması için bir girişimde bulunmuşlardı.⁴ Walmart, birden fazla kere sahte organik yiyecekleri piyasaya sürmekle suçlanmıştır.⁵ 2007’de firma, beş eyalette onlarca mağazasında mağaza içi tabelalarda yanlış etiketlendirme ile birçok yiyeceği organik olarak işaretlediği için ve 2011’de 390’dan fazla mağazasının bulunduğu Çin’de geleneksel domuz etini yanıltıcı biçimde organik olarak etiketlediği için buna maruz kalmıştır.⁶ Ve tek başına bir sahtecilik değilken, organik deniz tuzu, ki bu vakada organik ifadesinin ne anlama geldiği sorularına rağmen daha yüksek bir fiyata sahiptir.

Peki tamam, yeşil tüketicilik yanıltıcı veya moral bozucu olsa bile, hâlâ daha tartışmasız bir şekilde zararsızdır, öyle mi? 2007’de *New York Times*’ın Moda & Stil bölümünde yayımlanan “Yeşil Hareket İçinde Satın Alma” adlı makalesinde Alex Williams, çevrecilerin çevre dostu ürünler satın alarak gerçekten bir fark yarattıklarını düşünmeleri ile kendilerini kandırmadıklarını ifade etmiştir. Yeşil harcamalar, basitçe “iyi bir ilk adımdır” ve “bir bitiş noktası değil, bir başlangıçtır”.

Ahlaki lisanslama çalışmalarından elde edilen bazı kanıtlar, bu yeşil satın almanın iyi bir ilk adım olduğu varsayımı ile çakışmaktadır. Çevre dostu ürünler satın alan kişiler, görünüşe göre daha sonra kolayca açgözlülük, yalancılık ve hırsızlığı haklı çıkarabilmektedirler. 2009’da yapılan bir araştırma göstermiştir ki bilgisayar simülasyonlu bir markette yeşil ürünlere maruz bırakılan katılımcılar daha sonra takip eden deneylerde çok daha cömert davranmışlar ancak geleneksel marketler üzerinden yeşil ürünler satın alan katılımcılar ise daha bencil davranmışlardır.⁷ 2013’te yapılan bir çalışma slacktivism’ hakkındaki şüpheleri doğrulamıştır; araştırma göstermiştir ki diğer insanların önünde pozitif bir imaj sergilemek amaçlı belirli davranışlar –bir bağış kampanyasını imzalamak veya bir bileklik taşımak ya da bir olaya “beğeni atmak” gibi– sergileyen insanlar, daha sonra bu

* Dijital aktivizm, sanal protesto. (ç.n.)

olayla ilgili çok daha anlamlı bir bağlantı kurmak gerektiğinde öncesinde şahsi olarak belirli duruşlar sergileyen insanlara göre çok daha isteksiz davranmışlardır.⁸ Bu çalışmaların önermesine göre, “yeşil”i gösterişçi tüketim ile bağlamak bir oyalamaca olabilir ve sonrasında daha az yükümlülük almaya yönlendirir. Eğer bu doğru ise biz suçluluğumuzu çözmek için hakları ellerinden alınmış yalnızca cüzdanı ile bir değişiklik yapma kapasitesine sahip tüketiciler olmaya değil gerçek bir vatandaş gibi davranmaya cesaretlendirilmeliyiz. Daha ciddi çevresel davranışlar için piyasalar normları bile baltalayabilir. Bazı durumlarda, Batı Avustralya’da gözlemlendiği gibi, çevre dostu balıkçılık etiketlemesi, deniz yaşamını geliştirme alanı ilan edilen bölgelerde, normal şartlarda yasaklanacak ya da sıkı denetim altında tutulacak balıkçılığın bu ralarda çoktan çevre dostu olarak etiketlenerek korumaya ihtiyaç olmadığı gerekçesi ile balıkçılığa kaldıraç bile veriyor olabilir.⁹ Yeşil ürünler pazarı, bizim gerçekten arzu ettiğimiz kapsamlı ciddi sonuçları sağlamadan suçluluk duygumuzu uyuşturuyor olabilir.

Tüketiciler pestisitler ya da haksız ticaret konusunda kendilerini suçlu hissettiklerinde, organik gıdalar ve adil ticaret ürünü satın alarak bu suçluluktan kaçınabilirler –ve bunu yapıyorlar da, Whole Foods süpermarketi gibi yerlerde, Nick Paumgarten tarafından 2010’da *New Yorker*’da yayımlanan makalesinde yapılan tanımlamaya göre, “Kutsal Yiyecekler, çevresel ve besleyici dindarlığın ticari simgeleri!” Whole Foods marketinin iş felsefesi başarısı ile mükemmel bir biçimde uyumludur: Etiketlendirme isteğe bağlı olmalı ve tüketiciler sağlıklı ya da çevre dostu ürünleri satın almak (ya da almamak) konusunda özgür olmalı ve Whole Food ikisini de sunar ancak herhangi bir geleneksel marketin sunduğu birçok ürünün organik çeşitlerinden çok daha fazlasını. İsteğe bağlılık standartları, eko-etiketleme ve tüketici tercihi gibi seçenekler Whole Foods’a işinde avantaj sağlıyor ve kendini çevre bilincine sahip tüketiciler için alışveriş imkânı sağlayan bir yer haline getiriyor. Eğer tüm marketlerin organik ya da sürdürülebilir ürünler satmaları gerekseydi Whole Foods’un kendini ayırıştır-

mak için başka bir yol bulması gerekirdi.

Bunun yerine, birçok tüketici hep aynı şeyleri almaya devam ediyor. Sosyal ve çevresel birçok etiket için, suçluluk duygusu ile dolu tüketicilere hitap eden endüstrinin payına düşen tek şey değişmektir. Endüstrinin geri kalan kısmı pestisit kullanmaya devam edebilir ya da haksız ticaret yapmaya veya yıkıcı balıkçılık ekipmanları kullanmaya devam edebilir – ve bütün bu ürünleri de daha düşük fiyatlara satabilirler. Bundan sonraki adımlar –tüm endüstriyi değiştirecek kurallar– mevcut bulunmamaktadır. Bunların hepsi dolaylı olarak planın bir parçası çünkü üreticiler için doğru şeyi yapmaları için ana teşvik –organik yiyecekler yetiştirmek veya sürdürülebilir balıkçılık yapmak gibi– kendi ürünleri için oldukça yüksek maliyetler gerektirmektedir. Bir fiyat primi elde etmek için bu ürünler istisna olmalı, bir kural değil; ki böylece piyasa birkaç tüketicinin vicdanını rahatlatabilir ama sektörde de dayatıcı, uzun süreli değişiklikler yapmak zorunda kalmaz. Biz bu şekilde insanları tüketiciler olarak angaje etmek ve onları fark yarattıklarına dair ikna etmek için suçluluk ve suçluluk hafifletici tekniklerini aldatıcı şekilde kullanmayı suçtan arındırma olarak adlandırabiliriz.

Buna karşın, ozon tabakasındaki delinme olayını ele alalım. 1974’te, Irvine Kaliforniya Üniversitesi’nden iki kimyager, Sherwood Rowland ve Mario Molina, kloroflorokarbonların (CFCs) kullanımını atmosferin tükenmesi ile ilişkilendirmişlerdi. (Bu buluşları ile 1995 yılında Paul Crutzen ile birlikte Nobel Kimya ödülüne layık görülmüşlerdi.) Ozon tabakasındaki tahribat, kendini ozon tabakasının delinmesinden suçlu hisseden bir avuç (ya da hatta çoğunluk) tüketicinin CFC içermeyen ürünler satın alması ile yavaşlamadı. CFC kullanımının yasaklanması Rowland ve Molina’nın buluşundan üç yıl sonra bölgesel olarak, daha sonra da Montreal Protokolü ile global olarak uygulamaya geçirildi. “Bu tip problemleri gönüllü hareketleri ile çözemezsin çünkü birçok insan gönüllü olmayacaktır,” demişti Molina bana.

“Bir hükümet politikası haline gelmeli.”

Yanlış Yönlendirilmiş Suçluluk

Yeşil suçluluğun bu kadar etkisiz olmasının bir başka nedeni de basitçe, yanlış şeylere yönlendirilmiş olmasındandır. Çevre için yapabileceğiniz en önemli yirmi beş adımlık bir liste “şarj edilebilen piller kullanımını” içermekte ise hepimiz bir durup düşünmeliyiz – en az yirmi beş hangi başka şey bizim hangi pilleri satın aldığımızdan daha önemli diye. 2006 yapımı *Rahatsız Edici Gerçek* adlı iklim değişikliği belgeselinin sonunda verilen ilk öneri, “Enerjiyi verimli kullanan cihazlar ve ampuller satın alın”dı. Şu anda ev içi aydınlatma Amerikan karbon emiliminin yalnızca %2’sini ve ev içi enerji kullanımının da %6’sını oluşturmaktadır (diyet hariç).

Ancak ampul önerisi tıkanmış durumda. 2009’da Amerika’dan yedi şehirde 505 kişi üzerinden yapılan bir ankette hayatlarında enerjiyi korumak için yaptıkları en etkili tek şeyin ne olduğu sorulduğunda, verilen en popüler cevap “ışıkları söndürmek”¹⁰ olmuştu. Katılımcılardan, “daha az araba kullanırım” diyen %13’e kıyasla neredeyse %20’si aydınlatmadan bahsetmişti; ki bireysel araba kullanımı Amerikan ev içi karbon emisyonunun yaklaşık %40’ını ve tüm Amerikan karbon emisyonunun da %15’i ile en büyük payı kapsamasına rağmen ev içi enerji harcamalarında aydınlatmadan altı kat fazla enerji tüketen araba kullanımından bahsetmemişlerdi. Ampullerden çok arabalardan bahsetmek çok daha iyi olabilirdi.

Ancak Amerikalıların arabaların çevreye yaptıkları büyük etkiyi duymaya pek tahammülleri yoktur. 2010’da *Washington Post*’ta yayımlanan bir makalede, Birleşik Devletlerin en büyük araba bayilerinden biri olan AutoNation’ın genel müdürü şunları söyledi: “Yeşil pazarın %5’ine sahipsiniz ve yakıt verimliliğine katkıda bulunuyorsunuz ancak diğer %95’i daha iyi bir bardak tutucu için yakıt ekonomisinde ekstra bir 5 mpg’den vazgeçecek-

tir.”¹¹ Ekolojik pazarların, Birleşik Devletler’de 1985 ile 2005 arasında aynı düzeyde giden, ortalama yakıt standartları ile en ufak bir ilgisi yoktur. Obama yönetiminin 2012’de imzaladığı araba üreticilerinin 2025 itibarıyla yakıt tasarrufunu iki katına çıkaracak araba üretmelerini şart koşan kararnameyi imzalamasında tüketicilerin taleplerinin hiçbir katkısı yoktur.

Yanlış yönlendirilmiş suçluluk patenti Amerikalılara ait değil. İngiliz yönetiminin 1999’da başlattığı 22 milyon pound’luk “Üzerinize Düşeni Yapıyor musunuz?” kampanyası, enerji tasarrufuna su ısıtıcılarına yalnızca yeteri kadar oranda su doldurulması önerisi ile başlamıştı. 2007’de, iklim değişikliğini inkâr etmenin psikolojisini yazan George Marshall, *Guardian*’da çıkan makalesinde şuna dikkat çekmişti: “Bir Avustralya uçuşu (İngiltere kalkışı), 730.000 plastik poşet kullanımı veya 176.000 aşırı doldurulmuş su ısıtıcısı ile aynı iklim değişikliği etkisine sahip olacaktır.”

Cambridge’de bir fizik profesörü olan David MacKay (ilk kitabının adı *Information Theory, Inference, and Learning Algorithms* idi), 2008’de *Sustainable Energy-Without the Hot Air* (Sürdürülebilir Enerji-Sıcak Hava Olmaksızın) adlı kitabını yayımladı. Ertesi yıl kendisi ile Cambridge Darwin Koleji’de buluştuğumuzda bana bu kitabı “saçma iddialar” ve “sayısal verilerin eksikliği” yüzünden yazdığını söylemişti. Kitabında, Birleşik Krallık’ta sıklıkla önerildiği gibi cep telefonu şarjlarını fişten çekmenin bir saptırma olduğunu çünkü bu bireysel hareketin ortalama bir arabayı *bir saniyeliğine* kullanmamak ile eşit derecede enerji tasarrufu sağladığını ispatlamıştı. Çok daha önemlisi, MacKay ihtiyaç duyulanan bireysel hareketler değil kanuni düzenlemeler olduğunu söylemişti. “Yönetimler birçok şeyi kontrol ederler,” demişti. “Ne tür arabalar kullanmamız, ne tür binalar inşa etmemiz gerektiğini belirler. Toplamda harcanılan enerjinin yüzde kaçının yenilenebilir olması gerektiğini belirlerler. Birleşik Krallık’ta biz kendimizi depresyonda ve işe yaramaz hissediyoruz. Ve işe yaramıyoruz da. Biz sözde hizmet ekonomisine sahibiz,

peki kime hizmet ediyoruz?” MacKay’ın çalışması, birçok yeşil önerinin yalnızca yanlış rakamlara dayandırıldığını değil aynı zamanda felsefi olarak da yanlış olduğunu hatırlatıyordu. Buna göre, birçok kampanya (buna yönetimlerin fon aktardıkları da dâhil) vatandaşlarından öncelikle tüketici olarak katılmalarını istemektedir.

Yeşil Kinizm

Yeşil tüketiciliğin en büyük suçu ciddiyeti değil, aldanmasıdır. Bizden bazı ciddi problemlerle bazı ciddi saçma yollarla uğraşmamız isteniyor ve biz de derinlerde bir yerde bunların düzmece olduğunu biliyoruz. İçgüdüsel olarak, sadece alışveriş yapanlar olarak angaje olmanın işe yaramayacağını biliyoruz.

Bu yüzden, çevreciliğin bazı yönlerinin alaycılığın hedefi haline gelmiş olması hiç şaşırtıcı değil. *South Park*’ın “Smug Alert” adlı bölümünde, dizinin karakterlerinden biri “Toyoto Pious” satın alır ve daha sonra, kendi ile aynı kasabada yaşayanların ne kadar “geri kalmış ve basit olduklarını” fark ettiğinde ailesini San Francisco’ya taşımaya karar verir. Mick Stevens’in *New Yorker* animasyonu, hibrit araba mağazasında bir çiftle konuşan bir bayi satıcısını tasvir eder: “Suçluluk duygusuna kapılınca kadar geleneksel benzin yakıtı kullanır ve bu noktada da elektrik kullanmaya başlar.” Barbar Smaller’in *New Yorker* animasyonunda bir adam garsona şöyle sorar: “Bugünkü spesiyelerinizden hangisi en kutsal?” Yeşil tüketimcilik, bir noktada taşlanmaya mahkûm edildi çünkü kendisini çok ciddi almaya başladı. Kendisine çözümlerden *biri* olarak değil çözümün *kendisi* olarak bakmaya başladı.

Her neslin kinizmine damgasını vuran bir fenomen vardır ve utanç ve suçluluk gibi, kinizm de aniden ortaya çıkmaz veya aniden kaybolmaz fakat kendi zamanının sosyal dilemmasına sadık bir şekilde kalibre edilir. Kendi üniversitelerinde şişelenmiş

suyu yasaklamaya çalışan sayısız öğrencimiz varken diğer tarafta *The Onion* adında BENİM DİĞER SU ŞİŞEM 30.000 STRAFOR BARDAKTIR diyerek su şişeleri satan bir hiciv dijital medya şirketimiz bulunmaktadır. Vejetaryen restoranlar ve yemek kitaplarının ortalığı kasıp kavurmasına karşın, pastırma etinin yükselişini de içeren bir geri püskürtme de yaşanmakta – “bir fırıncının yeni en iyi arkadaşı.”

Yeşil Suçluluğun Sınırları

Aynı yeşil suçluluk, endüstri ile işbirliği yaparak bir azınlığı aktive etmek için hareketlendirmiş olabilir ve aynı azınlığı, içi boş bir tüketim eylemi ile, hedef şaşırtmak için pazarlama taktiği olarak kullanmış olabilir. Bunları yazarken, yunus-ton balığı meselesine bu şekilde angaje olmamdan dolayı, sadece dokuz yaşında olmama rağmen, mahcubiyet hissediyorum. *50 Simple Things Kids Can Do to Save the Earth*’ten kendime çıkardığım ders beni daha çok benmerkezli (evdeki bozuk vanaların ne kadar su kaçırdığını ölçecek kadar) yapmasından dolayı hayal kırıklığına uğramış hissediyorum, halbuki aktif olarak sistemsel olaylarla ilgilenebilirdim (su kullanımının büyük kısmından tarım sorumludur). Bu, suçluluğun motive edici olmamasından dolayı değil – bazı durumlarda, bizim birçok problemimize sağlıklı çözümler getirebilir. Ancak hata, suçluluk yanlış yönlendirildiğinde ve aktivizm yerine alışverişte teselli bulduğumuzda veya kolektif problemlerle ilintili olan suçluluk, kolektifbütünü stratejik olarak düşünmek yerine kişinin kendisini geliştirmek üzere kullanıldığında ortaya çıkıyor.

Araba şirketlerini yakıt standartlarını arttırmaya veya Walmart’ın çalışanlarına sağlık sigortası vermeye motive eden şey, bir avuç suçlu tüketicinin şu veya bunu satın alması değildi. Kadınlara oy verme hakkı veren de o değildi. Suçluluk duygusu ile dolu tüketiciler değildi, şirketleri ozon delici kimyasalların üretimini

durdurmaya ikna eden.

Suçluluk başlı başına yetersiz olabilir çünkü doğası gereği bireycidir ve günümüz dünyasında biz sıklıkla yüksek seviyelerde değişikliklere ihtiyaç duyarız. *The Corporation*, (2003) kitabında Joel Bakan, halka açık şirketlerin, özel kâr odaklı tutumları ile nasıl psikopatlar gibi davrandıklarını tasvir etmiştir. Şirketler suçluluğa karşı bağışıklık geliştirmişlerdir çünkü bir çalışanın vicdanı kâr peşinde koşturmayı engel olamaz. Ancak şirketler de bireylerden oluşan gruplardır, ki bunların büyük çoğunluğu normal şartlarda bir dizi ahlaki değerlerle hareket eder ve her türlü insani duyguya sıkı sıkıya bağlıdır. Peki o zaman, bireylerin bir araya gelip ve bir şirket olarak, kâr peşinde koşan psikopatlar gibi hareket edip ama sonra da eve dönüp her zamanki ahlaki bilinçlerine uygun hareket etmelerine nasıl izin verilebilir? Joel Bakan'ın tasvir ettiği sebeplerden biri, "yatırımcılarına şirketlerinin hatalarından burnu bile kanamadan sıyrılma izni veren" ve şirket içerisindeki bireylerin kişisel ahlaki sorumluluklarını baltalayan sınırlı sorumluluk ilkesidir. Bu yalnızca şirketlerin değil, ulusal yönetim ve orduların da bir özelliğidir.

Ancak büyük enstitüler tarafından yapılan küçük değişiklikler ciddi farklılıklar yaratabilirken, bireysel tüketiciler tarafından yapılan küçük değişiklikler fark yaratamaz. Chevron şirketinin yalnızca 2010'daki emisyon değerleri tüm Amerika Birleşik Devletleri'nin ev içi aydınlatma değerlerine tekabül etmektedir. Tek bir şirketin emisyon değerlerini %10 azaltması, her bir Amerikalının karanlıkta yaşamayı kabul etmesinden çok daha büyük bir etkiye sahiptir. Ancak, bireylerin aksine, Chevron suçluluk duygusu ile değişmek için motive edilemez.

Antropolog Margaret Mead'in bilinen sözünü yeniden hatırlayacak olursak: "Düşünceli, kararlı küçük bir grup vatandaşın dünyayı değiştirebileceği konusunda hiçbir şüpheniz olmasın. Doğrusu, şimdiye kadar bunu yapan tek şey de budur." Mead burada vatandaşlardan bahsediyordu, üreticiler ya da tüketiciler-

den değil; buna rağmen kendisinin fikrini piyasa terimleri içinde değerlendirmekte fayda vardır. Birkaç bilinçli tüketicinin –köşk bir azınlık– talebi, aşıırı balıkçılık, yaban hayatı koruma ya da iklim değişıikliği gibi ortak risk sorunlarını zemezken nispeten köşk bir tüketicisi grubu kolektif risk ikilemi ortaya çıkartabilir. Talebin gücünde bir asimetri bulunmakta ve kararlı köşk bir grup tüketicisi gerçekten dünyayı değiştirebilir, ancak kötü yönde. Bu da bir sonraki bölümün konusudur ve ciddi sorunlar söz konusu olduğunda muhtemelen neden tek başıına suçluluğa gvenemeyeceğimizin bir başıka sebebini oluşturur.

Çürük Elmalar

İnsan türüne dünya üzerinde hâkimiyet kurma yetkisi verilmişti ve o diğer türleri yok etme, atmosferi ısıtma ve genel olarak her şeyi kendi anlayışı çerçevesinde yok etme fırsatı olarak kullandı ancak kendi ayrıcalıkları için bu bedeli ödedi: Bütün türler içinde sonsuzluğu kavrayabilme ve sonsuzluğun kendini isteyebilme kapasitesinde bir beyne sahip olan sonlu ve özel bir hayvan bedeni.

–JONATHAN FRANZEN, *Düzeltilmeler* (2002)

“Tüm hayvanlar eşit yaratılmamıştır,” demişti biyolog Bob Paine bana, kendi meşhur fikrini yorumlarken. Paine oldukça uzun bir insandır ve Washington Üniversitesi’ndeki laboratuvarında öğrencilerini gerçekten üstten görebildiğini kanıtladığı bir yükseklik çizelgesi bulunmaktadır. Paine’in çizgisi üzerinde bulunan bir çizgi –TANRI– olarak işaretlenmişti, iki metre civarında. (Paine’in en son ve en uzun mezun öğrencilerinden biri olan Chris Harley, boyunun ölçülme zamanı geldiğinde ne kadar korktuğunu anlatmıştı bana. Harley gerçekten de Paine’den uzundu ama Tanrı’dan kısa çıktığı için rahatlamıştı.)

Deneyssel bir ekolog olarak Paine, denizin gelgit bölgesinde –sular çekildiğinde suyun üstünde kalan ve yükseldiğinde de su-

yun altında kalan kısmında– Tanrı rolünü oynamayı seviyordu, ki buranın gerçek sahipleri için hayat oldukça çetindi. Hayvanlar ve çevreleri ile olan ilişkileri üzerinde çalışabilmek için farklı seçenekleri üzerinde oynuyordu, buna rağmen çalışma alanını su sarmurları ele geçirip en yırtıcı hayvan olarak onu azlettikten sonra çalışması daha az keyifli hale gelmişti. Washington eyaletinin sahilinde bir omurgalı olarak omurgasızlar arasında elli yılını geçirmişti. “Boyumdan dolayı kendimi her zaman uzun bacaklı bir kuş gibi hissettim,” demişti Paine.

1960’ların sonunda beş ayaklı bir etoburu (carnivore) başrolde oynattığı bir deney tasarladı. Mukkaw Koyu’nda bulunan merkezlerini yaz boyunca iki haftada bir ziyaret etti ve tüm mor denizyıldızlarını bölgeden attı (“yıldız balığı” ismi doğru değil çünkü onlar omurgasızlar, balık değil). Mor etoburları ortadan kaldırarak, avlarında –midyeler– aşırı bir artış ve normal şartlarda hep orada bulunan hayvanlarda keskin bir düşüşe sebep olduğunu saptamıştı. Denizyıldızları olmadığı zaman, midyeler süngerlere üstün gelmişti. Ne sünger ne de su omurgasız. Anemonlar da açlıktan ölmüşlerdi çünkü onlar denizyıldızlarının yerinden oynattığı hayvanlarla besleniyorlardı. Aynı şekilde ne deniz yosunu ne denizpalamudu ne siyah turban salyangozu ne de denizkestaneleri kalmıştı.¹

Mor denizyıldızlarının sayıca bollukları ile orantısız bir etkileri vardı, böylece Paine onlara “kilit taşı türler” adını vermişti; doğal hayatı koruma terimlerini kullanacak olursak, özellikle korumada önemli olan bir tür kategorisi ortaya çıkmıştı. Ancak en temel biçimde, kilit taşı olmak demek topluluk yapısında başka türlerden daha çok etkiye sahip olmak demektir. Kilit taşı konseptinin insan tüketicilerle bir ilgisi olabilir mi? Paine sorum hakkında dikkatlice düşündü. Gözlerini yukarı çevirip, dudaklarını aşağı doğru kıvrarak, “Neden olmasın?” işaretini verdi. Sonra da şöyle dedi: “İnsanlar son derece tehlikeli birer müşteridir.”

Ölümcül Tartışmalar İstatistiği²

Tek bir türün, *Homo sapiens*, küresel ekoloji üzerinde belirgin bir etkisi olmuştur. Etkileri o kadar çok ve şiddetli ki içinde yaşadığımız jeolojik çağ gayriresmî olarak bizim gücümüzle anılıyor: Anthroposen. (Bu ismin resmî olarak kabul edilmesi için oylama 2016'da yapılacak.) Anthroposen çağının karakteristik birçok özelliğinden biri, bizim gözetimimiz altında, tükenen nesil oranı tüm dünya tarihindeki ortalama tükenme oranından bin kat daha fazla; bu da bilim insanlarını altıncı kitlesel tükenme çağının (ki böyle çağlarda kısa bir jeolojik zaman diliminde türlerin dörtte üçünden fazlası yok olur; non-avian dinazorların da yok olduğu en son kitlesel nesil tükenmesi altmış beş milyon yıl önce meydana gelmişti ve insanlarla hiçbir ilgisi yoktu) ortasında olup olmadığımız sorusu ile karşı karşıya getiriyor.³

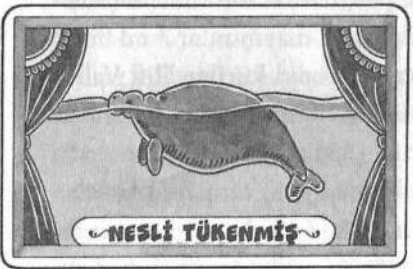
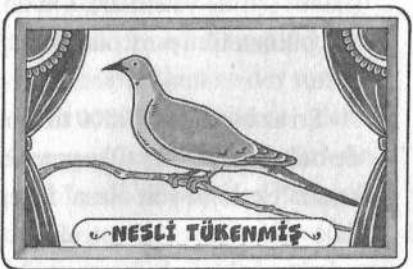
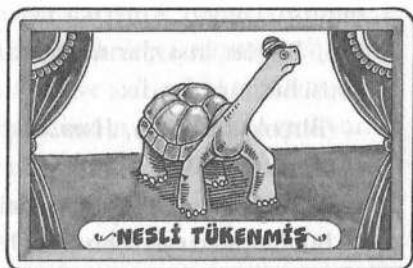
Türler seviyesinde, varoluşun kırılganlığı, uzun süre dayana-bilen insan türünü kapsamıyor. Türlerin yok olma olgusu, anladığımız kadarıyla, yaklaşık iki yüzyıl önce dinazorların varlığına dair kanıtların bulunması ile aynı zamanda anlaşılmıştır, buna rağmen o dönemki tarih öncesi insanların tüylü mamutlara ve dev tembel hayvanların başına ne geldiğini merak ettiklerini tahmin edebiliyorum. 1824'te, Fransız Zoolog Georges Cuvier'in bazı türlerin sonsuza dek yok olduğu gerçeğini tanıması ve popüler hale gelmesinden hemen sonra, İngiliz Paleontolog William Buckland ilk dinazor fosilini tanımladı. Ta ki bilim insanı, müze küratörü ve Darwin'in doğal seçim teorisi muhalifi Richard Owen bu terimi kullanmaya başlayınca kadar, *dinazor* kelimesi takip eden on sekiz yıl boyunca bir daha ortaya çıkmadı.

Dünya üzerinde başından beri var olan yaşamın %90'ından fazlası yok olmuş durumda ancak birçoğu insanlardan önce yaşadığı için yakın zamana kadar insanların türlerin tükendiğini fark etmemiş olması şaşırtıcı değildir. Onlardan birçoğu, üç buçuk milyon yıl kadar önce gerçekleşmiş olan Kuzey Amerika'nın Güney Amerika'ya çarpması ile azımsanmayacak ölçüde Güney

Amerika faunası kuzeyden istila eden yaratıklar yüzünden yok olmuştu (Büyük Amerika Yaşamsal Değiş Tokuş'unu referans alarak). Bugün, insanların kıtaların kaynaşmasından daha büyük bir etkisi bulunmaktadır.

Birçok durumda, *Homo sapiens*'in en azından bir üyesi neslini tüketmeden önce türün son üyesinin gözünün içine bakmıştır. Hoşça kal, sevgili Steller'in deniz koyunu (bir zamanlar denizlerin en büyük vejetaryeni; en son 1768'te bir Rus zıpkıncı tarafından görülmüştü), Dodo (on yedinci yüzyılın ortalarında Mauritius Adası'nda ölünceye kadar sopolanmıştı) ve Labrador ördeği (12 Aralık 1878'te Long Island'da son bir kurşunla vurulmuştu). Sonsuza kadar hoşça kal, gezgin güvercin (en sonuncusu Cincinnati Hayvanat bahçesinde 1 Eylül 1914'te ölmüştü) ve Tazmanya kaplanı (sonuncusu Hobart Hayvanat Bahçesi'nde 1936'da ihmalden ölmüştü). Hoşça kal, Yangtze Nehri yunusu (en son 2005'te görülmüştü), Batılı siyah gergedan (yok olduğu 2011'de resmen açıklandı) ve Yalnız George'un 2012'de ölümü ile tüm Pinta Adası dev kaplumbağaları (huzur içinde yatsınlar). On altıncı yüzyıldan itibaren, en azından 870 bilinen tür resmî olarak ve şimdiye kadar geri dönmeksizin yok oldu.

En az bir diğer 17.000 tür (bunun içinde memelilerin dörtte biri de bulunmaktadır) tükenme tehdidi ile karşı karşıya ve şu an için sessiz "ekolojik yok olma" kategorisinde yer alıyorlar çünkü türler hâlâ nefes alıyorlar ancak artık onların çevrelerini şekillendirecek sayıda birey bulunmamaktadır. Dağ gorilleri Kongo'da bir dağ ormanlık alanında küçücük toprak parçalarına tutunmaya çalışıyorlar (500 tane kaldı); sarı kuyruklu tüylü maymunlar And bulut ormanlarına (250 tane ya da daha az), Etiyopya kurtları Rift Valley Dağı'ndaki kayalıklara (442) ve az sayıda gerçek kuzey balinaları Kuzey Amerika'nın Atlantik kıyılarına (350 adet kaldı) tutunmaya çalışıyorlar. Bazı türler 100 bireyin altında üye ile temsil ediliyorlar, Yeni Zelanda'daki 55 Maui yunusları ve 7 adet kalan (hepsi de esaret altında) kuzeyli beyaz gergedan gibi. Bu türler resmen gitmediler ama onların sayıları bizi gergin ve depresif yapıyor.

Geriyeye Kalanlarımız İçin Mahvetmek

1968 tarihli meşhur denemesinde Garrett Hardin, müşterek kullanılan bir çayırda sığırları aşırı otlatmanın cazibesini ve bu nedenle herkes için mahvetmeyi tarif etmek için “ortak alanların trajedisi” metaforunu kullandı. Çayıra bir sığır daha eklemenin faydaları bireyselleştirilir fakat maliyetleri paylaşıldığında “akıllı çoban, devam etmenin kendisi için mantıklı yolu olarak, bu sürüye bir tane hayvan daha eklemek gerektiği sonucuna varır. Ve bir tane, bir tane daha... Bu, ortak alanları paylaşan her bir ve bütün rasyonel çobanların yapacağı çıkarımdır,” diye belirtir Hardin.

Bazı paylaşılan ikilemler için, Hardin’in çayırında olduğu gibi, herkes suçludur. Manhattan çevresindeki Standard Hotel’deki Biergarten gibi, restoran ve gece kulüplerini gürültü seviyelerini düşünün, seksen dört desibelli C treni ile karşılaştırdığımızda hangisi daha çok gürültülüdür? Suçlu kim? Her müşteri, az ya da çok kakofoninin miktarına katkıda bulunur, tıpkı Hardin’in ortak alanlarındaki her çobanın aşırı otlatmaya yaptığı katkı gibi.

Ancak diğer birçok işbirlikçi ikileminde, herkes eşit derecede katkıda bulunmaz. Sorun “her bir ve bütün çobanlar” değil fakat sorun göreceli olarak daha az sayıda işbirlikçi olmayan çobanın herkes için ortak alanları yok edebilmesindedir. Ekonomi ve iş organizasyon literatüründe, işbirliğini sürekli olarak istikrarsızlaştıranlar “çürük elma” olarak adlandırılır.

Eğer biz yeryüzünde yaşayan muazzam çeşitlilikteki türleri bir grup olarak ve bu türlerin hayatta kalma çabasını işbirliği olarak düşünürsek insanoğlu çürük elmadır. Fakat nasıl insanoğlu diğer yeryüzü sakinlerinin arasından özellikle yıkıcı güce sahip olan varlık olarak öne çıkıyorsa, belli başlı bazı insanlar da diğerlerinden özellikle problemlili olarak öne çıkabilir. Anthroposen tüm insanlığı işaret etse de, tüm insanlar eşit oranda tüketmez ve çevreyi kirletmez.

Antropojenik iklim değişikliğini dűşűnelim. Aralarında Birleşik Devletler’in de bulunduğu gelişmiş devletler, yirminci yűzyılın ikinci yarısında atmosferdeki karbondioksit konsantrasyonunda aşırı artışa sebep olmuşlardır. űlkeler tarafından gerçekleşen karbondioksit emilimine bakacak olursak Birleşik Devletler ve Çin, en büyük katkıda bulunanlar olarak öne çıkarlar (ve yaklaşık yirmi kadar devlet de global emisyonun %75’inden sorumludur). Daha spesifik olarak, insanlığın en zengin %10’u global fosil yakıt karbondioksit emiliminin ortalama %50’sine katkıda bulunmaktadır.

2013 tarihli bir araştırma makalesi, tarihi karbondioksit ve metan emiliminin yaklaşık üçte ikisinden sadece doksan şirketin (bazıları devlete ait olan) sorumlu olduğunu göstermiştir;⁴ bu da bize sera gazı emisyonlarının suçunu eşit derecede paylaşmadığımızı göstermektedir. *The Onion*’ın alaylı ifadesi ile “Yeni bir raporda iklim değişikliğine 7 milyar kilit bireyin sebep olduğu tespit edilmiştir.” Bireysel tüketicilere yapılan bu gönderme bilhassa gerçek dışı ve faydasızdır. Gerçek dışı çünkü yedi milyar insanın içinde zenginler fakirlerden daha büyük etkiye sahipler. Faydasız çünkü emisyonlardan tüm bireyler eşit oranda sorumlu olsa bile (ki değiller), kârları fosil yakıtların çıkartılmasına bağlı şirketler bizleri fosil yakıtlı sisteme kitlemiş durumdalar. Petrol ve gaz endűstrisi, sübvansiyonları kaldırmak, karbon vergisini yürűrlűęe koymak, yenilenebilir enerjiyi finanse etmek veya Kyoto Protokolű’nű imzalamak gibi gelirleri azaltacak her türlü politikaya karşı ABD hükűmetine (ve diğerlerine) lobi yapmaktadırlar. Son bir buçuk yűzyıldaki global karbondioksit ve metan emiliminin %3,5’lik kısmından sorumlu olan Chevron şirketi, yalnızca 2018’de, %75’inin toplumsal ve siyasi olarak antropojenik iklim değişikliğini reddeden Cumhuriyetçilerin oluşturduğu Amerikalı politik gruplara 1,1 milyar dolar vermiştir.

Merchants of Doubt (2010) adlı kitapta, Naomi Oreskes ve Erik Conway “az sayıda insanın, özellikle organize ve kararlı olduklarında nasıl geniş ve olumsuz etkiye ve güce erişebildiklerini”

göstermişlerdir.⁵ Burada gönderme yaptıkları özellikle sembol olan çürük elmalar –çoğunluğu fizikçi olan– idi ki, bunlar Soğuk Savaş sırasında hükûmetlerde pozisyona sahip olmuş ve bu nedenle prestij kazanmış ve güce erişim sağlamış olan bilim insanlarıydı. Oreskes ve Conway'e göre, bu bilim insanları katı bir liberal ideoloji ile motive edildiler ve onlar sigara kullanımı ile kanser, kömür kullanımı, asit yağmuru ve fosil yakıt kullanımı ile iklim değişikliği arasındaki bağlantı etrafında bilimsel bir belirsizlik uydurulmasına yardım etmişlerdi. Bu uzmanların sayılarına göre tartışmalar üzerinde orantısız bir etkisi oldu.

Asimetri ve orantısızlık modellerinin etkilerine her yerde rastlamak mümkündür. Amerika Birleşik Devletleri dünya nüfusunun %5'ine sahipken mahkûmların %25'ini elinde tutuyor. Uganda'nın kuzeyinde faaliyet gösteren Tanrının Direniş Ordusu'nun görünüşte yalnızca 250 civarında savaşçısı varken 440.000 insanı yurdundan çıkartmış durumda. Politik ve spor olaylarından sonra patlak veren şiddetli sokak çatışmalarında görülen şiddet normal şartlarda kalabalığın yalnızca %10'u veya daha azı tarafından çıkartılır.⁶ Bir Amerikalı yılda ortalama 120 kg et yerken bir Bangladeşli 4 kg yemektedir.

Sağlık hizmetleri sektöründe de belirli hastaların sistem üzerinde orantısız bir etkisi vardır. New Jersey Camden'de, bir doktor beş yıllık verileri incelediğinde, devlet sağlık sistemini kullanan 100.000 kişiden sadece yüzde birlik kısmın masrafların %30'unu oluşturduğunu buldu. (Bu süre içerisinde tek bir hasta 324 giriş yapmış ve en pahalı hasta 3,5 milyar dolara mal olmuştu.)⁷ Aşırı ve gereksiz antibiyotik kullanımı, hepimizi etkileyebilecek ilaca dirençli hastalık suçlarının ortaya çıkmasına sebep oluyor. Nispeten az sayıda insanın ilaçlarının takibini tam olarak yapmamasından dolayı, yoğun düzeyde ilaca dirençli tüberküloz (XDR-TB) şu anda ciddi bir global sorun haline gelmiştir. Çocukları için riskli olduğunu düşünüp aşı yaptırmaktan vazgeçen insanlar, onları enfeksiyon hastalıklarının birer kurbanı veya taşıyıcısı yapıyorlar.

Çocuk felcinden tamamen kurtulmak üzereyken hastalık bir tehdit oluşturmaya devam ediyor çünkü bazı dindar grupların aşısı hakkındaki şüphelerinden dolayı Afganistan, Pakistan ve Nijerya'da salgın devam ediyor. (Kuzey Nijerya'da 2013'ün başlarında çocuk felci aşısı yapan dokuz kişi silahlı adamlar tarafından öldürülmüştü.)

İster fosil yakıt emisyonu, ki oldukça ketum bir alan, ister enfeksiyon hastalıklarının yayılımı olsun, göreceli az sayıda çürük elma sepetteki tüm elmaları mahvedebilir. Ancak bir kişi çıkıp tersinin de doğru olduğunu iddia edebilir. Ahlaki değerleri hiçe sayan ve işbirliğini bozan çürük elmalar olabileceği gibi, iyi davranışları harekete geçiren ve cesaretlendiren kaliteli elmalar da olabilir. Ancak konu özellikle işbirliğine gelince bazı çürük elmalar işbirliğini hafife almakta o derece kokuşmuş oluyorlar ki başka hiçbir elma, istediği kadar kaliteli olsun, bunu telafi edemiyor.

Çürük Elmalar ve Nadir Türler

Çürük elmaların çok az kısmını kompanse edebilecek bazı ikilemler vardır. Buna örnek, nadir ve nesli tükenmekte olan türlerdir, ki burada bir avuç insanın talebi bir organizmanın tüm üyelerini ortadan kaldıracaktır. Bugün, Avrupa'daki yerel ve göçmen kuşların sayılarındaki düşüş, çoğunlukla Malta Cumhuriyeti (Avrupa Birliği'ndeki en az nüfusa sahip), Kıbrıs ve İtalya'da yaşayıp kuş avlamayı seven ülke sakinlerine atfedilmektedir. Binlerce kilometrelik yolculuklarında basitçe durup dinlenmek isteyen kuşlar vuruluyor, tuzağa düşürülüyor ve bazen de kızartılıp yeniliyor.⁸ Nispeten az sayıda koleksiyoner, çoğunlukla Japonya'da toplanmış olan, yılda ortalama on beş milyon geyik böceği satın alır, hatta bazen tek bir tanesine 5.000 dolar bayılırlar.⁹ Fransa, Birleşik Devletler, Belçika ve Lüksemburg'da yaşayan nispeten küçük bir grup Asya'dan çok büyük miktarlarda kurbağa bacağı ithal etmektedir.¹⁰

Çürük elma davranışının altında yatan cazibe nedir? 2007’de çevre koruma biyoloğu Franck Courchamp önderliğinde oluşan bir bilim insanı ekibi, Paris’in lüks otellerinde gerçekleştirilen bir etkinliğe gitmiş ve üç yüz kadar kişiye havyarın “nadir” ya da “sıradan” bir mersin balığından olanını mı tercih ettiklerini ya da herhangi bir seçimleri olup olmadığını sormuş. Fransızlar ciddi havyar tüketicileridir ve diğer az sayıdaki pazarla birleştiğinde dünya çapındaki mersin balığı nüfusu yok olmanın eşiğine sürüklenmektedir. (Görünüşe bakılırsa bir balığı yumurtalarını yemek için öldürmek sürdürülebilirlik için hiç de uygun bir model değildir.) Daha havyarın tadına bakmadan %57’si nadir türü tercih edeceğini söyledi ve geri kalanı da hiçbir tercihte bulunmadı; hiç kimse sıradan türleri istediğini belirtmemişti. Tadım testinden sonra, %70 nadir türü tercih ettiğini söyledi. Ancak sorun da burada: Gerçekte her iki numune de çiftlik mersin balığından alınmıştı. Yumurtalar birbirinin aynıydı. Birinin diğerlerinin üstünde yükseltilmiş tüketim talebi görmesinin sebebi, bu türün nadir olarak etiketlenmesi idi.

Lüks oteller için bir yönü, peki sıradan tüketicilere ne demeli? Courchamp ve ekibi, deney yürüttükleri üç büyük banliyö süpermarketinde de neredeyse benzer sonuçlar ile karşılaşmışlar.¹¹ Onlar ayrıca Fransa’nın en eski hayvanat bahçesinde de bir seri deney yapmışlar ve insanların sıradan bir tür yerine nadir bulunan bir türü görmek için merdiven tırmanmayı, fiskiye de ısınmayı ve daha çok para ödemeyi göze aldıklarını tespit etmişlerdi. Hayvanat bahçesi müdavimleri de bir teşhirden, eğer “nadir” ise “sıradan” olandan daha çok tohum çalışıyorlardı.¹²

Vahşi yaşam koleksiyonculuğu dünyanın en büyük kara pazarlarından biri. Britanya’daki kuş gözlemcileri için de nadirlik değerlidir ve alışılmadık kuş gözlemlerini internette paylaşmaya da çok hevesliydi ama yumurta toplayıcıları bu bilgiyi koruma altına alınmış türlerin yuvalarını yağmalamakta kullandı. Yeni bir türü tanımlamak bile koleksiyoncuların talebini arttırabilir, aynen

araştırmacıların Endonezya'daki bir kaplumbağayı ve Çin'in güneydoğusunda bir kertenkeleyi tanımlamalarından sonra öğrendikleri gibi.¹³ Arkeologlar da benzer bir problemle karşı karşıyalar çünkü basitçe bir sit alanını tarif etmek dahi ödül avcılığını ve kaçak avlanmayı arttırmaya yetebiliyor.¹⁴

Sanat, antikalar, nadir kitaplar, nadir sikkeler ve nadir fosiller için bulunan pazarların varlığı, nadir eşyaların yatırım açısından ne anlam ifade ettiğini açıklamaktadır. Fransız sanatçı Bernar Venet, kendi piyasa değerini ve ününü arttırmak için eski eserlerini yeniden satın alıp imha etmesi ile tanınmıştı. Ortaya çıkan bir dedikoduya göre, gergedan avcıları Venet'in yolundan giderek iddialara göre kendilerinin zaten elinde var olan boynuzlarının değerini arttırmak üzere kaçak avcıları vahşi gergedanları öldürmeye göndermişlerdi. Vahşi yaşam piyasasında, açıkçası nadir olmanın çok daha kötü sonuçları bulunmaktadır. Hatta göreceli olarak birkaç birey dahi, ender olarak değerlendirildiği takdirde, nadir görülen türlerin kaderi ile ilgilenen herhangi birini endişeye sevk etmeye yeter.

Çürük Elmalar Bilimi

Normal şartlarda dağılım eğrilerini çok fazla düşünmeden hayatta kalabiliriz. Ancak kolektif risk ikilemlerinin doğası –hep beraber yüzleştığımız ve sıkıntısını çektiğimiz problemler– bize neden bazı insanların davranışlarını diğerlerinden daha ilginç bulduğumuzu açıklar. Birleşik Devletler Milli Parklarında artan vandallığı ya da reçeteli ilaçlar problemini düşünün. Biz 150 yıllık dev bir kaktüse grafiti yapmayan biri ile veyahut da reçete yazmakta ihtiyatlı olan doktorlarla ilgilenmeyiz. Kütüphanede bizi endişelendiren kişiler aldıkları kitabı geri iade etmeyen kişilerdir çünkü onlar tüm sistemi riske atarlar.

Açıktır ki toplumsal bir sorundaki eğilimimiz daha çok en az işbirlikçi insanlara yöneliktir ancak bundan matematik biyologu

Christoph Hauerte bahsettiğimde benden kanıt istedi. Böylece birkaç tane toplamaya karar verdik. Bu deneyde, öznel iklim değişikliği konulu kolektif risk oyunu oynadılar. Her birey altılı bir gruba katıldı ve her birine 20 dolar bağışlandı. Grup olarak, altı oyuncu on turluk bir yarıştan “iklim fonu” için ya 60 dolarlık bir bağış ile çıkacak ya da %90 olasılıkla gelirlerinin tümünü kaybedeceklerdi. Eğer 60 dolarlık hedeflerine ulaşırlarsa geriye kalan her şeyin sahibi olacaklardı. Bu kamu mallarına güven deneyinin bir varyasyonuydu ancak başlangıç seviyesinde. Eşitlikçi sonuç, 60 dolarlık hedefe ulaşmak için altı oyuncudan her birinin kendilerine vakfedilen miktarın yarısını (20 doların 10 dolarını) bağışlamaları olurdu ancak bu yerine getirilmesi oldukça zor bir şey olurdu çünkü bu seviyeye ulaşmak için oyuncuların çoğunluğunun işbirliği yapması gerekirdi ve tek bir kişinin grubun başarısını garantilemesi mümkün olmazdı.

Yirmi adet farklı oyun düzenledik ve her oyundan sonra katılımcılara, eğer ellerinden gelse en çok hangi oyuncunun kimliğini bilmek istediklerini sorduk, 120 oyuncunun tümünün de kimliği gizliydi ve öyle de kalırdı ancak her oyuncu takma bir isim kullanmıştı; böylece biz de farazi olarak sormak zorunda kaldık. Açık ara ile ilk seçim en az işbirliği yapan oyuncudan yana kullanıldı ve bu gerçek, grup işbirliği yapıp 60 dolarlık hedefe ulaşmayı başarsa da başarmasa da değişmedi. İnsanlar en çok çürük elmalarla ilgiliydiler.

Başka deneyler, serbestçe hareket edip daha sonra grubun avantajlarından faydalanmanın (free riding) diğer grup üyeleri üzerinde güçlü olumsuz duygular uyandırdığını ispatladı. İnsanlara gerçek bir kamu malları oyunu oynattıktan sonra, bilim insanları daha sonra katılımcılara dört kişilik farazi bir oyunda farazi bir “free rider”a karşı hissettikleri kızgınlık ve öfkeyi sormuşlar. Kızgınlığın yoğunluğu, faydacılığın (free riding) yoğunluğuna bağlı kalmış, bir başka deyişle faydacının ne kadar normlardan ayrı düştüğüne bağlıymış. Katılımcıların, faydacının iki

frank verip diğerk üç oyuncu on dört, on altı ve on sekiz frank verdiği varsayıldığındaki durumdan, faydacının yine iki frank verip diğerk katılımcıların üç, beş ve yedi frank verdiği durumdan daha çok sinirlenip kızdıkları rapor edilmiş.¹⁵ Her iki durumda da “free rider” iki frank vermişti ancak insanları sinirlendiren bu iki frankın daha cimrice gelmesi olmuş. Konu çürük (kötü) elmalar olunca “kötü”nün derecesi gruba bağılı olarak değişmektedir.

Bir başka işbirliği deneyi, faydacılığın (free riding) grubun birlikteliğı üzerindeki olumsuz etkisinin, faydacılığın tek bir kiğı ya da iki kiğı yerine birçok kiğiden kaynaklandığı zaman daha fazla olduğunu göstermiştir.¹⁶ Üzücü olan, tek başına ihanet değil, ihanetin aynı bir ya da iki kiğı tarafından tekrarlanmasıydı. Başka deneyler de bazı büyük faydacıların varlığında, paylaşılan kaynağın grup tarafından, farklı oyuncuların farklı zamanlarda “free riding” yapmasından daha çabuk tüketildiğini ispatlamıştır. Bir başka işbirliği deneyinde de tek bir çürük elma, dayanışma oranını %50’lerden %20’ye kadar düşürmüştür.¹⁷

Çürük elmaların varlığı, diğerk grup üyelerini işbirliği yapmamaya teşvik eder (böylece aslında kendilerini cezalandırırlar çünkü daha az dayanışma ile herkes daha az kazanır). Sosyal bir deneyde tembel, boş gezen, geveze bir kiğı bir görevde işbirliği yaptıkları varsayılan bir grubun içine yerleştiriliyor; diğerk grup üyeleri onun karakteristik özelliklerine büründüler.¹⁸ Çürük elma davranışı bulaşıcıdır.

Çürük elmalara karşı hoşnutsuzluğumuzun temelinde, adaletsizliğe karşı olan hoşnutsuzluğumuz yatıyor gibi görünüyor. Gerçek hayat çıkmazlarında da adaletsizlik sıklıkla karşımıza çıkar. Ancak tartışma –ve görünüşe göre insan politikalarını büyük ölçüde ayarıştıran bir tartışma– adaletin yorumlanması üzerinedir. Kaynaklar, tüm grup üyeleri arasında eşit olarak mı dağıtılmalı yoksa dağılım oransal olarak emek, sosyal statü ya da bilgiye erişim gibi bazı değişkenler üzerinden mi yapılmalı? 1997’de Amerikan Senatosu oy birliği ile (95-0) bir kararı geçirdi, buna

göre “benzer bir uyum süreci içerisinde Gelişmiş Ülkelerin Partilerini de sera gazı salınımını sınırlandıracak ya da azaltacak bir taahhütname ile bağlayan bir antlaşma” olmadığı sürece Birleşik Devletler sera gazı salınımını kontrol eden hiçbir uluslararası antlaşmaya imza atmayacaktır. Böylece Başkan Clinton, 1998’de Kyoto Protokolü’nü imzalamış olmasına rağmen hiçbir zaman onaylanmadı ve 2001’de Başkan George W. Bush bir beyanatta bulunarak “dünyanın %80’ini uyumdan muaf tuttuğu ve haksız ve etkisiz” olduğu gerekçesi ile protokole karşı çıktı.¹⁹ Başkan Bush’un bahsetmeyi unuttuğu şey, dünyanın diğer %80’inin sera gazı emisyonlarının %80’ini üretmediği idi. Tam tersine, diğer ülkeler Amerika Birleşik Devletleri ve Avrupa’nın fosil yakıtları kullanarak kısmen elde ettikleri ekonomik büyümeden ödün vermenin onlar için haksızlık olduğunu savunuyorlar. Üstelik Birleşik Devletler, kişi başına en fazla salınım sahipti ve hâlâ daha öyledir. 2011’de Kanada, Birleşik Devletler’in liderliğini takip etmiş benziyordu ve resmî olarak çevre bakanı ancak tüm majör salınımı yapanları içine alan bir antlaşmanın parçası olacaklarını öne sürerek Kyoto’dan çekildi.²⁰ Çürük elma davranışı bulaşıcı olabilir.

Çürük Elmaları Utandırmak

Eğer hepimiz birlikteyse aynı global iklim değişikliği veya tehlikedeki nesiller gibi dilemmalar söz konusu olduğundakine benzer, çürük elmalar görmezden gelinemezler çünkü onların varlıkları herkes için sonuçları tehlikeye atıyor. Onlarla da suçluluğu kullanarak kolayca baş edilemez çünkü soruna dâhil olan herkes suçlu hissetmediği ve bu davranıştan kaçınmak için bu suçlulukla uğraşmadığı sürece sonuç yine belirsiz kalır. Tabii ki çürük elmaların kendilerini iyiye çevirmeleri için neler yapılabileceğini araştırmak oldukça değerli ama iklim değişikliği, gergedanlar veya göçmen kuşlar gibi birçok toplumsal sorunda onları suçlulukla ikna ederek beklemeye yetecek süremiz yok.

Toplumsal çıkmazlar suçluluk hissettirmekten daha ciddi bazı düzenlemelere gereksinim duyuyorlar, ki burada sert cezalandırma biçimleri söz konusu olabilir. Birçok ciddi toplumsal çıkmazda çürük elmalar için cezalar oldukça sert olabilir. Savaş durumunda, savaş hainleri ve asker kaçakları ölümle tehdit edilirler çünkü onların ihanetleri tüm askerî düzeni tehlikeye atabilir. Ancak cezalandırma için resmî bir çıkış yolu olmadığı zaman, topluluk için utandırma dışında başka bir icra yolu kalmıyor. Cezalandırmada resmî çıkış yollarının eksikliği, uluslararası politikada en güçlü baskı uygulama metodu olarak neden utancın kaldığını bize açıklar.

Laboratuvar ortamında uygulanan dayanışma oyunlarında, sosyal olarak dışlanma tehdidi çürük elma davranışının bulaşıcı olmasını engelledi.²¹ Bizzat bizim deneylerimizde utanma tehdidi insanları daha işbirlikçi yaptı ve ortak havuza daha fazla para aktardılar. Uluslararası seviyede, karşıt yayımlar çürük elma ülkelere antlaşmaya zorlamada kullanıldı. Çok büyük toplumsal çıkmazlarda çürük elmaların varlığı utancı hesaba katmamız için bir sebep oluştursa da bunu daha dikkatli ve bilgece uygulamalıyız.

Utancın norma bu kadar bağlı oluşu, normları kural haline getirenin ne olduğunu anlamaya çalışmamızın da ne kadar önemli olduğunu bize açıklar. Bazı normlar kolayca benimsenir, bazılarını değiştirmesi zordur, bazıları kolayca kaydırılır, bazıları ise daha yavaş. “Daha ne kadar?” diye sormuştu Martin Luther King, 1965’te Alabama Montgomery’den, ki o burada bulunan topluluğa “ahlaki evrenin yayı uzun, ancak adalete doğru eğilir” diyerek güvence vermişti. Yalnızca üç yıl sonra Memphis Tennessee’de suikasta kurban gitti. Bundan kırk yıl sonra, ilk siyahi adam Amerikan başkanı oldu.

Birçokları köleliğin hiçbir zaman son bulmayacağını, kadınların hiçbir zaman çalışmayacağını ve siyah adamın hiçbir zaman başkan olamayacağını düşünüyordu. İşler hiçbir zaman olduğu gibi kalmaz ve normlar sürekli bir değişim evresinde olduğu için,

utancın işi hiçbir zaman bitmez. Dayanışma, adalet ve dürüstlük gibi bazı normlar utancın ilk temel kaynaklarını oluştururlar. Ancak bugün sayısız başka normlarımız var – bazıları akışkan ve bazıları daha katı. Sonraki bölüm, normların hangi yollarla normal hale geldiğini ve utancın bu süreç içindeki potansiyelini açıklayacaktır.

Normlar Nasıl Normal Olur

Bu işler böyledir. Hiçbir şey eskisi gibi olmaz.

-2PAC, "Changes" (1998)

Barack Obama, 2008 Amerikan başkanlık seçimlerinden sadece bir hafta önce *Daily Show*'da ekranlara çıktığında sunucu Jon Stewart kendisine, "Anketler sizi yukarı çekiyor fakat daha sonra da Bradley etkisinden bahsediyorlar, beyaz seçmenlerin... fikri, anketörlere bir Afrikalı-Amerikalıya oy vereceği izlenimi veriyor ama vermeyecekler," dedi. Stewart'ın işaret ettiği nokta önemliydi çünkü insanların önceden nasıl davranacaklarını söyledikleri ile sonradan yaptıkları çoğunlukla birbirine uymaz. "Evet, bir süredir bunu söyleyip durmaktalar ama biz hâlâ daha buradayız," demişti Obama. "Yani bilmiyorum, beyaz seçmenlerin Bradley etkisi konusunda bir hatıraları olduğunu düşünmüyorum."

Şaşırtıcı olan, ulusal televizyonda Bradley etkisinden bahsetmenin bile Pygmalion etkisini uyandırmaması, ki sosyologlar bunu başkalarının beklentilerinin kişinin kendini gerçekleştirme kehanetine yol açtığında neler olabildiği olarak açıklıyorlar (Pygmalion, antik Yunan mitolojisinde fildişinden bir dişi heykel yontup onun hayat bulmasını dileyen bir heykeltıraş temsil eder). Araştırmalar, seçimlerde düşük katılım beklentisini *vurgulama*nın daha az insanın oy kullanmasına yol açtığını göstermektedir.¹

Geçen birkaç on yıllar bize insan davranışı, karar verme ve norm oluşumu konusunda araştırmalar kazandırmıştır. Araştırmalar göstermiştir ki insanların davranışlarını gördükleri ya da duyduklarına göre ayarlama ya da aynı şekilde dil bilgisi ve aksanı taklit etme eğilimindedirler. Ulusal orman ziyaretçileri için, geçmişte çok fazla çalıntı olması sebebiyle, fosilleşmiş odunları çalmamalarını isteyen bir tabela asıldığında hırsızlıklar gerçekten artmıştır.²

Kanıtlar aynı zamanda, tek başına farkındalığı arttırmanın davranış değişimine yol açmada zayıf bir araç olduğunu öne sürerken (aynı şey tutumları değiştirmekte doğru olmayabilir), öte yandan “öngörülen” tercihleri yönlendirmenin, tercihleri bir sınır koymadan, normları değiştirmeye katkıda bulunduğunu öne sürmektedir. 2008’de yayımlanan *Nudge* adlı kitapta, davranışsal ekonomist Richard Thaler ve hukuk bilgini Cass Sunstein toplumun genelinde varsayımları değiştirerek sosyal hedeflerimizi daha iyi gerçekleştireceğimizi savunmuşlardı. Belirgin örneklenmeleri kişisel birikim ve organ bağışı üzerineydi. Finansal tasarruf davranışını araştıran bir Birleşik Devletler çalışması göstermiştir ki 401(k) tasarruf planında işverenler isteğe bağlı bir kayıt önerdiklerinde, çalışanların %30’u katılım sağlamıştır. Bununla birlikte, varsayım ters çevrilip şirket bunun yerine 401(k) tasarruf planından gönüllü olarak geri çekilme teklifinde bulunduğu anda ise çalışanların %80’i 401(k) planına bağlı kalmış (seçme özgürlüklerini kaybetmeden – çalışanlar isterse beş dakikalık bir işlemle çekilebilirlerdi).³ Devletin organ bağışı için –insanların bağış yapmayı seçmek zorunda oldukları– bir program başlattığını varsaydığımızda organ bağışı oranı, bağış programından vazgeçilip insanların organlarını bağışlamamayı seçmek zorunda olduklarından çok daha düşük olmuştur. Gönüllülük sisteminde daha az insan vermeye gönüllü olmuştur. Almanya’da, bireylerin ancak %12’si organ bağışı için ruhsat verirken varsayımsal olarak Avusturya’da insanların %99’u ruhsat vermektedir.

Belli bazı kararlara, daha çok arzu edilen toplumsal sonuçlara ve yeni değerlere bir vatandaşın seçim yeteneğini riske atmadan da ulaşılabilir.

Utandırma, bu bölümde göreceğimiz gibi, kararları ve değerleri değiştirmek için elimizdeki bir başka önemli araçtır. Bir boykot, örneğin, iki amaca hizmet edebilir: Bir şirketin pazardan ilişiğini kesebilir, olumsuz yönde dikkatleri çekebilir ve bir utandırma tekniği olarak hareket edebilir. Montgomery Otobüs Boykotu’nu düşünün. Montgomery Improvement Association (1955’te Martin Luther King Jr. ve Edgar Nixon tarafından kurulmuştu) Rosa Parks’ı (grubun sekreteri) kampanyanın sembolü olarak seti ve 1 Aralık 1955’te otobüsün ortasındaki koltuğunda oturdu ve arka tarafa geçmeyi reddettiği için tutuklandı. Ertesi yıl, otobüs taşıma sisteminde bir boykot yapıldı (indirimli yolculuk sağlayan siyahi taksi şoförlerinin de yardımıyla), Birleşik Devletler yerel mahkemesi otobüslerdeki ırkçı ayrımcılığın anayasaya aykırı olduğuna karar verinceye kadar. O sıralarda, King bir açıklama yaparak “şiddet içermeyen direncin amacı karşı düşünceyi yenmek ya da aşağılamak değildir, tersine onun arkadaşılığını ve anlayışını kazanmaktır. şiddet uygulamayan direnişçi protestosunu sık sık işbirliğini reddederek veya boykot yaparak dile getirmeli ancak şunun da farkında olmalı ki işbirliğini reddetme ve boykotların kendisi bunları bitirmez; sadece karşı tarafta ahlaki bir utanç duygusu uyandırır.”⁴ Utanç, sadece kimin nerede oturmasına karar veren ilkeyi değil –aynı zamanda çok daha büyük olan ayrımcılık ilkesini– değiştirme mücadelesinde kullanılan bir aratı. Bu bölüm, normların nasıl geliştirilip ve nasıl uygulanabileceğini ve utancın bu her ikisine de nasıl katkı sağlayacağını açıklayacaktır.

Normlar Nelerdir?

Sosyal normlar, hukuk normları, kültürel normlar ve dinî normlar vardır. Yaşça büyüklere saygılı davranmak gibi ahlaki

normlar ve gümüş çatal kaşık kullanmak gibi gelenek normları da bulunmaktadır. Sünnet hem Yahudiler ve Müslümanlar tarafından uygulanan dinî bir normdur hem de Amerika Birleşik Devletleri'nde kültürel bir normdur. Sağ eli kullanmak başka bir normdur, genetik temellidir ve insan nüfusunun %90 kadarını temsil eder. Elle spagetti yemek anormal, hatta oldukça sakıncalı bir davranıştır ama ahlaksız değildir. Normların gelişimi ve tatbik edilmesinde utanç, destekleyici olarak kendine yer bulur.

Erken kültürel normlar hakkında bir kaniya sahip olabilmek için Buzul Çağı atalarımızla benzer bir yaşam süren gruplara bakabiliriz. Antropolog Chris Boehm elli üç avcı toplayıcı tahmin ettiği topluluğu incelediğinde Buzul Çağı devrindeki toplumsal yapı ile eşleştirmiş; cinayet ve hırsızlık tüm toplumlarda yasaktı, paylaşım eksikliği ve birine vurma kırk üç toplulukta şiddet normlarıydı ve otuz dört toplulukta da zorbalıktan hoşlanmama vardı. Aynı şekilde her bir topluluğun eşitlikçi olduğunu keşfetti – hiçbir sosyal hiyerarşi, kodaman davranışı ya da politik koalisyonlar yoktu.⁵ Başka bir deyişle, realite televizyonculuğunun işine yaramayacak konular.

Her yeni norm, ahlaki bir zirveye doğru inşa olmaz. Kùltürler değişken olabilirler ve yol boyunca bazıları oldukça şaşırtıcı olan birçok gruba zarar verici davranış normları geliştirebilirler.⁶ İnsan topluluklarının bebeklerin kafalarını düzleştirme (Neanderthalste yaptığı gibi), ayakları bağlama, ölülerini yeme (hatta sıklıkla kendi çocuklarını) ve tercihen hayal edilmemiş şekillerdeki bir rahatlıkta cinsel organları sakatlama gibi ritüelleri vardı (ya da hâlâ var).

İnsanlar bazı ortak normları paylaşıırken, birçok norm kùltürden kùltüre değişir ve sürekli bir değişim içindedir, ki bu utanç için de geçerlidir. Normlar bir yerden başka bir yere ve insan grupları arasında değişebilir. Bir keresinde bir Amerikan piyadesinden, bir piyadenin hiçbir zaman bir şemsiye ile yakalanamayacağını duymuştum. Monica Lewinsky olayı Amerikan siyasetinin dikişlerini

yırtmıştı ancak diğer birçok ülkede aynı şekilde inceleme başlatamayacaktı. Yazar Elif Batuman, Lewinsky olayı sırasında Moskova’da yaşlıca bir emekliden aktardığına göre o şöyle söylemişti: “Sizin Clinton genç, sağlıklı, yakışıklı bir adam! Aksilik bunun neresinde? Bakın bizim yarı ölü Yeltsin’e... Eğer o genç bir kızla beraber olsa, biz ulusal bayram ilan ederiz.”⁷

Normlar bir görülüp bir yok olurken utanç yeniden ayarlanmaya zorlanır. Bir norm ortadan kalktığında onunla birlikte gelen utanç da ortadan kalkar. Bekâr anneliğe bağlı utanç da, evli kadınların oranının nerede ise her eyalette 1980’lerden itibaren düşmesi ile birlikte kısmen ortadan kalktı. Gey evliliği artık birçok Batı ülkesinde halledilmiş bir mesele (ama otuz sekiz Afrika ülkesinde yasa dışı). Otuz üç yılını gey insanları ibadet ve psikoterapi yolu ile düzeltmeye çalışan Exodus International grubu, 2013’te kapanmaya karar verdiğini açıkladı.

Dünyanın çeşitli yerlerinde, bir erkeğin evlenmek istediği kadını kaçırdığı bir gelenek olan gelin kaçırma durumunda, kurbanın ve kurbanın ailesinin, tamamlandığı (zorlanmış, zannedilmiş veya nadir durumlarda, isteyerek) varsayılan şeyden sonra eve dönmesi durumunda acısını çekeceği utanç, genellikle onu kaçıran kişiyle kalmaya zorlayan itici bir güç olur. Bununla birlikte, bu durum için nihai olarak suçlanacak olan utanç değildir, gelin kaçırma bir uygulama olarak kabul eden toplumdur.

Normlar Nasıl Kurulur?

Normların nasıl kurulduğu sorusu nispeten keşfedilmemiştir. Bir norm kolayca fark ediliyorsa, biz biliyoruz ki, insanlar çoğunlukla kabul edilen bu davranışa uyum sağlamakta uzmanlaşmışlardır. Ortak kullanılan bir lavabo kirli bulaşıklarla dolu ise insanların tabak çanaklarını yıkamadan bırakma eğilimi muhtemelen daha yüksek olmaktadır.⁸ Çöp atılan bir ortamda, insanların kendilerini kirletme olasılığı da artar.⁹

Bu da bazı durumlarda şu anlama gelmektedir ki, kitlelere var olan bir normu göstermek –örneğin diğerk gençlerin ne kadar içtiğı veya komşu evlerde ne kadar enerji tüketildiğı gibi– toplamda daha az içilmesine ya da daha az enerji tüketimine yol açabilir. Peki ama biz normun biri ile mutlu değilssek? Birçok insanın çok içki içtiğine ya da çok fazla enerji kullandığına inanıyorsak? Bu, kalabalığın davranışını mevcut bir norma göre ayarlamasını sağlamakla ilgili değil aksine, herkesin tüketimini azaltmasını sağlamakla ilgilidir; bu da yeni bir norm oluşturmak anlamına gelir.

Utanç, yeni normlar oluşturmak söz konusu olduğunda suçluluktan daha güçlüdür. Suçluluk içselleştirilmiş bir norma dayansa da, utanç, bir norm içselleştirilmeden önce, özellikle resmî yaptırımların yokluğunda veya resmî kurallar belirlenmeden önceki dönemde stratejik olarak kullanılabilir. 2000 yılında kırsal Bangladeş'te başlayan ve daha sonra Hindistan, Endonezya ve Afrika'ya yayılan toplum liderliğindeki sanitasyon programları (2011'de *Shit Matters*'ta belgelendiğı gibi) açıkta dışkılama alışkanlığını utanca bağlamıştır. Birçok program, topluluğun üyelerinin, grubun rota boyunca insan dışkısı sayısını saydığı, bazen “utanç yürüyüşü” olarak da adlandırılan kesit yürüyüşü yapmasıyla başladı. Bazı durumlarda, dışkı suçlunun adıyla işaretlendi. Diğer topluluklarda, kesit yürüyüşü ve insan dışkısını hastalıkla bağdaştırma eğitimi çabalarından sonra, liderler karanlık çöktükten sonra açıkta dışkılayan bireyler üzerinde fenerler kullandılar. Program ayrıca özel tuvaletleri kullanmak için mevcut bulunan tiksintiyi alıp onu açıkta dışkılamaya yönlendirmeye çalışmada işbirliği yapmaya çalıştı. (Genellikle ikna edilmeleri gerekenler ilk kadınlar oluyordu.)

Tiksinmenin yönünü değiştirmek yeni bir norm oluşumunun önemli bir parçası olabilir çünkü artık duyguların davranış için ne kadar önemli olduğunu biliyoruz. Yeni normları tutturmak ve geliştirmek için kullanılabilecek bir kültürün meta-normlarını anlamak, değışen normlar için de önemlidir. Batı kültürlerinde,

ahlaki temeller olarak başvuru olan ve psikolog Jonathan Haidt'in *The Righteous Mind* (2012) adlı eserinde ayrıntılı olarak tartıştığı, zarar verme ve adalet gibi meta-normlar, birçok ahlaki davranışa yol açtı ve bu bağlamda kendilerini çevreleyen normlarla birlikte muhtemelen kitleleri harekete geçirme şansı daha yüksek olabilir. Yeni bir norm oluşturmanın önemli bir başka bileşeni de liderliktir.

Norm Girişimcileri

Tek başına bireyler sosyal normları kontrol edemezken, bazıları diğerleri üzerinde daha fazla etkiye sahiptir. Hukuk bilgini Cass Sunstein davranışları değiştirmede orantılı olmayan bir güce sahip insanları “norm girişimcileri” olarak adlandırır – içinde Gandhi, King, Rachel Carson, İngiliz şef Jamie Oliver ve Taylandlı siyasetçi Mechai Viravaidya namıdığer) Mr. Condom, kendi ülkesinde nüfus planlamasını etkinleştiren isim), yer alan bir kategori. Colorado Üniversitesi'nden araştırmacıların ispatladığına göre, komşulara geri dönüşüm günlerini haber veren bir lidere sahip olan şehir blokları, bir lidere sahip olmayan bloklara oranla iki kat geri dönüşüm yaparlar. Norm girişimcileri, kitlelerin güven ve ilgisine sahip oldukları için utancı da etkili bir biçimde kullanabilirler.

Norm girişimcilerinin ünlü olmasına gerek yoktur ancak saygıdeğer olmalıdırlar. Erişkinler de çocuklar da büyük beceriler ve başarı ile elde edilen bir konumda bulunan, hitabeti güçlü ve tecrübeli insanları dinlemeyi, takip etmeyi ve onlardan öğrenmeyi tercih ederler.¹ Nüfuzlu insanlar inançları da daha güçlü etkilerler. Bunu test etmek için yapılan bir deneyde, kopya çeken öğrencilerin sayısını tahmin etmek üzere bir çalışma verildi. Bir gruba çalışmayı bir profesörün, diğer gruba da bir öğrencinin yürüttüğü söylenmiş, buna rağmen iki durumda da tahminin kendisi aynı olmuş. Daha sonra her öğrenci kendi arkadaşlarından kopya çeken arkadaşlarının yüzdesini tahmin etti ve öğrencilerin

tahminleri belirgin bir şekilde yüksek çıktı ve profesörün konumunda olsalardı okuyacakları tahminlerle eşleşti; bu da bize en azından bu durumda öğrencilerin kendi akranlarından çok, profesörlerden etkilendiğini gösterir.¹¹ Prestijli insanlar sadece daha yüksek sosyal statüleri aracılığıyla inançları orantısız bir şekilde etkilemekle kalmaz, aynı zamanda genellikle daha geniş bir sosyal erişime sahip oldukları için de etkilerler. Çinli bir araştırmacı, Konfüçyüs entelektüellerin sadık yöneticiler olması gerektiği fikrini yaydığı için, Çinlileri bilimsel araştırmalara dâhil etmenin daha zor olduğuna işaret etmişti.¹²

Ancak yine de prestijli ya da güçlü bir insanın varlığına rağmen, bir normu değiştirmenin ne kadar süreceğine ya da normun değişip değişmeyeceğine dair hiçbir garanti yoktur. Darwin, kabilesinin acı dolu iki üst kesici dişlerini çekme alışkanlığından vazgeçirmek için nasıl çalıştığını ve başarısız olduğundan bahsetmişti. Bugün norm girişimcileri olarak algılanan birçok birey ilk başta suçlu olarak algılanmıştı. Hayatları boyunca çok büyük miktarlarda grup tahkikatlarına katlandılar ve işlerini gerçekleştirmek onlarca yıl sürdü. Vietnam'daki My Lai katliamının vahşetinin ortaya çıkmasına yardım eden üç asker, önce Amerikan ordusu tarafından dışlanıp, otuz yıl sonra da madalya ile ödüllendirilip, askerlere etik hakkında konuşmaya davet edilmişlerdi.

Norm girişimcilerin mutlaka bireyler olması zorunlu değildir. Aynı şekilde hükümetler de norm oluşturma ve uygulama konusunda öncülük edebilirler; kilise ile devletin ayrılması, Mao Zedong'un tek çocuk politikası ya da Manhattan'da korna çalma için 350 dolar para cezası uygulanması konularında olduğu gibi. Şikago Üniversitesi hukuk profesörü Eric Posner "resmî açıklamaların önemli olduğuna" dikkat çekmişti çünkü "yetkililer tüm ulusun dikkatini çekerler ve kolayca ucuz bir şekilde odak noktası oluşturabilirler".¹³ İskandinav ülkeleri askerî güç bakımından zayıf olabilirler ama onlar çevre politikaları, uyuşmazlıkların çözümü (özellikle Soğuk Savaş döneminde) ve dış yardım politikaları konularında norm girişimcileri olmuşlardır.¹⁴

Norm girişimcileri dinî gruplar, çevre grupları ve insan hakları grupları olabilir. Hatta bankalar bile olabilir. 1970’lerin ortasına kadar, Wall Street bankalarının düşmanca devralmaları finanse etmesini veya tavsiye etmesini önleyen güçlü bir norm vardı – bir şirket onayını almadan bir başka şirketi satın aldığı anda devreye giren bir norm. Şirketlerin zorla satın alınmalarına yardım etmeyi engelleyen norm, Morgan Stanley’nin ESB’nin (eski adıyla Electric Storage Battery) International Nickel tarafından zorla alınmasına finansal olarak yardım etmesinin ardından, 1974’te son buldu. O dönemde Morgan Stanley, 1981’de *New York Times*’ta yayımlanan bir makaleye göre, “Wall Street’in önde gelen yatırım bankacısı” olarak kabul edildi ve prestiji ve International Nickel’e sponsor olma kararıyla “düşmanca devralmaları daha kabul edilebilir kılan dönüm noktası bir olaydı”.¹⁵

Utanç Ölçeklendirebilir

Hileli satın alımların aleyhinde duran Wall Street normu, aynı zamanda utancın grup seviyesindeki gücünü göstermektedir. Kurumlar bir birey kadar utanç hissedemeseler dahi, teşhir edilme ve olumsuz tanıtılma tehdidinden kaçınmak ya da telafi etmek için genellikle davranışlarını değiştirirler. Pennsylvania Üniversitesi kurumsal hukuk profesörü David Skeel’a göre, Morgan Stanley hileli satın alımları meşrulaştırmadan önce, “normu ihlal eden bir banka emsalleri tarafından utandırılırdı” (tabii bu banka görünüşe göre, Morgan Stanley değilse).¹⁶ Daha yakından bir örnek vermek gerekirse, Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi ve diğer gruplar, çoğunlukla Avrupa merkezli bir dizi şirketi, Afrika’daki çatışmaları doğrudan finanse eden ve devam ettiren gruplardan maden ithal ettikleri için utandırmıştı. Utanç gruplar tarafından ve gruplara karşı normları değiştirmek için kullanılabilirken, benzer şekilde suçluluk aynı başarı ile kullanılamaz.

Utanç, küçük, güvenilir gruplar tarafından büyük gruplara ve hatta uluslara karşı dahi kullanılabilir ve bu da muhtemelen küreselleşmenin faydalarından biridir – itibara karşı daha duyarlı üyelere sahip olan sınıksız bağlı küresel bir topluluk. Kâr amacı gütmeyen kuruluşlar utancı, genç suçluların idam edilmesini durdurmak amacıyla Amerikan hükûmetini ikna etmek için başarıyla kullanmışlardı. Stratejilerinin bir parçası olarak da, Uluslararası Af Örgütü gibi kurumlar, 1990’dan bu yana ABD dışında sadece yedi ülkenin –Bangladeş, İran, Irak, Nijerya, Pakistan, Suudi Arabistan ve Yemen– gençleri infaz ettiğini ve bunun hiç de imrenilecek bir ortaklık olmadığını vurgulamışlardı. 2005’te, Amerikan Yüksek Mahkemesi, 4’e karşı 5 oyla gençlerin infazını yasakladı. Utanç, gruba göre ölçeklenebilir ve doğru zamanı geldiğinde de çok hızlı bir şekilde çalışabilir.

Para ve Normlar

Bir diğer popüler araştırma alanı, piyasaların normlar üzerindeki etkisidir, ki bununla birlikte piyasaların grup davranışı üzerindeki etkilerinden çok, birey davranışı üzerindeki etkileri hakkında daha çok şey bilinmektedir. Genel olarak, piyasalar birbirini tanımayan ve muhtemelen bir daha hiç karşılaşmayacak olan insanlar arasında güven ve adalet tesis etmişlerdir. Çalışmalar aynı zamanda, daha çok piyasa entegre ekonomilerde insanların adaletsiz davranışı cezalandırmak için para vermeye daha fazla istekli olduklarını göstermektedir.¹⁷ Bazen, yeni normların desteklenmesinde para ödülleri işe yaramıştır, örneğin ev içi enerji tasarrufunda, ancak ödemeler kesildiğinde tasarruf da durmuştur. Davranış değişikliğinde vergiler de etkili olabilmektedir; dünyanın birçok yerinde sigara kullanımında ve en azından Stockholm gibi şehirlerde de trafikte olduğu gibi. Teşviklerin de etkili olduğunu biliyoruz ancak teşvik türüne bağlı olarak hiç beklenmedik şekillerde etkili olabilirler.

Piyasaların belli bir davranış için öne sürülmesi, bazen bir diğer insani değerlerin altını oyan başka motivasyonları baltalayabilir. Popüler bir örnek olarak Hayfa, İsrail’de on kreş üzerinde yapılan bir çalışmayı verebiliriz. Ekonomistler dört hafta boyunca ebeveynleri izlemişler ve bir haftada kreş başına ortalama sekiz kere çocuklarını okuldan geç aldıklarını bildirmişlerdir. Beşinci haftada, merkezlerden altı tanesi geç almalar için para cezası uygulamaya başladı – on dakikadan geç gelen ebeveynler için çocuk başına 3 dolar. Ücret, ebeveynlerin aylık faturasına eklenecekti (ortalama 380 dolar). Geç alım için ceza kesen kreşlerde, gecikmelerin sayısı hemen haftada yirmiye yükseldi, ödeme almayanların sayısının iki katından daha fazla. Araştırmacıların sekiz hafta sonra cezayı kaldırmalarından ve eski işleyişe dönmeye çalışmalarından sonra bile, gecikmeli gelen ebeveynlerin sayısı yüksekte kaldı.¹⁸ Geç kalma için oluşturulan piyasa, sosyal bir normu değiştirdi: Para cezası, suçluluk veya utançtan daha az sorumluluk yüklemektedir. Birçok insanın olumsuz olarak gördüğü davranışa bir fiyat etiketi koymak, bazen bir eğilimin etkisini azaltmak yerine şiddetlendirebilir.

Katılımcıların gerçek bir farenin hayatını kurtarmak veya gerçek para kazanmak arasında karar verebilecekleri 2013 deneyi ile daha fazla kanıt sağlandı. Pazar dışı bir etkileşimde, deneklerin %46’sı on euro karşılığında bir fareyi öldürmeye istekliydi. Daha sonra deneye katılanlar içinde alıcıların ve satıcıların bulunduğu bir piyasa sundular, bu pazarda satıcılara bir farenin hayatını kontrol izni ve alıcılara da fareyi satın almak için bir fiyat teklif etme imkânı sunuldu. İki oyuncu bir fiyat üzerinde anlaştıkları zaman, satıcılar bu parayı alıyor, alıcılar da anlaşılan fiyatın 20 euro eksiğini alıyor ve fare de öldürülüyordu. (Bir takasta anlaşamadıysa her iki oyuncunun da kazancı sıfır oluyor ve fare kurtarılıyordu.) Bu piyasa koşulunda, 10 euro veya daha azı için fareyi öldürmeye istekli olanların sayısı birdenbire %72’ye sıçradı.¹⁹

Peki piyasalar kötü davranışı caydırmak yerine iyi davranışı cesaretlendirmek için kullanılırsa ne olur? Harvard Üniversitesi ekonomisti Roland Fryer, bu fikri denemek için üç farklı şehirde, 203 okulda kısıtlı imkânlarla sahip azınlıklara ödeme yaparak okulda daha fazla ders çalışmalarını sağlayacak yeni bir norm geliştirip geliştirmeyeceğini görecekları dev bir deney başlattı. Dallas'ta, ekibi ikinci sınıf öğrencilerine okudukları her kitap için 2 dolar ödedi. New York'ta, dördüncü ve yedinci sınıf öğrencilerine on test üzerindeki başarılarına göre ödeme yaptı. Şikago'da, dokuzuncu sınıflara aldıkları her bir beş ders için beş haftalık ödeme yaptılar. Deneyler için, ortalama 27.000 öğrenciye 9,4 milyon dolar ödendi ve bu tüm bir akademik yıl boyu sürdü. Deneyler bitmeden önce, Fryer kamu önünde, 2008'de içinde Stephen Colbert'in şu nükteli sözlerini içeren *The Colbert Report*'un da yer aldığı bir açıklama yaptı: "Bunu seviyorum. Bu, çocuklara ders çalıştırmak için serbest piyasa yapmaktır."

Colbert'in sözde aşkı kısa sürdü. Fryer 2011'de çalışmasının sonuçlarını açıkladı; buna göre finansal desteklerin akademik başarı –okuma, testler ya da dersler– üzerinde ve öğrencilerin kendilerinin bildirdiği çabaları üzerinde çok az etkisi olmuştı ya da hiç etkisi olmamıştı.²⁰ Benzer sonuçlar, hastaların daha sağlıklı olması için sağlık çalışanlarına yapılan ve tekrar hamile kalmamaları için genç kızlara yapılan ödeme programlarından da bildirilmişti.

Bazı değerler satılık olmamakla birlikte, öyle bir döneme girdik ki, Amerika'daki mahkûmlar cezalarının arttırılıp hücreye geçmemek için para verebiliyorlar, turistler nesli tükenmekte olan türleri vurmak için ödeme yapabiliyorlar ve Hintli kadınlar taşıyıcı anne olarak kiralanabiliyorlar. Harvard Üniversitesi siyaset felsefecisi Michael Sandel, "piyasa muhakemesinin kamusal yaşamı ahlaki argümandan yoksun bıraktığını" ve bizim şimdi bir pazar ekonomisinin içinde yaşamaktan çok, pazar toplumu içinde yaşadığımızı savunur. "Aradaki fark şu: Pazar ekonomisi üretim etkinliğini organize etmek için bir araçtır – değerli ve etkili

bir araç. Pazar toplumu ise piyasa değerlerinin insani uğraşların her yönüne sızdığı bir yaşam biçimidir.”²¹ Normlar artık piyasa değerleri ile karşı karşıya gelmiş durumda, halbuki bazılarına değer bile biçilemez (veya biçilmemeli) iken.

Norm Dayatması

Yeni normların nasıl oluşturulduğuna dair daha az sayıda araştırma mevcuttur. Bunun yerine, mevcut normların nasıl dayatıldığına dair daha çok çalışma bulunmaktadır. Yalnızca izlenmek bile, örneğin, bir normu dayatabilir ve bu da izleyici etkisi olarak adlandırılır. Birçok hayvan hassas bir şekilde sosyal çevresine duyarlıdır ve bir izleyici kitlesi davranış değişikliklerini tetikleyebilir. Bu hatta türler arasında dahi gerçekleşebilir. Aynı şekilde deneyler, köpeklerin, insanlar onları seyrettikleri zaman belirgin bir şekilde daha az yiyecek çaldığını göstermektedir.²²

Gözlemlenmek aynı zamanda tüberkülozla mücadele şansını arttırıyor – tüberküloz, tedavisinin ilk iki ila dört haftası içinde semptomları kaybolan bir hastalıktır. Hastalar kendilerini hasta hissetmedikleri andan itibaren ilaçlarını almayı genellikle bırakırlar, ki bu tüberkülozun ilaca karşı direnç geliştirmesinin kıyılarına getirir ve diğer kişiyi enfekte etme riskini ortaya çıkartır. Bu problemi çözmek için çok basit bir program geliştirilmiştir ve Dünya Sağlık Örgütü’nün bunun işe yaradığına dair kanıtları vardır: Bir kişi hastayı ilaçlarını alırken izlemelidir. (Bir alarm dahi bir insan kadar işe yaramamıştır.)²³

Deneyler ayrıca, insanların geri bildirim aldıklarında evde daha az enerji tükettiklerini, kendi bağışlarının bir diğerininki ile uyuşacağını bildiklerinde hayır kurumlarına daha fazla bağış yaptıklarını ve dinî sözcüklerle desteklendiğinde daha çok cömert olduklarını göstermektedir.²⁴ Başka bir deneyde, yalnız kaldıklarında görünmez bir prensesin odada olduğu söylenerek

üç yaşındaki çocuklar (kendilerinden “yasak bir kutuyu” açmaları istenmişti) tarafından aldatılmayı azaltmıştı.²⁵ Bir çift göz tarafından izlendiklerini bildiklerinde insanlar üniversite kafesinde daha az çöp çıkardılar²⁶, otobüs duraklarından daha fazla çöp kaldırdılar²⁷ ve bir diktatör oyunundaki alıcıya daha fazla para verdiler.²⁸

Uzun süreli çalışmalar göz etkisinin zaman içinde zayıfladığını göstermektedir. Hollanda’da Baptist kiliselerinde yapılan bir deneyde, kapalı sunum paketlerinin kiliseye devam edenlerin bir diğerinin yaptığı katkıyı ya da bağışladığı parayı gözlemleyebileceği açık sepetlerle değiştirilmesi ile bağışlar %10 artmış. Aynı şekilde kilise müdavimleri de daha az bozuk para vermeye başlamışlar. Fakat ortada başka bir sonuç daha vardı: Açık sepetlerle sağlanmış olan artan bağışlar haftalar geçtikçe eriyip gitmişti. 29. haftada, artık bariz bir etki görülüyordu.²⁹ Suçtan caydırmak üzere birçok kentsel alanda kullanıma sunulan kapalı devre televizyon (CCTV) çalışmaları, CCTV projelerinin yaklaşık yarısının suçu azaltmakta işe yaradığını ancak sonsuza kadar sürmediğini göstermektedir. Londra metrosundaki CCTV birimleri gibi çeşitli durumlarda, etkileyiciliği bir yıldan daha az bir sürede azaldı veya ortadan kaldırıldı.³⁰

İzleyici etkisinin başarısının bir kısmı da cezalandırmanın gerçekleşebileceğine dair bir uyarı oluşturmasıdır. Bu cezalandırma hiçbir zaman gelmezse, muhtemeldir ki, izleyici etkisi potansiyelini kaybeder. İnsani sosyal organizasyonların her seviyesinde, cezalandırma normların zorla dayatılmasında kullanılır ve döngüsel bir biçimde, bizatihi kendisi bir normdur. Çalışmalar, norm ihlalcilerinin cezalandırılmasından insanların memnuniyet duyduklarını ve nakit ödüllere benzer şekilde, cezalandırmanın beynin ödül-bağlantılı bölgelerini harekete geçirdiğini göstermektedir.³¹ Cezalandırmanın sekteye uğramasının kendisi dahi utanç verici bir şey olabilir. Gazeteci Glenn Greenwald,

“2008 ekonomik krizine zemin hazırlayan herhangi bir üst düzey Wall Street bankerinin yaptığı sistemik dolandırıcılıktan dolayı tek bir tutuklama ya da kavuşturmaya tabi tutulmaması” olayını, “Obama yönetiminin en büyük ve en utanç verici başarısızlıklarından biri olarak” nitelendirdi.³² (Greenwald bunları 2013’te yazmıştı, 2014’te bir bankanın üst düzey yöneticisi otuz aylık hapis cezasına çarptırıldı.)³³

Cezalandırma, insan dışı varlıklarda da normların geliştirilip dayatılmasında önemli bir rol oynar. Araştırmacılar, şaşırtıcı bir el çırpma ve seslendirme ile farelerin beşinci yiyeceklerini yememeleri üzerine bir norm geliştirdiler. Ancak araştırmacı odayı terk ettiği anda, beşinci parçayı yememe normunun fareler tarafından içselleştirilmekten çok bir cezalandırılma tehdidiyle geliştirilip dayatıldığını sergilercesine, fareler dördüncü parçayı yedikten sonra ara verip arka ayaklarının üzerinde durup havayı koklamış ve yiyeceğin geri kalanını da tüketmişlerdi.³⁴

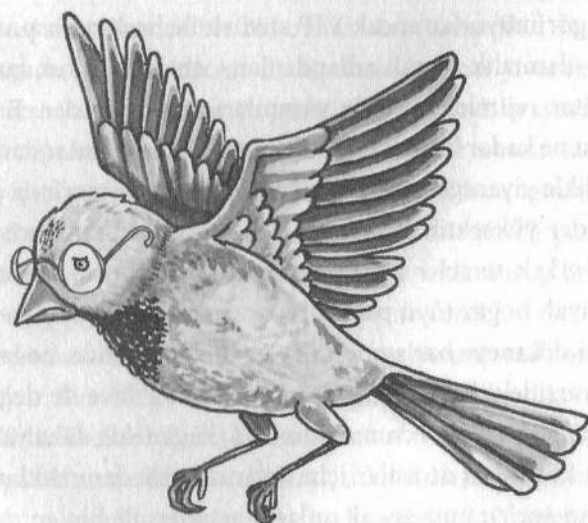
Cezalandırma dürüstlük normunun da uygulanmasında önemli bir rol oynar. Bazı iletişim sistemleri diğerlerine göre aldatmaya daha meyillidir. Evrim bilimci bilim insanları Micheal Lachmann ve Carl Bergstrom, matematiksel olarak dilin aldatmaya en yatkın iletişim sistemi olduğunu ispatlamışlardır çünkü kelimeler yeni anlamlar üretmek için birleştirilebilir, ki bu da sonsuz sayıda olası yalan olabileceği anlamına gelir.³⁵ Sonuç olarak, insan toplulukları dürüstlük için güçlü normlara ve uygulanması için de güçlü cezalara ihtiyaç duyar ancak 1977’de *Behavior* dergisinde yayımlanan, kuşlarla yapılan bir deney, aldatma için cezalandırmanın insan dışı varlıklarda açık bir şekilde kullanıldığını gösteren bir ilkti.

Washington Üniversitesi’nde davranışsal ekolog olarak çalışan Sievert Rohwer, Kuzey Amerika’nın ortasında bir aşağı bir yukarı göç eden, tiz sesli küçük ötücü kuşlar olan Harris’in serçeleri üzerinde, dürüstlük normunun nasıl dayatıldığına dair bir çalışma yapmıştı. Bilimsel bir makalenin metotlar bölümüne kendisinin

“Crum’s Güzellik Okulu hanımlarına ciddi bir şekilde borçlu olduğunu” yazan herhangi bir bilim insanı, tanışılması gereken biriydi. Renk manipölasyonunu kullanarak yaptığı ufuk açıcı çalışmalar hakkında daha fazla bilgi edinmek üzere Rohwer’i Washington Üniversitesi’nde, üzerlerinde ornitoloji, erimiş tekrar baskılar, veriler ve insan isimleri ile işaretlenmiş dosya dolaplarıyla dolu ofisinde ziyaret ettim.

İlk olarak, Harris’in serçeleri hakkında birkaç söz... Oldukça tatlı görünüyorlar ancak VIP statüsü ile baskın bir pozisyona sahip –damızlık olarak adlandırılan– en yaşlı erkek kuşların katı otoriter rejimleri altında yaşamlarını sürdürürler. Boğazındaki lekesi ne kadar büyük ve siyahsa, erkek kuş o kadar damızlıktır ve özellikle yiyeceğe erişimin kısıt olduğu kış mevsiminde de önceliği o kadar yüksektir. Yiyeceğin bolladığı ilkbahar mevsiminde de tüm erkek serçeler aynı yüksek dereceli sinyali gösterir: büyük bir siyah boğaz tüyü parçası. Ancak sonbahar gelip, serçeler tüylerini dökmeye başlayıp güneye yöneldiklerinde, boğaz tüylerini hiyerarşideki konumlarını tanımlayan bir leke ile değiştirirler – büyük göğüs lekesi damızlıklar için, ki genelde daha yaşlıdırlar ve daha küçükleri de astlar için onlar da hâlâ damızlıklarla beraber zaman geçirir ama ancak onların artıkları ile beslenirler. Damızlıklar ayrıca kış serçelerinin gayrimenkullerinin Saint Tropez’i olan karların erimesi ile oluşmuş ama kısa zamanda tükenecek olan su birikintilerine de erişim önceliği kazanırlar. Öte yandan Rohwer’in açıkladığına göre, “astlar savaşmak zorunda olmadıkları gibi kaybetmek zorunda da değiller”.

Fakat siyah tüy üretmek kolaydır. İlkbaharda herkes yapar. O zaman sonbaharda düşük statü ile dürüst olmak neden? Koyu tüyler de testosteron da ucuz. Neden ikisinden de daha fazla üretmiyorsunuz? Rohwer bu sinyallerin neden dürüst olduğunu öğrenmek istedi, böylece sürüyü kandırmak üzere plan yaptı. “Hilekârlar yaratacağımı düşündüm,” dedi. “Ama yapmadım.”

Güçlerini elinden almak için, zenginlikten paçavraya çevirme işleminde Rohwer'in serçelerin siyah boğaz tüyü lekelerini azaltarak statülerini düşürmesi gerekti; "peroksit tek başına hiçbir işe yaramadı" ve "ev işlerinde kullanılan Clorox da tüylerin damarlarını tamamen yoketti." Bu nedenle Rohwer, "başka araştırmacılar da kendilerine sığırları nasıl boyayabileceklerini sordukları için yardım etmeye gönüllü" dediği güzellik okulundaki kadınlara ihtiyaç duymuştu. Birlikte parlak siyah tüyleri kırmızımsı ya da saman sarısı renge döndürmeyi başarmışlardı. Tüyleri ağartılmış kuşlar oldukça saldırganlaştılar çünkü artık diğer kuşlar onları tüneğin kralı olarak tanımıyorlar ve ağartılmadan öncekinden üç kat fazla diğer kuşlara saldırıyorlardı. Yeni ağartılmış kuşlar, hak ettikleri takdiri alamıyorlardı ve Rohwer'in makalesinde de yazdığı gibi "saygısız bir dünyada" yaşamak zorunda kalmışlardı.

Ama asıl dram, Rohwer'in düşündüğü paçavralıktan-zenginliğe müdahalesi ile gerçekleşecekti. Rohwer sekiz kış serçesinin boğaz ve taç kısımlarına renk (Redken Custom Creme Colour, 151, mavi-siyah) ekledi, böylece onlar "erişkin erkeklerin en güçlülerine" benzemişlerdi. Ancak serçe toplumu sıkı bir kast sisteminde sahiptir ve rütbe atlamak o kadar da kolay değildir. Tek bir istisna ile, damızlık kuşlar boyalı kuşlara toplumsal olarak eziyet edip onları dışladılar. Harris'in serçeleri normal şartlarda yalnız görülmezler ve içlerinden hiçbiri boyanmadan önce Kansas'taki yiyecek kaynağına tek başına gelmezdi. Ancak Redken işleminin sonra, "boyalı kuşlardan dördü çoğunlukla yalnız gelmeye başladı ve asıl kuş sürüsünün dışında yiyecek kaynağının ucunda bir yerlere sürülmüşlerdi". Rohwer bir dokunulmazlar sınıfı ortaya çıkarmıştı.

Rohwer, işaretlerin test edildiğini ve rütbe atlamak söz konusu olduğunda dürüstlükte ciddi kuralların hâkim olduğunu göstermişti. Serçelerde hile, sosyal olarak fiziksel şiddet ve sürgünle kontrol ediliyordu. (Serçeler de bizim utandırma olarak sınıflayabileceğimiz bir teşhir sistemi bulunmamaktadır.) Ayrıca,

asimetriye dikkat: Kuşlar, hilekârca sınıf atlama durumunda (ki bu vakada isteyerek değil) cezalandırılıyorlar ancak aşağı düşürülmede hiçbir ceza almıyorlar. Rütbenin düşürülmesi için teşvik ne olabilirdi?

Deney akılcıydı ancak bir şekilde, istemeden de olsa zalimceydi. Rohwer'e Harris'in serçelerinin sosyal düzenine müdahale ettiği için kendini kötü hissedip hissetmediğini sordum. "Müze için kuş vurdum ve bununla ilgili hiçbir sorun yaşamadım. Ama aynı zamanda kuş bireyleri hakkında hiçbir şey bilmiyordum. Bu kuşları renklendirdikten, onları tanıdıktan, manipüle ettikten ve kendi sürülerinin ellerinden acı çekmelerini izledikten sonra, bu yıkıcı geldi," demişti. Rohwer'in sonuçları yaygın olarak takdir edilip atıfta bulunmaktadır.³⁶ Çalışma, sosyal hayvanların dü-rüstlüğü nasıl geliştirdiklerini anlamamıza büyük katkıda bulundu ve bildiğimiz kadarı ile şu âna kadar serçe toplumunda uzun vadeli bir bozguna sebep vermedi.

Cezanın norm uygulanmasında önemli bir rol oynadığı ve cezanın hem cezalandırıcı hem de cezalandırılanlar için maliyetli olabileceği göz önüne alındığında, toplumların bunu ucuzlatmanın yollarını bulmaları yararlı olacaktır. Serçeler için sürgün etme, muhtemelen, fiziksel cezadan daha az maliyetliydi. İnsan toplumlarında, aşağılama fiziksel cezadan daha ucuz olabilir ve suçluluk, utançtan bile daha ucuzdur çünkü normları uygulamak için bir kitleye ihtiyaç yoktur. Ancak, bu bölümde gördüğümüz gibi, yeni normları geliştirme konusundaki benzersiz kapasitesi ve normları uygulamada daha etkili olmasından dolayı utanç suçluluktan daha yararlı olabilir. Utanç, bir teraziye koyduğu için, gruplar üzerinde de kullanılabilir ve bu nedenle davranışı daha hızlı değiştirebilir. Bir sonraki bölümde, normların ötesinde nelerin utancı az ya da çok etkili hale getirebileceği incelenecektir.

Etkili Utandırmanın Yedi Alışkanlığı

Zavallı utanç, haksız yere unutulmuş, sıkıcı ve rüküş ve mutlak bir değişime ihtiyacı var.

–WILLIAM IAN MILLER, *Humiliation* (1993)

Utanç için yapılan iki çalışmayı ele alalım. İlkinde, Kaliforniya Santa Monica'dan bir adam, bir Tayland restoranını Gripe'ta –“Twitter çağı için çok daha *iyi*, Daha İyi Bir İş Bürosu” sloganı ile ortaya çıkmış olan bir uygulama– Tayland yemeğini otuz dakika geç getirdikleri için topluma teşhir etmişti. Sosyal ağlara ve değerlendirme sitelerine erişimi olan Gripe, bu şikâyetin varsayımsal olarak adamın yaklaşık iki bin arkadaşı ve takipçisi tarafından 260.000 kişiyi etkilediğini tahmin etti. İkinci vaka ise havayı kirletmeme konusunda en kötü işbirliği yapan yüz ABD şirketini teşhir etmek için (sadece nicelik olarak değil aynı zamanda toksisite ve bir de bundan etkilenen insanların aşağı yukarı sayısı olarak) hükûmet verilerini kullanan Amherst Massachusetts Üniversitesi Siyasi Ekonomik Araştırma Enstitüsü tarafından kurulan bir web sitesi. 2013'ün en fazla hava kirleticileri Precision Castparts, DuPont, the Bayer Group, Dow Chemical ve ExxonMobil. On beşinci sırada yer alan Koch Endüstrileri gibi özel sektöre bağlı olan büyük firmalar da listede yer aldı. Bu bölümde göreceğimiz gibi,

etkili utancın yedi alışkanlığı şartlarını kazanmaya, çevrimiçi listede yer alan hava kirliliğinin en toksik bu yüz kaynağı, gecikmeli Tayland yemeği servisi için şikâyet alan restorandan daha yakın görünmektedir.

Tekraren, utandırma, herkesin davranışını grubun erişimine açan, şeffaflık değildir. Utandırma, nüfusun yalnızca bir kısmını teşhir etmeyi barındırır. Özellikle, etkili utandırma ile neyi kastediyoruz? Utancın performansı, insanlar bir tehdit altında davranışlarını yeniden değerlendirdikleri ve grubun bir parçası olarak kaldıklarında en iyi şekilde ortaya çıkar. Ancak bazen, son bölümde gördüğümüz gibi, utanç bir örnek oluşturmak ve bir norm geliştirmek için de kullanılır, hatta haddini aşanın davranışını değiştirme umudu olmadığında bile, çünkü diğerlerinin bu davranışın cezalandırılacağını bilmesini sağlar. Utandırma, utanç duygusunu ortaya çıkartmasa dahi, olumsuz teşhire verilen grup tepkilerinde gördüğümüz gibi, hâlâ daha etkili olabilir. İdeal olarak, utandırma birtakım sürtüşmeler yaratabilir ama en nihayetinde iz bırakmadan iyileşir. Utandırmadan duyduğumuz rahatsızlığımızın bir kısmı başarıyı garanti etmedeki zorluğu ve aşağılamanın (diğer cezalar gibi) bazı durumlarda geri tepebileceği ihtimalidir.

Etkili utandırma, kabul edilebilir utandırma ile aynı şey değildir. Utandırma, herhangi bir araç gibi, kendisi ahlak dışıdır ve iyi ya da kötü her sonuç için kullanılabilir. Belli bir utanç biçiminin davranışı değiştirmekte işe yaradığı durumlar vardır ancak toplum bu biçimi kabul edilemez bulabilir. Bu bölüm, utandırmayı nasıl kabul edilebilir ya da ahlaken doğru hale getirilebileceği ile ilgili değildir (bu konu ile ilgili daha fazla görüş için son bölüme bakınız). Bu bölüm, normların geliştirilmesi ve dayatılmasında utancı nelerin etkili yapabileceği, aynı zamanda kalabalığın utancı ne zaman en çok kabul edebileceğini (ki bu, kalabalıklardan cezalandırmanın bir parçası olmaları istendiğinde etkin olmanın anahtarıdır) belirlemekle ilgilidir. Bu amaçla,

bireysel utanç vakalarına agnostik bir bakış açısı ile bakmalı ve utancın genel işlevini ve biçimini düşünmeliyiz.

Utanç güçlü bir araçtır ancak gücü oldukça yüksek bir oranda, antibiyotiklerde olduğu gibi, uygun dozun doğru zamanda verilmesine bağlıdır. Utancı hepimizin kullanabileceği göz önüne alındığında, hepimiz utancı, seçici ve uygun bir biçimde kullanmaya ilgi duymalıyız. Etkili bir utanç reçetesi; bir normun açık ihlali, açık bir ihlalci ve istenen ve ulaşılabilir bir hedef ile başlar. Ben de şimdi daha etkili yedi utanç alışkanlığı ortaya koyacağım. “Alışkanlık” terimini kullanıyorum çünkü bunlar kural değil genellemelerdir. Kısaca yedi alışkanlık şunlardır: Hadlerin ihlali; (1) kitleyi bağlamalı, (2) arzu edilen davranıştan büyük ölçüde sapmalı, (3) resmî olarak cezalandırılması beklenmemeli. İhlal eden kişi; (4) utandıracak grubun bir parçası olmalı. Ve utanç; (5) saygı duyulan bir kaynaktan gelmeli, (6) olası faydaların en yüksek olacağı zaman yönlendirilmeli ve (7) itina ile yerine getirilmelidir. Utanç bu alışkanlıklara sıkı sıkı bağlanırsa davranışları değiştirmede etkili bir rol oynaması muhtemeldir.

1. Alışkanlık: Utandırmadan sorumlu kitle ihlal fiiline karşı endişe duymalı

Açıkça görüldüğü üzere, etkili utanç için oldukça önemli olan kitle, ihlal (haddi aşma) ile doğrudan bağlantılı olmalı. Bu önerme ile normları çiğnemek doğada çok daha sosyal bir olgu olduğu için, utanç daha cazip bir araç haline gelmektedir. Sonucunun tüm grubun istikrarını tehdit ettiği çürük elma davranışı bilhassa utancın olası bir hedefi gibi görülmektedir çünkü izleyici bu davranışın doğrudan kurbanıdır. En büyük hava kirleticiler, sadece bir müşteriyi etkileyen gecikmiş Tayland eriştesinin aksine, hepimizi astım, solunum yolu enfeksiyonları, kalp hastalıkları ve akciğer kanseri riskiyle karşı karşıya bıraktı. Erteleme düğmesine her bastığınızda, arkadaşlarınızı ve takipçilerinizi uyaran yazılım

daha az etkili bir utanç kullanımıdır çünkü izleyiciler aşırı uyumanızdan rahatsız olmaz.

İzleyicilerin de utandırma eyleminin kurbanı olabileceği olgusu, utanç deneyimlerimiz için neden işbirliği ikilemini kullanmayı seçtiğimizi bize açıklar – kamu malları deneyinde her oyuncunun seçimleri grubu etkilemişti. Başkan Obama 2009’da ülkenin belediye başkanlarına teşvik paralarını boşa harcadıkları takdirde “onları görevden alacağı” uyarısını yaptığında, uyarısı için benzer işbirliği terimlerini tercih etmişti: Amerikan halkı “kazandıkları paranın –ki bunu kazanmak için çok çalıştılar– israf olmadan, verimsiz ve sahtekârlık yapılmadan hedeflenen amaçları için kullanılmasını beklerler”. Aslında Amerikan halkının kendisi savurgan harcamaların potansiyel kaynaklarındandı, dolayısı ile Obama onları işbirliğine hevesli bir kitle olarak görüp güvenebilirdi.

İzler kitlenin de bir kurban olduğu gerçeği, sigara karşıtı çabalarda da utancın etkili olmasına katkıda bulunmuştur. Sağlık araştırmacıları, utancın çirkin görünümünün ve diğer formlarının sigara kullanımı oranlarını azaltmada anahtar teşkil ettiğini iddia etmektedirler, hatta bazı durumlarda, tütüne konan vergi kadar etkili olmuştur.¹ Pasif içiciliğin olumsuz etkileri artarak devam etmektedir: kalp hastalığı, solunun yolu enfeksiyonları, astım, akciğer kanseri ve hatta işitme kaybı. 2004’te dünya çapında tahmini 603.000 kişi pasif içicilik sebebi ile hayatını kaybetmiştir (%28’i çocuklar olmak üzere). Sigara içmenin pasif etkilerine odaklanmak, utancın etkinliği için önemliydi çünkü bu sigara içmeyi riskli ama kişisel bir seçim olmaktan çıkarıp insanları tehlikeye atan bir karar olarak görülmesine yol açtı.

Sigara içmeyi kitlelerin üzerindeki etkisi bağlamında obezite ile karşılaştıralım. Hastings Center’da biyoetikçi olan Daniel Callahan, 2013’ün başlarında obeziteye karşı sigara içenlerde olduğu gibi bir damgalama olmamasından yakınmış ve insanları sigara içenlerin utandırıldığı şekilde obez insanları da utandırma konusunda bir çağrıda bulunmuştu. “Obezite: Zor Bir Salgını Kovalama” (başlık,

şışırılmış yazı puntoları tipindeydi) medyanın ilgisini çekmişti. Basın, Callahan'ın aşırı kilolu insanların kilo verme konusunda utandırılması gerektiği iddiasında haklı olup olmadığını sordu. Ancak Callahan'ın yanıldığı birçok konu arasında ("konserve açıcıları, gıda öğütücüleri ve mikserleri" obezitenin nedenleri arasına katmıştı), sigara gibi anlık ikincil etkileri olmayan obeziteyi benzer dilemmalar olarak eşitlemesiydi. Sigara içmenin, görgü tanıklarına obeziteden çok açık şekilde zarar verdiği açıktır, ki bu da sigarayı daha kötü bir çürük elma davranışı haline getirir. Her ikisinin de muhtemelen tüm grubun paylaştığı uzun vadeli sağlık etkileri vardır ama yalnızca sigara içmek, kitleleri anında alaka-dar eden davranışı utandırma için ihtiyaç duyduğu anlık olumsuz ikinci el etkilere sahiptir.

Bu kitlelerin daima yaralanan ya da riskli tarafta olması gerektiği ya da kendisini etkileyen ya da etkilemeyen davranışla arasındaki ayrımın kolayca değerlendirilebileceği anlamına gelmez. Kitlelerin dolaylı da olsa zarar görmesi mümkündür, ki bu da balina avcılığını, kara mayınlarını, çocukların askere alınmasını ve ormansızlaştırmayı durdurmak için utancı kullanma sebeplerinin bir kısmını oluşturur. Avrupalıların Ebu Garip'teki suistimalle karşı gösterdikleri güçlü tepki ve sonrasında gelen Amerikan ordusunu kınama deneyimleri, Avrupa vatandaşlarının bu suistimalin doğrudan kurbanları olduğu için gerçekleşmemiştir. Haddi aşmalar ciddi bir ahlaki alanın sınırlarını deldiğinde kitlelerin de tepkisini çekmeleri muhtemeldir.

2. Alışkanlık: Arzu edilen ve gerçekleşen davranış arasında büyük bir boşluk olmalı

Tutumlar ve davranış arasında büyük boşluk olduğunda utanç da çok iyi çalışır. Bu pay kapandıkça utanç da daha az etkili hale gelir. 2008'de vergi mükelleflerinden karşılanan 85 dolarlık kurtarma paketinden yarım milyon doları şirket gider hesabına

yazdırıp Kaliforniya’da m  srif  e dinlenme için harcayan AIG yöneticileri, birçok Amerikalıyı hayal kırıklığına uğratmıştı. Halk kendini sadece haddi a  manın kurbanı olarak hissetmekle kalmadı (sonuçta AIG’nin harcadığı vergi mükelleflerinin ödediği paraydı), aynı zamanda 150.000 dolarlık yemek ve 23.000 dolarlık spa ücretleri az dahi olsa kabul edilebilir her sınırdan saptığı açıktı, özellikle bir kurtarma paketinden sonra gerçekleşen ve arzu edilen davranış arasındaki açık oldukça büyüktü.

Olması gerektiğini d    nd    m  z şey ile gerçekleşen arasındaki fark, oy verme söz konusu olunca utandırmayı etkin kılan şeyin ne olduğu daha iyi anlaşılıyor. Amerikalıların büyük çoğunluğu oy vermenin gerekliliğine inanır. (  ki binden fazla Amerikalının katıldığı bir ankette, katılımcıların %89’unun çoğunluğu veya tamamı oy vermenin vatandaşlık görevi olduğu konusunda hemfikirdi.) Yine de hak sahibi ABD vatandaşlarından yalnızca bir azınlık rutin olarak oy kullanmaktadır. (Başkanlık seçimleri, 2008’te yüzde 62 ve 2012’de yüzde 58 ile bir istisna oluşturmaktadır.)

Oy kullanmadığı için suçluluğu çağrıştıran mektuplar ile seçmen katılımının %4 ila 6 arttığını gösteren deneyi hatırlayalım. Benzer doğrultudaki bir çalışmada, çeşitli gruplara mensup 180.000 Michigan seçmeni birbirinden farklı postalar alacak şekilde ayrıldı. Bir mektupta seçmenlere kendi kayıtlarının yanı sıra kom  şularının oy verme kayıtları da gösterildi ve seçimlerden sonra güncellenmiş bir versiyonunun da ellerine ge  ece  ı sözü verildi. Bu mektubun seçmen katılımını arttırmakta büyük bir etkisi olmuştu: koskoca %8’lik bir artış. (Normal şartlarda, tek bir posta   rne  i dahi seçmen katılımında %1’den fazla bir artış sa  lamazdı.) Toplum baskısı, seçimlere en yüksek oranda katılımı anahatar rolü oynamı  tı² ve suçluluktan çok daha iyi işlev g  rm    tı.

Bir sonraki soru, bu baskının geçmişte oy kullanmış ya da kullanmamış seçmenler üzerinde daha çok işe yarayıp yaramadı  ıydı.

Bir başka oylama çalışmasında ise Hollanda, Michigan ve Monticello, Iowa kasabalarındaki insanlara kartpostal yoluyla oy kullanan kişilerin isimlerinin yerel gazetede; Ely, Iowa'da ise oy *vermeyen* kişilerin isimlerinin yayımlanacağını söylendiği belirtildi. Sonuçta hem onur hem de utanç tehditlerinin seçmen katılımlarını arttırdığı ancak onurun “yüksek oranda oy kullanmaya meyilli seçmenleri” harekete geçirmeye eğilimli olduğunu, bunların da zaten son seçimlerin en az iki ya da üçünde oy kullandığını ortaya koydu. Bununla birlikte, utanç tarafının hem yüksek hem de düşük oranda meyilli seçmenleri eşit şekilde motive ettiği, bunların da son üç seçimin sadece birinde oy kullandığı ya da hiçbirinde oy kullanmadığı belirtildi.³ (Belirtilmek gerekir ki “yerel seçim memurlarına gazetelerde isimlerin yayımlanmasına dair endişelerin dile getirildiği birçok telefon geldikten sonra”, –bu derece etkili başka bir gösterinin kabul edilebileceği anlamına gelmez– araştırmacılar isimleri yayımlamamaya karar verdiler ancak bu karar seçimlerden sonra alınmıştı.) Arzu edilen ile gerçekleşen davranış arasında büyük bir uçurum olduğunda utanç daha iyi sonuç verir.

3. Alışkanlık: Resmî cezalandırma eksik olmalıdır

Etkili utandırma, üzerinde daha şiddetli veya resmî bir şekilde cezalandırma tehdidinin olmadığı had ihlallerine odaklanmalıdır. Yaptırımlar yerine resmî düzenlemeler mevcutsa –örneğin ABD’de oy kullanmayı zorunlu kılan bir yasa olsaydı (Avustralya’da olduğu gibi)– kitleleri harekete geçirmeye gerek kalmaz ve utancı kullanmak dikkat israfına bile sebep olabilirdi. Kalabalığın kendisi bile bunu zaman kaybı olarak görebilirdi. Teksaslı bir adam, komşunun arabasına zarar vermesini filme çekti ve bunu ona karşı yalnızca mahkemede kullanmakla kalmadı, aynı zamanda görüntüleri internette yayınladı. Neden bu suçu kamuoyuna duyurup komşunu daha fazla utandırır ki insan? Teksaslı

adamın cezalandırma için kalabalıkların yardımına ihtiyacı yoktu, bunun yerine bu ihlali cezalandıracak bir sistem zaten vardı.

Yasal bir mekanizma ya da yasaların uygulanmasında bir zorlama olmadığında utanç sosyal kontrol seçenekleri listesinde yukarılara tırmanır. Bankaların kurtarma parasını bankacı ikramiyeleri için kullanmasını yasaklayan yasalar bulunmadığı gibi, AIG'nin devletin verdiği kurtarma parasını nasıl harcaması gerektiğini düzenleyen hiçbir yasa yoktu. Mali yöneticiler, 245 milyar dolarlık devlet kurtarma paketinden sonra, 2008'de nerede ise 20 milyar dolarlık ikramiye aldılar. Citigroup, vergi bordrosundan 45 milyar dolar aldıktan kısa bir süre sonra, 2009'un başlarında 50 milyon dolarlık bir jet satın almayı önerdi. Mahkemeler bu davranışta yasa dışı hiçbir şey bulamadı ama günler sonra Başkan Obama, Citigroup'un "daha iyi bilmesi gerektiğini" söyledi ve ikramiyeleri "utanç verici" olarak nitelendirdi.

"Wall Street'i İşgal Et" eylemi, yasal sistem bankaların yasa dışı bir davranışta bulunmadıklarını tespit etmiş olsa da, birçok insanın bankaların yanlış bir şey yaptığını hissettiğinin bir işaretiydi. 2008 finansal krizinden sonra tek bir yatırım bankacısı yerine daha çok kişi hapse girmiş olsaydı -1980'lerdeki son dolandırıcılıkla dolu finansal krizde yüzlercesinin girdiği gibi, ki bu kriz 2008'dekinin yedide biri büyüklüğündeydi- biz muhtemelen finansal kurumlar ve çalışanlarının utanç içinde bırakılmasını daha az görecektik. "İşgal Et Hareketi" bazı mütevazı taleplerde bulundu, bankalar kredi kartı ödemeleri ile ilgili planlarından vazgeçti, devlet tüketicileri finans sektöründen korumak için yeni bir ajans kurdu ve "%1 memi" doğdu. Aynı zamanda, cezalandırma için resmî yollar bulunmadığında toplumun utançla cezalandırmayı hâlâ koz olarak elinde tuttuğunu bize hatırlattı.

Arizona Üniversitesi Hukuk Profesörü Toni Massaro, "utanç içinde bırakmanın, sarhoş sürücülere, çocuk tacizcilerine ve bu yaptırımlara maruz kalan diğer suçluların insandan daha aşağı olduklarını" ve onların "bizim aşağılamamızı hak

ettiklerini” savundu. Bu özel durumlarda Massaro haklı olabilir. Ancak utanç, bankerler veya oy kullanmayanlar ya da denizaşırı vergi cennetleri için Google, Amazon ve Starbucks gibi şirketlere karşı kullanıldığında, bunun nedeni toplumun onları “insandan daha aşağı görmesi” değil, (ki şirketler söz konusu olduğunda, bu olabilir) bundan başka alternatifin olmamasıdır. Aynı nedenle, eyaletler daimî vergi kaçakçılarının karşısında tek başına utandırma ile baş başa bırakılıyor çünkü federal hükûmetin aksine, eyaletlerin neredeyse başvurabilecekleri başka bir yolları yok. (Kaliforniya eyaleti yalnızca ikinci evlere ve lüks araçlara el koyabiliyor, bu da ancak büyük bir resmî yaygaradan sonra.)

Bu, aşağılamanın tercih edilen bir şey olduğu anlamına gelmiyor; bu sadece, bazı durumlarda elimizde olan tek şeyin utanç olması ile ilgilidir. Güney Şili’de, toplumun deniz koruma alanı olarak belirlediği alanda balıkçıların görüldüğü zaman, diğer balıkçılar bu ihlali yapanların isimlerini şehirde üzerinde LOS CAGTİDOS (“CEZALANDIRILANLAR”) yazılı büyük bir tabelaya asmışlardı. Balıkçılar bölgenin bekçiliğini yapıyorlar ve utancı kullanıyorlar çünkü ortada resmî yaptırımlar bulunmamaktadır. Evrensel İnsan Hakları Beyannamesi gibi, uluslararası hukuk araçlarının cezalandırma için ellerinde cezalandırma için resmî yollar olmadığı için utanç, yaptırım için başvurulacak başlıca yöntemlerden biri haline geliyor. İnsan Hakları İzleme Örgütü İcra Direktörü Kenneth Roth şöyle diyor: “İnsan Hakları İzleme Örgütü gibi kuruluşların gücü retorik sesleri değil, utancı kullanma metodolojileridir –suistimalleri araştırma ve kamunun aşağılamasına maruz bırakmalarıdır.”⁴

Bazen resmî cezalar asla uygulanamaz ve utanç, daha iyi davranışları yüreklendirebilir. Örneğin çok tuzlu ya da başka türdeki sağlıksız yiyeceklerin yasaklanması olası değildir ya da zaten biz yasaklanmasını istemeyiz. Ama yine de biz sağlıksız diyetlere bağlı problemlerle boğuşmaktayız. Araştırmalar, utanç duyurmanın sağlıksız yiyeceklerin tüketimini azaltmaya yardımcı ola-

bileceğini göstermekte – ancak tüketicileri utandırarak değil yiyecekleri utandırarak, yani onların satın alabileceği en zararlı yiyecekleri seçip çıkartarak. Araştırmacılar bir hastane büfesindeki bazı yiyecekleri “daha az sağlıklı” olarak etiketledi ve daha sağlıklı ürünlerin satışı %6 arttı.⁵ 1993’ten itibaren Finlandiya Hükûmeti tuz içeriği yüksek gıdaları etiketlemeyi zorunlu kıldı. Bu genel tuz tüketiminde belirgin bir düşüşe yol açmıştı.⁶

4. Alışkanlık: Haddi aşan, utancın kaynağına duyarlı olmalıdır

Utancın tehdidi, en iyi haddi aşan grubun utancı uygulayan gruba karşı duyarlı olduğunda işe yarar. Ahlak profesörü Bernard Williams, *Shame and Necessity* (1993) adlı kitabında şöyle yazmıştır: “Utancıla bağlantılı temel deneyim, yanlış kişiler tarafından, uygunsuz bir şekilde, yanlış durumda görülmektir.” Ben bu cümleyi “doğru insanlar tarafından, yanlış durumda” olarak okunmak üzere değiştirdim. Utancın altında bırakma kampanyaları, kendilerini bu kampanyaların temsil ettiği daha geniş kitlelerin ya da daha kapsamlı normların bir parçası olarak görmeyen insanlar ya da grupları tekrar tekrar dışlama hatasını işlerler.

Berkeley’de hukuk profesörü olan Saira Mohamed’e göre, Başkan Clinton’ın Ruanda ya da Darfur’da değil de Haiti’de siyasi eyleme geçmesinin ardındaki sebep utancın kaynağına olan duyarlılıktır. Haiti’de, 1991’de, ilk defa demokratik yollarla seçilen başkan zorla görevden alındıktan sonra ülkede şiddet arttı. Clinton buna, hiçbir Haitilinin Amerikan topraklarına alınmayacağı restiyle karşılık verdi. Ancak, Clinton’ın en büyük destekçilerinden bazıları tarafından bir utancın kampanyası başlatıldı (TransAfrika Forum direktörü Randall Robinson’un yaptığı açlık grevi ve *New York Times*’a verilen tam sayfa reklam dâhil) ve sonuçta Clinton’ın stratejisini değiştirdi, yaptırımları arttırdı ve (BM Güvenlik Konseyi’nin desteği ile) ABD askerlerini Haiti’ye konuşlandırdı.⁷

Clinton dünyanın diğer bölgelerinde çok daha şiddetli çatışmalar meydana gelse dahi aynı desteği sunmayacaktı.

Bir de, 2006 ve 2008 federal seçimlerinden hemen önce Nashville çevresindeki ağırlıklı olarak Afrikalı-Amerikalı mahallelerden oy vermemiş insanların isimlerinin ve adreslerinin yirmi sekiz sayfada yayımlanması ile *Tennessee Tribune*’un oy kullanmayanları aşağılamasını ele alalım. Daha sonra Stephen Dubner, *Freakonomics* isimli blogunda şöyle yazacaktı: “Siyahların gazetesiydi... Bunları ortaya çıkartan ve onların ortaya çıkarttığı oy kullanmayanların çoğunluğu siyahiydi. Eğer gazete siyahların gazetesi olmasa ve seçmenler de siyahi olsaydı, çıkacak yaygarayı herhalde hayal edebilirsiniz. Fakat, her zaman bir grup için dışarıdan eleştirilmektense içeriden eleştirilmek daha kabul edilebilir olmuştur.”⁸

Greenpeace’in “Carting Away” kampanyası bize iç ya da dış grup olmasının neden önemli olduğuna dair daha iyi ışık tutuyor. 2008 yılından bu yana, kâr amacı gütmeyen Greenpeace kuruluşu, Amerika’daki yirmi büyük süpermarket zincirini sattıkları deniz ürünlerinin sürdürülebilirliğine göre sıraladı. Birkaç yıl boyunca, Trader Joe’s marketleri en alt sıralarda yer aldı ve Greenpeace’in raporlarına ve gazete başlıklarına karşı duyarsız görünüyordu. 2009 yılında Greenpeace gönüllüleri, tüm ülke çapındaki Trader Joe’s mağazalarına telefon veya protesto gösterileri (bazen ikisini birden) organize etti. Müşteriler, her bir mağazanın yöneticilerine baskı yaptılar ve onlar da sonunda Trader Joe’s CEO’sunu deniz ürünlerini değiştirmeye ikna ettiler. Böylece, market zincirinin, 2008’de on üzerinden iki olan sürdürülebilirlik skoru, 2013’te yediye yükseldi, Trader Joe’s da perakendeciler listesinde on beşincilikten on üçüncü sıraya sıçradı. Winn-Dixie gibi diğer birçok büyük mağaza da listede sürekli olarak düşük sıralarda yer aldı ancak Greenpeace bu mağazaları Trader Joe’nunki gibi ayırmadı çünkü müşterileri Trader Joe’nun müşterileri kadar açık bir şekilde Greenpeace ile aynı düşüncede değildi.

Greenpeace, Trader Joe'nun peşine düştüğü için perakendecinin bu rezilliklere karşı daha duyarlı olabileceğini anladı. Greenpeace ABD'nin Okyanuslar Kampanyası Direktörü John Hocevar, "Winn-Dixie kesinlikle paçayı kurtarmış değil," dedi. "Skor kartlarıyla onlara makul miktarda pres koyabildik ve toplantılarda onları utandırabildik ancak ağırlıklı olarak güneydoğuda oldukları için bazılarında biraz daha zorlar. Baskıya dayanabileceklerini hayal etmeleri daha kolay baskı, çünkü güçlü desteğimizin merkezinde değiller. Onlarla hâlâ savaşıabiliriz; sadece daha fazla kaynak gerekecektir."

Utancı gelecekte de sürdürülebilir kılmak için, maruz kalan bireylere veya şirketlere grupla yeniden entegre olma şansı verilmesi de önemlidir. Davranış değişikliklerini ödüllendirmek için en etkili utançlardan bazılarını onurlandırma takip edebilir. Greenpeace deniz ürünleri kampanyası, listenin başındaki mağazaların yanı sıra üst sıralara doğru hareket eden mağazaları da onurlandırıyor. "Süpermarketlerle çalışan birçok kuruluş var ve kredinin bir kısmını hak ediyorlar. Ancak diğer birkaç kuruluş olduğu yere yapışıp kaldı," diye açıklıyor Hocevar, "ve sadece havuçla bu kadar ileri gidebilirsin. İkisine de sahibiz. İnsanlara 'Greenpeace'in raporunda bir numara olduk' deme fırsatı sunabiliriz ve bu noktada üç farklı süpermarket bunu başarmakla övündü."

Ulusal Halk Radyosu'nun 2011'deki yardım kampanyasında, *This American Life* programının sunucusu Ira Glass dinleyicilerden "halk radyosunu sıkıca takip eden ama hiçbir zaman para vermemiş arkadaşlarını, aile üyelerini ve sevdiklerini" ihbar etmelerini istediği zaman, utancın yanı sıra onur da kullanılmıştı. (Halk Radyosu, kamu yararı için mükemmel bir örnek oluşturur çünkü hiç kimse bunun sağladığı faydanın dışında kalmaz.) Glass, suçlulardan birkaçını aradı ve yalnızca ilk isimlerini kullanarak yardım kampanyasına katkıda bulunmadıkları için kamuoyunun önünde utandırdı ve onlara kendilerini kimin ihbar ettiğini söyledi. Evet, insanlar Halk Radyosu'na bağış yapmamalarından dolayı

teşhir edildiler ama en yakın arkadaşları tarafından ihbar edilmiş ve ünlü bir spiker tarafından aranmışlardı. Bir kaşık dolusu onur, utancın etkisinin azalmasına yardımcı olmuştu.

5. Alışkanlık: Seyirci kitlesi utandırma işlevini gerçekleştiren kaynağa güven duymalılar

Utandırma işlevinin lokomotif bir güç oluşturması için bu işlevin, gözlemcilerin saygı duyduğu bir merciden kaynaklanması gerekir. 1992 ve 2002 yılları arasında, Rusya'daki şirketleri inceleyen bir çalışma sonucunda, düşük performanslı bir şirketin CEO'sunu utandırma eylemi, bunun ancak bir Amerikan ya da İngiliz gazetesinde, *Wall Street Journal* veya *Financial Times* gibi, teşhir edildiğinde (ki bunun anlamı CEO'nun istifa etmesi ya da şirket politikasının değişmesidir) işe yaradığı tespit edilmiştir. Görünüşe göre, Rus gazetelerinde teşhir edilmenin hiçbir etkisi yoktur çünkü çalışmanın yazarlarına göre, bu gazeteler güvenilirlikten yoksundurlar.⁹

Ortada bir yumurta-tavuk fenomeni bulunmakta çünkü cezalandırma için birinin güvenilir mi olması ya da cezalandırdığı için mi güvenilir olduğu belli değildir. Antropolog Polly Wiessner, Afrika'daki avcı-toplayıcı! Kung topluluklarının diyaloglarını analiz ettikten sonra eleştirilerin dörtte üçünün “güçlü” bireylerin yalnızca dörtte birinden kaynaklandığını ve bu güçlü bireylerin de normal veya zayıf olarak değerlendirmelerine göre iki kat daha fazla cezalandırdıklarını tespit etmiştir.¹⁰

The Daily Show sunucusu Jon Stewart, uyguladığı seçici cezalandırma yöntemi ile güven kazanmış bir kişidir. Kolay hedef olan ünlüleri utandırmak (çoğunlukla dalga geçerek) yerine, yapımcılarından birinin yaptığı tanımlamaya göre, şov için “hedef olmayı hak eden” özneler seçilir. Hükûmet ve politikaları üzerindeki yeni hedefi, Stewart'ın popülaritesini arttırmıştır. 2008'de, *New York Times*'ın köşe yazarı Michiko Kakutani, “Jon Stewart,

Amerika'nın En Güvenilir İnsanı mıdır?" diye sormuştu.¹¹ Bir 2009 *Time* dergisi anketine göre de çoğunluk Jon Stewart'ın Amerika'nın en güvenilir haber spikeri olduğuna inanmıştı (oyların %44'ü ile diğer herhangi bir sunucudan daha fazla).

Prestijli bireyler, cezalandırılmak için daha güvenilir olurken daha az prestijliler de daha az güvenilirdirler. "Hiçbir kimse toplumsal kariyerini liderliğe ulaştıracak şekilde yönetemez, hiçbir kimse ciddi krizlerde sarsılmaz bir bağımsızlıkla hareket edemez ya da büyük istismarlarla mücadele edemez, güçlü ve ahlaksız rakiplerle baş edemez, eğer kendisi kırılğan bir karaktere sahipse," diye yazmıştı Theodore Roosevelt 1913'teki otobiyografisinde. Bu sebeptendir ki Jason Russell, San Diego caddelerinde çıplak yakalandığında (bir sinir krizi), Uganda'nın askerî lideri Joseph Kony'nin istismarını genç insanlara teşhir etmeyi ve Kony'nin tutuklanmasına yönelik başlattığı Kony 2012 kampanyasının itibarını zedelemişti.

Utandırma işlevini yapanlar, ayıpladıkları davranışta payları oldukları ortaya çıktığında kendi çabalarını sakatlamış olurlar. Birleşik Devletler, Ebu Gureyb Cezaevi'nde yaptığı istismar ortaya çıktığında insan hakları konusundaki liderliğini baltaladı. Eski Kolorado Papazı Ted Haggard, vaazlarında gey evliliklere şiddetle karşı çıkıp daha sonra üç yıldır ilişkide olduğu tele-oğlan tarafından ifşa edildiğinde kendisinin, ailesinin, kilisesinin ve hatta bazılarına göre muhafazakâr politikanın dahi saygınlığını ayaklar altına almıştı. Dan Savage'in 2006'da *New York Times*'ta yazdığına göre, "bugünlerde gizli bir eşcinsel olmak, seks işçisi olmaktan tartışmasız olarak daha utanç verici ve zararlı".

Cezalandırıcılar, çok fazla ya da adaletsiz ceza vermek konusunda da ihtiyatlı olmalılar. Kamusal deneylerin de gösterdiği gibi, insanlar ancak haklı gördükleri cezalandırmaları ödüllendirirler. !Kung kabilesinde ceza haksız olarak algılandığı zaman, cezalandırıcılara kıskanç davrandıkları veya boyunlarının vurulacağı veyahut "kendilerine öfkeli, keskin veya saldırgan oldukları" söylenebilir, ki bu da Lewis Carroll'ın eserindeki kızdığına

hemen ölüm cezası veren Kalplerin Kraliçesi karakterinden farklı değildir. Haddinden fazla cezalandırma, cezayı vereni korkutan, güvenilmeyen biri haline dönüştürür ve utandırma ile oluşturulmak istenen etkiyi tersine çevirir.

6. Alışkanlık: Utandırma muhtemel faydaların en yüksek olduğu yere yönlendirilmeli

İzleyici kitlesinin vermesi gerektiği sınırlı dikkatin verilmesi ve bu dikkati toplayabilmek ve sürdürebilmek için, utandırma eylemi bu dikkatin kalıcılığını sağlayabilmek adına tasarruflu bir şekilde kullanılmalıdır. Anlamsızca utanç vermek, daha fazla dikkati hak eden ihlallerin görülmesini engelleyip izleyicinin dikkatini istismar eder. Etkili bir utandırma, en çok etkisi olan ihlaller, ihlalde en çok sorumluluğu olanlar ve belki de değişime en yakın olan ihlali yapan kişiler ve hangi çözümlerin benimsenebileceği konularında stratejik düşünmeyi gerektirir. Kaliforniya devlet çalışanlarına fayda sağlayan multi milyar dolarlık emekli fonu CalPERS, 1987’den 2000’e kadar, performans ve kamusal yönetime az katkıda bulunan firmaların adını teşhir edip utandırmıştı, yalnız bunların içinden de en az 2 milyar dolar değerinde bütçesi olanları ve değiştikleri takdirde utandırma gayretlerinin hakkını verecek firmaların adını teşhir etmişti.

Sorumluluğun nasıl dağıtıldığını anlamak önemlidir. Örneğin talebin dağınık, arzın toplu halde olduğu fosil atıklar konusunda, kötü tutumları sebebi ile şirketleri teşhir etmek daha anlamlı olabilir. Köpekbalığı yüzgeci tüketimi konusunda da, ki burada arz dağınık (köpekbalıkları dünyanın her yerindeki balıkçılar tarafından yakalanabilir), talep ise Çinli elitler arasında toplanmıştır, talep üzerinde odaklanmak çok daha anlamlı olabilir. Yağmur Ormanları Eylem Ağı (Rainforest Action Network), Apalaş Dağları’nın zirvelerini tıraşlayan kömür şirketleri ile bağlantıya geçemedi, bunun yerine sorumluların izini

takip edip kömürün peşinde dağların tepelerine buldozerlerle giren şirketlerin birincil gelir sağlayıcılarına ulaştı ve her yıl ardi ardına onları bu işe dâhil oldukları için utandırdı. (2014'te yayımlanan yıllık kömür finans rapor kartına göre, Wells Fargo ve JPMorgan Chase bankalarının ikisi de, dağ zirvelerini yok eden kömür madenciliği şirketleri ile finansal ilişkilerini sonlandırma kararı almışlardı). Nisan 2013'te Bangladeş'te bir fabrika çöktü ve bin yüz kişiden fazla insanın ölümüne yol açtı, odak noktasında hazır giyim üretimlerini orada yaptıran markalardan çok, zayıf güvenlik koşullarından dolayı Bangladeş hükûmeti vardı. Human Rights Watch,* kötü hapisane koşullarını ortaya çıkarmak için yaptığı çalışmada, altyapıyı değiştirmeye çalışmaktan kaçınıp bunun yerine daha iyi sonuç alacaklarına inandıkları, mahkûmlara davranış biçimleri üzerinde odaklanmaktadır.

Verimliliği en üst düzeye çıkartmak için, bireylerden çok enstitüler, şirketler veya ülkelere odaklanmak çoğu kez daha iyi sonuç verebilir. Şili levreği satın alan bireysel tüketiciler yerine, Greenpeace, bunu onlara satan en büyük perakendecileri utandırmaktadır. Obez insanları utandırmak yerine utanç, kârları bizim bel çevremizle birlikte büyüyen şirketlere yönlendirilebilir, ki bu da yazar Michael Moss'un dikkatini yönelttiği yerdir: *Salt, Sugar, Fat: How the Food Giants Hooked Us*. Büyük gruplar tarafından yapılan küçük değişiklikler büyük farklılıklar meydana getirebilirler.

Ancak gruplar, her zaman en büyük tesiri yapan kuruluşlar değildir. Kaliforniya'da şirketlerden daha fazla vergi borcu bulunan bireyler bulunmaktadır ve tek bir hanenin borçlarının çoğu tek bir işletmenin borçlarını aşar. Hanelerin etkisi işletmelerinkini aştığı zaman, bireyler üzerine odaklanmak daha uygun olabilir. En çok farkı nerede yaratıyorsa utancı oraya yönlendirme alışkanlığı, sıklıkla, politikacılar dâhil en güçlü olana odaklanmak demektir. 1969'da Amerikan çevreci (uzman utandırıcı)

* İnsan Hakları İzleme Örgütü. (ç.n.)

David Brower'ın başlattığı League of Conservation Voters,¹ “Kirliliği Düzen” üyelerinin –çevreci mevzuatlara karşı oy veren kongre adayları ile sonucu değiştirecek ciddi fırsatlar sunan utanç kampanyalarını içeren yarışlarda koşanların– isimlerini seçip ortaya koymaya başladı. Brower yalnızca kötü çevreci adayların değil aynı zamanda olumsuz teşhirden etkilenebilecek adaylar üzerinde de odaklanmanın yarışta bir fark yaratacağını biliyordu.

7. Alışkanlık: Özenle uygulama

Etkili bir utanç eylemi tasarlarken nasıl uygulanacağını hesaba katmak önemlidir. Teşhir-tepki ilişkisi nedir? En uygun teşhir sıklığı ne olmalıdır? En çok dikkati çekecek ve en kabul edilebilir stil ne olacak? Utanç içinde bırakmanın bir başka yönü de tehdidin uygulamadan daha faydalı olabileceğidir. İşte bu yönün, Kaliforniya'daki vergi borcu mahsuplarını yerme politikalarının başarıya ulaşmasında katkısı vardır: İnsanlar altı ay öncesinden isimlerinin yazılı olduğu mektuplar alırlar ve böylece de gerçek bir utançla karşılaşmaktan kaçınma şansına sahip olurlar.

Araştırmalar, oylama gibi bazı durumlarda, çok az miktarda utancın bile, yıllar sonra davranışlarda bir değişikliğe yol açabildiğini göstermektedir. Bir oylama takip çalışmasında, daha önce bahsedildiği türde mektuplar alan kayıtlı seçmenleri izlemiş ve bu mektupların istatistiksel olarak artarak bir, iki ve dördüncü yıla kadar oy vermeyi devam ettirdiğini tespit etmiştir.¹³ Kimi zaman- sa utanç içinde bırakma eylemi, gelecek için de plan yapmaya ve hatta bazen idame ettirmeye ve tekrar etmeye ihtiyaç duyar. Greenpeace, tek seferlik deniz ürünleri perakendeci skor kartının çok az etkisi olacağını anlamıştı. Bu yazı itibarıyla, Greenpeace bu kampanyanın başladığı 2008 yılından itibaren yedi skor kartı göndermişti. “En az üç yıl ilerisini göz önünde bulundurduk ve kazanmanın en az on yıl ya da daha fazla sürebileceğini tam olarak kavradığımız kampanyalar geliştirdik,” dedi John Hocevar.

“Bir noktada, artık verim alamadığımız bir alana geliyor ve artık son perakendecinin geçer bir skor almasını beklemek yerine başka bir sektöre geçmek daha anlamlı oluyordu.” Greenpeace durduğu zaman perakendeciler eski yöntemlerine geri mi dönecekler? Hocasın, “Önemli olduğunu düşündüğümüz şeylerden biri, sadece belli bir üründen vazgeçirmek değil, aynı zamanda gelecekte satın alma kararlarına rehberlik edecek politikalar geliştirmek ve bunların kamuya açık olmasını sağlamaktır,” dedi. “Bu tür bir bilgi müşterileri tarafından kullanılabilir olduğu zaman geriye dönmek zorlaşabilir.” Müşteriler, perakendeci davranışının kendi (ve Greenpeace’in) standartlarına uygun olmasını sağlamada ideal bir şekilde yardımcı olacaktır.

Utandırma eyleminin, kullanımı ile etkileşime giren ve onu destekleyen bir izleyici kitlesi olmadan etki etme ihtimali çok uzaktır. İşte bu nokta utanç eylemini hareketli bir hedef haline gelir, çünkü izleyicinin izin verilebilir olarak gördüğü şey her zaman değişir. Hukuk Profesörü ve utanç uzmanı Martha Nussbaum, *İnsanlıktan Saklanma: Tiksinti, Utanç ve Hukuk* (2004) adlı kitabını alkolik annesi hakkında yazdı ve alkol etkisi altındayken tutuklansa ve arabasına özel bir plaka alması gerekseydi (bazı ABD eyaletlerinde uygulanan utanç verici bir ceza) ne olacağını düşündü. Belki de Nussbaum’un annesi, utandırma etkisi ile sarhoş araba kullanmaktan vazgeçecekti (gerçekten, bir Florida yargıcı bu tip plakaların sarhoş araba kullanma vakalarında %33’lük bir düşüşe yol açtığını söylemişti) ancak Nussbaum’a göre bu bir şeyi değiştirmeyecekti. “Böyle bir ceza sadece onun ruhunda bir kırıklık yarattırdı,” diye yazmıştı Nussbaum. “İnsan onuruna saygıyı hafife alarak bu şekilde toplumun gözünün önüne seren bir devlet, altta yatan probleme, gizlilik ve haysiyeti koruyarak tedavi sunmak yerine böyle davranarak zalim bir devlet olurdu.” Başka bir deyişle, eğer biz tanımlamamızı diğer hususları kapsayacak şekilde değiştirirsek “etkili” olan da değişebilir.

Son olarak, sadece bilgiyi yayımlamak yeterli değildir. Olumsuz teşhir, kendisini ilgilendiren izleyici kitlesi tarafından görülmesi, anlaşılması ve etkileşim içinde olmalı, ki bu da uygulamanın daha iyi düşünülmesi demektir. New York şehri, en kötü ev sahipleri listesini oluşturduğunda, Craigslist' kendi ev ilanları sitesinden doğrudan bu web sitesine yönlendirdi ki kiracılar bir karar verecekleri zaman bu teşhirler hakkındaki bilgiye ulaşabilsinler. Tayland restoranının geç teslimatı konusunda Gripe uygulaması, oldukça iyi tasarlanmış ve oldukça büyük ağlara erişim sağlanmıştır. (Bunun sonucunda Tayland restoranı servisinde bir iyileşme sağlayıp sağlamadığını bilemiyoruz.) Havayı kirletenler web sitesi, o kadar iyi tasarlanmamış ya da sosyal medyaya erişim konusunda o kadar da iyi olmayabilir ancak bu tür utanç kesinlikle medyanın daha çok dikkatini çekecektir. Nasıl uygulanırsa uygulansın, utandırma eylemi bir izleyici kitlesi yoksa ve kimse- nin dikkatini çekmiyorsa hiçbir işe yaramayacaktır. Bir izleyicisi olmadıktan sonra utancın bir anlamı yoktur ve şimdilerde de internet en fazla izleyiciyi bir araya getiren yerdir. Düşük maliyetli bilgi aktarımı ile birbirine bağlanmış milyarlarca büyüklükte bir kitle, utancı geçmişte olduğundan köklü bir biçimde farklılaştıran bir başka yoldur, ki tam da bu sebeple çevrimiçi utanç bir sonraki bölümün konusunu oluşturur.

Kızıl İnternet

Ne olursa olsun, insanoğlunun görevi bundan sonra Jovian'dır. Bu da, zihnindeki bu güçlü yaratıklarla nasıl yaşayacağı, onların doğurganlıklarını nasıl bir düzene koyacağı ve işlevlerine nasıl bir ritim kazandıracağı ve onları nasıl yanlışlıkla kendine karşı savaşır hale getirmeyeceği anlamına gelir çünkü insan artık onlar olmadan yaşayamaz.

–GARET GARRETT, *Ourboros veya The Mechanical Extension of Mankind* (1926)

“Herhangi bir Dunkin’ Donuts’ı önermezdim,” dedi Matt Binder, New York şehrinin tam ortasında ikinci katta konuşabileceğimiz bir mekân seçtiği için teşekkür ettikten sonra. Bilinçli ya da bilinçsiz, Binder stratejik düşünen biriydi. (Bariz çevrimiçi yaşam tarzına rağmen, Binder beraber geçirdiğimiz elli dakika boyunca telefonunu hiç kontrol etmedi.) Queens’te doğup büyümüş, yirmili yaşlarında, çelimsiz, yumuşak konuşan modern bir kanunsuzdu. O, öncelikle Twitter’da yayımlanan utanç verici davranışları ortaya çıkartıp topluma teşhir eden bir Tumblr blogunun arkasındaki tek güçtü. “İnsanlar böyle şeyleri Twitter, Facebook ve e-postada da söylüyorlar ama Twitter en kolay arama yeri,” diye açıkladı Binder.

İlk başta, Binder blogunu komik yazılım hataları için kullandı; “kolonya” yazmak yerine “babamın kolon (bağırsak) kokusunu seviyorum” gibi yazan insanların attığı bir dizi tweet’lerin ekran görüntüsünü yayımladı. Daha sonra siyaset ve ikiyüzlülükle ilgilendi, “Eğer Obama seçimi kazanırsa, bunun tek sebebi tüm tembel serserilerin çıkıp, sosyal yardım #birişinizolsun paketi için ona oy vermeleridir,” diye yazan kişiye seslenip onu eleştirdi. Yirmi dört dakika sonra aynı kişi, “Bu tiple benim cebime kimse para koymaz, birileri benim iş bulmama yardım etsin,” diye yazdı.

Binder’ın blogundaki (publicshaming.tumblr.com) cehalet, ırkçılık ve zulmün boyutu, bize çalışmalarının bireyleri ifşa etmekten çok, Amerikan kültürünün yönlerine bir ayna tutmak olduğunu göstermektedir. Blog, Boston Maratonu bombacılarının Çek olduğunu düşünen (Çeçen’diler) coğrafi bilgisi zayıf Amerikalıların tweet’lerinin küratörlüğünü yaptıktan sonra, dikkatleri üzerinde topladı. O zamandan itibaren, Yüksek Mahkeme’nin eşcinsel evlilik mevzuatına karşı kararından sonra “Adem ile Havva’ydı, Adem ile Steve değildi” ifadesini kullanan, 2013 NBA Finalleri sırasında ulusal marşı söyleyen on yaşındaki Meksikalı-Amerikalı hakkında ırkçı tweet’ler atan ve 550 milyon dolarlık Powerball piyangosunun 300 milyondan fazla Amerikalı arasında bölünmesi gerektiğini ... ve her Amerikalıya bir milyon dolar verilmesi gerektiğini düşünen (Binder’a göre kötü matematik becerilerini ortaya çıkartmak konuyu aydınlatıyor) binlerce insanı eleştirdi (utandırdı).

Daha 1962 gibi erken bir tarihte, filozof Marshall McLuhan elektronik medyadan “küresel bir köy”¹ olarak bahsetti ancak dijital teknolojiye kadar hiç kimse neler olduğunu kavrayamadı. Küresel köy, farklılaştırıcı ve destekleyici olabilir ama aynı zamanda küçük fikirli insanlarla dolu bir dedikodu kazanı ya da -Edward Snowden gibi bireylerin ya da Anonymous gibi esnek biçimde koordine olmuş organizasyonlar gibi- yasaları kendi ellerinde tutmak isteyen insanların olduğu bir yer haline

gelebilir. İnternet şehir meydanı, merkezî bir buluşma yeri ve fiziki bir ortam değildir. Kimse bir boyunduruk ile teşhir edilmiyor, kazıklara bağlanmıyor ya da yakılmıyor veya herkesin ortasında asılmıyor. Ancak çevrimiçi teşhirin çok sert şekilleri olabilir.

Bider'ın Toplumsal Utanç blogu gibi bazı çevrimiçi buluşma ortamları, utancın kullanımında dikkatli ve hesaplıdır. Binder, teknoloji endüstrisinde yaygın olarak tutulan, her şeyin serbest olduğu özgür ve açık web'e duyulan bilinen dogmatik inancı savundu ancak ben konuyla ilgili baskı yaptığımda kendi blogunda uyguladığı birçok kuralını açıkladı. Öncelikle, kullandığı materyalin dürüst bir Twitter hesabından gelmesinden ve alaycı olmasına özen gösteriyor. Trollerden gelen tweet'lerden kaçınmaya çalışıyor. ("Eğer Twitter kullanıcı adınız 'Obama'dan nefret ediyorum' ise ve ırkçı postlar gönderiyorsanız neden sizinle daha çok ilgileneyim?") Binder, tweet'leri yeniden paylaştığında kullanıcı adlarını kaldırmaz, bu nedenle insanlar anonim değildir ancak materyalin ekran görüntülerini kullandığı için, sitesi genel olarak aranamaz (kısmen çok zaman alacağından dolayı, ama zaten Binder da aranabilir olmasını istediğinden emin değil) ve bu da kişilerin korunmasına yardımcı olur ve dikkatleri daha çok davranışlar üzerinde toplar. Diğer çevrimiçiler daha az stratejiktir. İnternetin mümkün olan en büyük izleyici kitlesi –potansiyel bir 2.7 milyar insan kalabalığı (gittikçe de artan) ile– utanç vermek için ulaşılabilecek en kolay platform olduğu göz önüne alınırsa, çevrimiçi utancın hepimiz için ne anlama geldiğini düşünmek faydalı olacaktır.

Yeni Sınır

On yedinci yüzyıl Boston'ında, yazar Hawthorne'un roman kahramanı Hester Prynne, "göğsünün üzerinde parıldayan" kırmızı bir mektupla caddelerde salınmıştı. Bugün Amerikan

hükûmeti onun maceraları ile ilgilenmezdi (yeter ki ABD’li bir politikacı olmasın) ancak Prynne bir Çinli olsaydı, evlilik sicili internet kayıtlarına girmişti. Çinli yetkililer, 2011’den itibaren Şanghay ve Pekinden başlayarak 2015’te tüm Çin’i kapsayacak şekilde, evlilik kayıtlarını erişime açmıştı.

Her şeyi gören, her an her yerde hazır ve nazır olan hükûmet birçok insanı rahatsız eder, bu internetten çok önce de bilinen bir gerçektir. “Gözetlemeden delik deşik olmuş Çekoslovakya’dan” Fransa’ya göç eden yazar Milan Kundera, “Bir başka kişinin özel yaşamını ifşa etmek gelenek ve kural haline geldiğinde en büyük bahsin bireyin hayatta kalması ya da kaybolması olduğu bir zamana giriyoruz,”³ diye yazmıştı. Kundera, internetin giderek kolaylaştırdığı devlet gözetlemelerine atıfta bulunuyordu.

Onun hakkında ima edilenlere rağmen, biz şimdi biliyoruz ki, Amerikan Ulusal Güvenlik Ajansı, İkinci Hayat olarak bilinen sanal dünyalarda bile, dünyanın her yerindeki bireyler hakkında veriler topluyor. Birleşik Devletler’in her tarafındaki polis birimleri, farklı sosyal medya platformlarında her tip suç için farklı türde utandırma deneyleri yaptı. Hükûmetler bizi izlemekle kalmıyor, aynı zamanda kamu suçlularını teşhir edip beraberinde utanç içinde bırakacak politikalar ve platformlar geliştiriyorlar. Ancak büyük ölçekli gözlem ve bununla birlikte gelen potansiyel utanç, artık sadece hükûmetlerin ayrıcalığında değil.

Dijital teknolojiler, artık sadece devlete değil, bir davranışı teşhir etmek isteyen *herhangi bir kişiye* ulaşılabilir bir platform sunuyor. Bugünün Hester Prynne’sinin hükûmetten çekinmesi gerekmez ama bunun yerine kendisini, aldatılmış kocası tarafından oluşturulmuş bir Facebook sayfasında aşağılama nesnesi olarak bulabilir. Adını ve fotoğrafını CheaterVille.com’a (bilinen sloganıyla “Look Who’s Getting Their Pants Down”™) ekleyebilir. İnternette çıplak fotoğraflarını yayımlayabilir. Prynne’in metresini sosyal medya üzerinden utandırmaya karar verebilir. (2011’de İngiltere’de bir yargıç, karısının âşığını sosyal medya

siteleri üzerinden utandırmak isteyen Londralı bir adama karşı açılmış iki taciz suçlamasını reddetti.) Bir başka deyişle, bugünün Hester Prynne'sinin utanç duymamak için kaçabileceği hiçbir yeri yok.

Düzenbazları, sabıka fotoğraflarını, beleşçi babaları ve cinsel suçluları yayımlayan sivil web siteleri bulunmaktadır. İngiltere'nin Leicester şehrinde, bir komşular grubu, çöp atanların videosunu yayımlıyor ve bu videoları ancak "çöpleri atanlar" tespit edilip cezalarını ödediklerinde kaldırılıyor. Bir baba, genç kızına ne kadar küçük olduğunu kabul ettiği ve erkekleri aldattığı için özür dilediği bir videoyu Facebook'ta yayımlattı. Bir meslektaşım, bir tartışmadan sonra ergen oğlunun babasının Wikipedia'daki profilini bir sübyancı olarak düzenlediğini söyledi (ah, New Yorklular). Tüketiciler, sosyal ağlarını kötü hizmetleri ve ürünleri ortaya çıkartmak için kullanıyorlar ancak bu iki taraflı da işleyebilir: Los Angeles'ta bir restoran, Twitter hesabını rezervasyonlarına gelmeyen müşterilerini utandırmak için kullanıyor. Bugün, itibarla ilgili artık kocaman bir söz dağarcığı bulunmaktadır: Dijital ayak izi (web'de sizinle ilgili olanlar), dijital kirlilik (sizin hakkınızda çevrimiçinde bulunan kötü şeyler), çorap kuklası (aldatma amaçlı kullanılan çevrimiçi bir kimlik), *dooced* (web sitelerinde söylediğin bir şey için işini kaybetmek) ve *doxing* (biri hakkındaki kişisel bilgileri çevrimiçinde ifşa etmek) gibi.

Peki bu, her yeni iletişim aracı ile değişen kanunsuzluğun, utandırmanın kendisi gibi, internet versiyonu değil midir? Çevrimiçinde rezil etme, katran ve tüye bulayıp dolaştırma ya da gazetelerde sergilenmekten gerçekten farklı mı? Çevrimiçi utandırma ile geçmişteki utandırma arasındaki en büyük farklardan biri, gerçekleşebileceği hızıdır. Bir diğeri de, internetle birlikte, aşağılamayı kimin yaptığının açıkça belli olmamasıdır. Anonymous'lar, çevrimiçi aktivist ve protestocularardan oluşan gayriresmî ve anonim bir topluluk, hesapları ele geçirmiş ve Ohio Lisesi'nden iki futbol oyuncusunun bir kıza tecavüz etmeleri ile ilgili dalga

geçtikleri bir videoyu sızdırmış, bu da savunma avukatlarını en-dişelendirip adil savunma haklarını baltalamıştı. Anonymous – yetkililerin olayı örtbas etmeleri ve gençlerin yıldız futbolcular olması sebebi ile– “kendilerinin” de adil yargılanma konusundaki endişeyi paylaştıklarına dair bir bildiri yayımladı. Yargıç iki genci de hapse mahkûm etti.

Bilginin yayılma hızı, anonim aşağılamanın sıklığı, ulaşabile-ceği kitlenin büyüklüğü ve bilginin kalıcılığı, dijital utancı geç-mişteki aşağılamadan farklılaştırır. Bu yeni küresel panoptikonda (hücreleri gardiyan odasına bakan hapisane), hepimiz aşağıla-manın gücü ve yükümlülükleri konusunda dikkatli olmalıyız. İn-ternet öncesi gizlilik seviyelerini tekrar yaşamak isteyen biri var mıdır, hayal etmek zor, ancak şimdi cevaplamamız gereken asıl sorular gizlilik hakkının olup olmadığı, varsa da nerede başlayıp nerede bittiği hakkındadır. Bu yeni platformlarla birlikte utan-dırmaya karşı sunulan birçok eski argüman da etkisini yitirme-ye başlamıştır. (Martha Nussbaum’un devlet aşağılamasına karşı yazdığı kitapta “internet” terimi endekslenmemiştir.) Utandır-manın, son derece hareketli, anonim ve kentsel toplumlarda et-kili olamayacağını savunan hukuk bilimciler, internette yeterince zaman geçirmemiş olmalılar.

Utandırma Özgür Olmak İster mi?

Günümüzün milyarlarca büyüklükteki nüfusunu takip etmek oldukça zor. “Biz bir toplumdan istikrarlı olmasını talep ederiz,” diye söyler elektrik mühendisi ve fizikçi Hannes Alfvén, 1966 tarihli (“monozigot akrabası” ve takma adı, Olof Johannessson altında) yazdığı *The Tale of the Big Computer* adlı kitabında, “sa-vaşın felaketlerine yol açmayacak ve aynı zamanda yaşam şart-larında sürekli bir iyileşme getirecek kadar ilerici olması anla-mında, ki bunlardaki başarısızlık hoşnutsuzluk ve devrime yol açmasın.” “Böyle bir toplumu inşa etmesi oldukça zordur, hatta

o kadar zordur ki bu insan beyninin kapasitesini aşar ve ancak bilgisayarların yardımı ile çözülebilir.”

Dijital teknolojiler, bir diğerimizi yeni yollar üzerinden takip etmemize olanak verir. Devasa boyutlarda veri depolama ve iletimin yanı sıra, bilginin daha önce görülmediği hızda hareket etmesini sağlar. Geçmişte konuşulan ya da kaydedilen dedikodunun aksine, internet dedikodusu hızlı, çok kapsamlı, dijital taşınmaz ve genellikle taranıp aranabilir. Utanç verici tweet’ler silinse veya anlaşmazlıklar çözümlense bile, genellikle kalıcı bir iz bırakır. Wayback Machine gibi, dijital bilgiyi arşivleyen bir internet kütüphanesindeki teknolojiler ile birlikte, web sayfaları da dâhil olmak üzere, internet üzerinde hiçbir şey tamamen yok olmaz. İşverenler bugün, potansiyel işe alımlarının herhangi bir zamanda yapılan bir düşüncesizlikle diskalifiye edilip edilmeyeceğini, kasıtlı olarak kamuya açıklanıp açıklanmayacağını görmek için interneti kontrol edebilirler.

Utandırma, hiç bu kadar ucuz ya da erişilebilir olmamıştı. Bu şartlar altında, birçok çevrimiçi utandırmanın düşük riskli bir ahlaki katılımı temsil etmesi hiç de şaşırtıcı olmaz. Bir günde attıkları 215.383 olumsuz tweet’le, dikkatleri Susan G. Komen’in Planlı Ebeveynlik fonunu durdurma kararına çeken insanlar bunu sokaklar üzerinde gerçek bir protestoya çevirebilirler miydi?

Utandırma, anonim olabildiği için de ucuz, ki bu da hukuk profesörü Toni Massaro’nun endişe ettiği çevrimiçi mobingin daha kolay yapılmasını sağlar: “Yalnızca suç için utanç” yerine “suçlu için aşağılama” ifadesini kullanın.⁴ New Jersey’deki bir polis departmanı, kendi Facebook sayfasında farklı suçlarla ilgili kişilerin isimlerini ve fotoğraflarını yayımladı ama siteye gelen yorumlar kısa sürede “müstehcen ve ırkçı” hale geldi. Polis departmanı daha sonra, alkollü araba kullanımı sonucunda gerçekleşen suçlar hariç, yalnızca cinayetten tutuklanmış kişilerin isimlerini ve fotoğraflarını yayımlamayı tercih etti ve yorum bölümünü tamamen kapattılar.⁵ Minnesota Kamu Güvenliği Ofisi

alkollü araba kullanımından tutukladığı kişiler hakkında tweet'ler attığında bireylerin isimlerini buna dâhil etmemişlerdi. Kaliforniya yasaları, seçilmiş veya atanmış yetkililerin adreslerini, kalabalıklardan gelebilecek misillemelere karşın "İlk 500 Sabıkalı Vergi Mükellefi" sayfasında halka açıklamaktan muaf tuttu.

Utandırma finansal açıdan da ucuzdur. 2005 yılında Vergi Suçluları web sayfasının lansmanından önce, Kaliforniya eyaleti, web sayfasının ve veritabanının oluşturulması için tek seferlik 162.000 dolar ve devamında da sürececek yıllık yaklaşık 131.000 dolarlık bir maliyet tahmin etmişlerdi. Rapor ayrıca, sayfanın yaklaşık 1,6 milyon dolarlık tahsilatlara yol açacağı ve bunun da peşin maliyetlere degeceği tahmin ediliyordu. Yanıldılar. 2007'deki kuruluşundan bu yana, ilanlar vergi gelirlerinin geri kazanılmasına yol açtı – beklediklerinden iki yüz katı fazlaydı.⁶ 2006'da, Wisconsin eyalet hükûmeti, 5.000 dolardan fazla vergi borcu olan insanlar ve şirketlerin isimlerini yayımlamaya başladı. Bu da beş yıldan daha kısa bir sürede, 108 milyon dolarlık verginin toplanmasına yol açtı, ki bu yetkililerinin tahmininden on dört kat daha fazlaydı.

Hem ucuz hem de etkili olması sebebi ile insanlar her türden çevrimiçi utandırma şekillerini denemektedirler. Şimdilerde grev sözcüleri, grev hattını geçenlerin fotoğrafları, isimleri ve adreslerinin çevrimiçi olarak yayımlanacağına dair uyarıcı işaretlerle birlikte kameralar yerleştirmektedirler.⁷ GoDaddy'nin kurucusunu bir fili öldürürken çekilmiş videosu çevrimiçi bir video olarak yayımlandıktan sonra olumsuz tepkiler almış; PETA, insanların GoDaddy hesaplarını kapatmaları için baskı yapan bir kampanya başlatmış ve rakip bir kampanya, açılan her yeni hesap için bir dolar bağış yapmayı teklif etti; sonucunda da 20.000 dolardan fazla yardım toplandı. (GoDaddy'nin kurucusu, kendisinin mahsulleri filler tarafından yenen Afrikalılara sadece yardım ettiğini söyledi. Görünüşe göre, onlara beş ayrı fili öldürerek beş kere "yardım" etmişti ve PETA'nın başkanının da belirttiği gibi Afrikalı köylülere yardım etmenin yasal olmayan daha birçok yolu bulunmaktadır.)

Çevrimiçi utandırmanın erken dönem şekillerinden biri de “sucks” adlı alan isimleriydi. Bir “sucks” alanı, ziyaretçilerine bunun gerçek şirket tarafından finanse edilmediğini veya onunla bir bağlantısı olmadığını ispatlayabildiği sürece, yasal olarak bir şirketin tescilli bir markasını kullanabilir. Ancak 2000 yılı tarihli bir *Wired* dergisinin, “‘Sucks’ Siteniz İçin Yasal İpuçları” adlı makalesinde işaret ettiği üzere, dava açmak için her zaman bir ihtimal vardır. Zengin şirketlerin, bu tip kisveler altına gizlenmişlere karşı savaştıkları bir avukat ordusu bulunmaktadır, aynı şekilde zengin bireylerin de... Ama bizim çoğumuzun bu seviyede bir korumayı sağlayacak gücümüz yoktur.

Dijital dünya aldatmacalara oldukça elverişli bir yer çünkü kimliklerin sahtesini uydurmak çok kolay. Sosyal ağlardaki sitelerde gerçekleşen kimlik hırsızlığı ve sahtekârlığının çok fazla olmasından dolayı, siteler genellikle bunu raporlamak için birtakım yollar önerir. Facebook, “siz ya da başkası gibi davranan, sizin fotoğraflarınızı kullanan, sahte isim yazan veya gerçek şahısları temsil etmeyen (sahte hesaplar)” kötü hesapları raporlamak üzere bir prosedür kullanır. “Gripe”i dikkatlice okurken Endenozya’daki bir vergi dairesi ile ilgili şikâyetle rastladım ve şikâyet için kullanılan fotoğrafın NYU’dan (New York Üniversitesi) bir arkadaşıma ait olduğunu fark ettim.

Clay Shirky ve Jonathan Zittrain gibi internet akademisyenleri, çevrimiçi utandırmanın tüm potansiyel yükümlülüklerine rağmen, verimli eleştirileri ve aktivizmi kısıtlamadan çevrimiçi utandırmaya karşı katı yasalar uygulanmasının zor olacağını savunuyorlar. Kitleler tarafından cezalandırıcı ve aktivist utanç arasındaki çizgiyi belirlemek zor olabilir. İnternetin erken dönemlerindeki birincil endişe, çok fazla hükümet gözetimi olmadan hem özgürlüğü hem de gizliliği korumaktı. 1990’da Mitchell Kapor, “bu özgürlüklerden taviz verilemeyeceğini garantilemek üzere” Electronic Frontier Foundation’ı kurmuştu. Eylül 1991’de *Scientific American*’da çevrimiçi sivil özgürlüklerle ilgili bir makalede,⁸ Kapor, bilgisayar korsanlarının orantısız bir şekilde cezalandırılması gibi bazı birincil

endişelerini açıklamıştı. Kapor, “Araştırmacı bir bilgisayar korsanının saldırıdan suçlu bulunan bir sanıktan daha fazla hapis cezası aldığı bir sistem, adalet duygumuzu ihlal ediyor,” diye yazdı. Bu erken endişeler gerçek sorunlara dönüşecekti.

Orantısız Ceza

Dijital utandırmanın pahalı olmamasının sonuçlarından biri de sık ve acımasızca kullanılmasıdır. Çevrimiçi kalabalık tarafından yapılan utandırma beraberinde bir orantılılık sorununu da getirir: Filme alınıp yaygın biçimde dağıtılan küçük suçlar, kayda alınmayan büyük suçlardan daha büyük cezalar alabilir, bu da doğal ve muhtemelen de önüne geçilemeyen bir adaletsizlikle sonuçlanır. Lola isimli kedinin sahipleri onu İngiltere’de Coventry’deki evlerinin dışındaki bir çöp kutusunda bulduklarında, kapalı devre video kameralarındaki görüntüleri kontrol ettiler (gizli kameralar artık yeni ev aksesuarları oldular) ve bir kişinin kediyi çöp kutusuna koyduğunu gördüler. Lola’nın sahipleri videoyu internette yayımladılar ve “Kedimi Çöpe Atan Kadını Bulmaya Yardım Et” başlıklı bir Facebook sayfası kurdular.

Birkaç gün içinde internetten biri, kadını “M.B.” olarak tanımladı. (Aşağılamaya bir katkıda bulunmamak için bu bölümdeki kimlikleri kısaltıyorum), daha sonra binlerce çevrimiçi ölüm tehdidi alacaktı. (“M.B.’ye Ölüm” Facebook sayfası kullanım koşulları ihlalleri nedeniyle silindi.) Yirmi binden fazla kişi Facebook’ta “M.B. Kedi Lola’yı Çöpe Attığı İçin Hapse Atılmalı” sayfasını “like”larken, “Kediler M.B.’ye Karşı Birleşin” sayfası ise çok daha az popüler olmuştu. Daha da ürkütücüsü, M.B.’nin evinin önünde gerçek insanların toplanmasıydı. Mahkemede, M.B. suçunu kabul etti ve 250 sterlin (yaklaşık 400 TL) para cezasına çarptırıldı ve beş yıl boyunca evcil hayvan sahibi olmaktan men edildi. Yargıç, M.B.’ye verilen oldukça küçük bir cezayı onaylarken M.B.’nin hakkındaki tüm olumsuz propagandaları dikkate aldığını söyledi.

Bir başka orantısızlık vakası da New York eyaletinin Grece şehrinde yedinci sınıf çocuklarının altmış sekiz yaşındaki bir okul servisi gözetmenine zorbalık yaptıkları videonun viral olması üzerine yaşandı. Evet, video korkunçtu. Ancak gençler ölüm tehditleri aldı ve hiçbirimiz, on üç yaşındaki hiçbir çocuğun, söylediği bir şey için ölmesini istemeyiz, sanki başka hiç on üç yaşında çocuk kalmamış gibi. Bu durumda, orantısızlık servis gözetmeni için ikramiye-piyango benzeri bir son ile devam etti. Toronto’da bir adam, onu tatile göndermek için 5.000 dolar toplayabilmek umudu ile bir internet kitle-kaynak platformunu kullandı ve 700.000 dolardan fazla para topladı. Yine, çevrimiçi kitlenin büyüklüğü.

Çevrimiçi Utanmazlık

Çevrimiçinde tek sorun utandırma değil, aynı zamanda utanmazlık. *New York Times* muhabiri John Markoff başlangıçta oradaydı. 1993’te “Özgür ve Basit Bir Bilgisayar Bağlantısı” adlı bir makale yayımladı ve web’i “1989’da Tim Berners-Lee tarafından geliştirilmiş bilgi çekme mimarisini kullanan uluslararası bir veritabanı dizisi” olarak tanımladı. Ayrıca, ucuz bir yazılım paketi dağıtımı için Internet-in-a-Box adlı bir ortaklıktan bahseder. Markoff bana e-posta üzerinden şunları anlattı: “Hatırladığım şey, Web’in ‘ütopik bir barınak’ olduğu gibi naif bir inançtan çıkıp çevrimiçinin troller ve diğer çirkinliklerle dolu bir dünya haline geldiği ve insanların çevrimiçinde yüz yüze ortamlarda asla davranmayacakları şekilde davranmalarını fark etmemdir. Vernor Vinge’in *True Names* adlı kitabından [1981’de yayımlanan siber uzayla ilgili ilk bilim kurgu romanı] çok şey öğrendiğimi düşünüyorum ancak hayatın sanatı taklit ettiğini fark etmek biraz zaman aldı.”

Çevrimiçinde, gerçek hayatta bulamayacağımız, şaşırtıcı sayıda resmî adı “çevrimiçi kendini tutamaman etkisi” olan davranışla karşılaşırız. 2000’li yılların ortasındaki blogları okuyorsanız,

muhtemelen ateistler ile yaratılışçılar arasındaki çevrimiçi tartışmaların acımasız doğasını biliyorsunuzdur. YouTube'daki hemen hemen her yorum parçasının ispatladığı gibi, insanları öfkeliendiren tek şey din değildir. Yemek bloglarındaki moderatörler, restoranlardaki çocuklar konusunun ortaya çıktığı an işlerin çirkinleşeceğini bilirler. Yine de çok azımız, bir kişiyi restoranın birinde tanımadığı gürültücü bir çocuğun kafasının etini yerken görmüşüzdür. Çevrimiçi kişiler arasında geçen tüm gerçek yaşam ateizm tartışmaları nispeten daha sakin ve medenidir.

Anonimlik insanların kendini tutamamasını etkileyen bir sebep. Biz insanlardan, itibar kazanmak ve sürdürmek için çaba gerektiren sitelerde, kolayca kimlik kazanılıp kaybedilerek bağlanılan sitelere göre daha farklı davranışlar bekleriz. Jaron Lanier, *You Are Not a Gadget* (2010) adlı kitabında, "Bunun gerçek bir anonimlik değil ancak geçici bir anonimlik olduğu sonucuna varabilirsiniz, sonuçlarına katlanılmadığı gerçeği ile de birleştiğinde ortaya çevrimiçi bir aptallık çıkıyor. Second Life [sanal bir dünya] katılımcıları birbirlerine genellikle, Slashdot'a [teknik bir haber sitesi] gönderdikleri yorumlar kadar kaba davranmazlar. Aradaki fark, Second Life'taki takma adlı kişiliğin kendisinin son derece değerli olması ve kazanmak için çok fazla çaba gerektirmesi olabilir."

Hükûmet gözetimi yerine, bireysel siteler (Binder'ınki gibi) ve kurumlar kendi kurallarını belirlerler. Yine, Mitchell Kapor, 1991'den beri: "Telefon şirketinin düzenli olarak görüşmelerimizi izlemesi ya da konuyu uygunsuz bulduğu için kesmesi düşünülemez." Ancak, telefonun aksine, bu iki taraflı bir görüşme değildir ve tek bir çürük elma tüm sepettekileri bozabilir.

En son tecavüz ya da okul kurşunlama olayları hakkında şakaların yapıldığı bir yerde zaman geçirmek isteyen çok fazla insan yoktur. Şikago'daki *Daily Herald* gibi gazeteler, düzenli bir şekilde başkalarını taciz eden ya da trajedileri hakkında şakalar yapan kişilerin yorumlarını silerler. 2013'te anonim yorumları sona erdirmeden önce, *Huffington Post*'un ırkçı, homofobik ya da başka şekillerde nefret dolu gönderileri izleyen ya da silen kırk çalışa-

nı vardı.⁹ *New York Times* tüm yorumları denetler. Bazı gazeteler, saldırgan davranışları önlemek umuduyla görüş belirtirken yorumcularından bir Facebook profili kullanmalarını zorunlu kılmaktadırlar. 2013'ün sonlarında, YouTube insanların yorum yapmak için Google Plus'a (YouTube'un sahibi Google'dır) giriş yapmalarını şart koşar, kısmen olumsuz yorumları azaltmak (aynı zamanda da, bazılarının varsaydığı gibi, daha fazla veri toplamak) amacıyla... Google, sabıka fotoğraflarını yayımlayan sitelerin sayfa sıralamalarını düşürmüş ve ardından bunları kaldırmaları için ücret talep etmiştir. Bu kararlara yönelten ne devlet ne kanunlar ne de sorumluluklardır ancak her web sitesinin beslemeye çalıştığı kültür ve atmosferdir. Kapor, telefon şirketinin aramalarımızı izlemesini veya sansürlemesini “düşünülemez” olduğunu düşünmüş olabilir ancak birçok çevrimiçi şirketin yaptığı tam olarak budur.

Bazen utanmazlık utançla karşı karşıya gelir. Bu gibi durumlardan birinde, adını H. M. olarak kısaltacağım bir adam (onu korumak amacıyla değil, dikkatleri üzerinde daha fazla toplamamak için, ki istediği bu gibi görünüyor), 2010'un sonlarında *Is Anyone Up?* (Kimse Yok mu?) sitesini kurdu. Herkes anonim olarak çıplak fotoğraf, çoğunluğu eski kız arkadaşının olmak üzere, gönderebilir ve H. M. de bunu sitesinde yayımlayabilirdi, ki daha sonra bu “intikam pornosu” olarak adlandırılacaktır. Bir kadının avukatından e-posta geldiğinde de H. M. buna penisinin fotoğrafı ile cevap verdi. *Rolling Stone* onu “İnternette En Nefret Edilen Adam” olarak ilan etmişti. Site, 2012 baharında, Bullyville.com –kendini zorbalık geçmişi olan insanlara yardım etmeye adanmış bir site– tarafından satın alınıp alaşağı edilinceye kadar ayakta kaldı.

Dijital Fiziksel Olursa

Dijital ortam utancı, hep dijitalde kalır diye bir şart yoktur. Ağustos 2011'de, çıplak fotoğrafları *Is Anyone Up?* sitesinde izinsiz yayımlanan bir kadın, sitenin kurucusu ile yüzleşmiş ve ona

bir kalem saplamıştı. Görünüşte yaranın dikiş ihtiyacı vardı (ama sempatiye değil). Çin’de, Anonymous ortaklıklarının Çin muadili olan, insan-eti arama motorları, insanları gerçek hayattaki suçluları arayıp bulmaya ve sonra da teşhir etmek için çevrimiçinde arama yapmaya teşvik etmektedir. Bu arayış, aynı zamanda sistemi resmî cezaları yürürlüğe sokmak ve suçluyu, örneğin işinden atılmasını talep etmek konularında cesaretlendirmektedir. İnsan-eti arama motorları, yolsuzluklara karışan hükûmet yetkililerini, vatan hainlerini, Tibet’te ılımlı bir politikayı savunan gazetecileri, yavru bir hayvanı stiletto ile öldürseye döven bir kadını ve aldatan eşleri de arayıp bulmaya davet etmektedir.

Utanç duygusunun kaybı (disinhibisyon), çevrimiçinden çevrimdışına da taşınabilir. On ila on beş yaş arasındaki binden fazla çocuk arasında yapılan bir araştırmada, herhangi bir tür internet tacizinin hedefi olduklarını söyleyenlerin bir önceki ay içinde okula silah götürdüklerini itiraf etme oranları, akranlarına göre sekiz kat daha fazla bulunmuştur.¹¹ Çevrimiçi etkileşimler ya da maruziyetten sonra, intihara teşebbüs eden insanlara dair sayısız örnek bulunmaktadır.

Kalabalık sanal bile olsa, takip edilmenin veya dışlanmanın acısı gerçektir. Çevrimiçi bile olsa en küçük sosyal dışlanma kırılğan bir ruh haline yol açabilir. Sanal bir top atıp-tutma oyununda aforoz etme fenomenini manipüle eden deneyler, dışlanan katılımcıların kendilerini kötü hissettiklerini ve aidiyet duygularını kaybettiklerini ortaya koymuştur. Aforoz edilen katılımcılar da daha sonrasında başka bir göreve katılmakta daha istekli olmuşlardı.¹¹ Gerçek hayattaki zorbalıkta olduğu gibi, internetteki zorbalık da ortaokullarda zirveye ulaşabilir. 2005 yılında on ila on yedi yaş arasındaki bin beş yüz ABD’li internet kullanıcısı arasında yapılan bir telefon anketinde, katılımcıların %9’unun bir önceki yılda çevrimiçi tacize uğradığını ve bu vakaların %57’sinin çevrimiçinde tanıştıkları ve kişisel olarak tanımadıkları insanlar tarafından yapıldığı gösterilmiştir.¹²

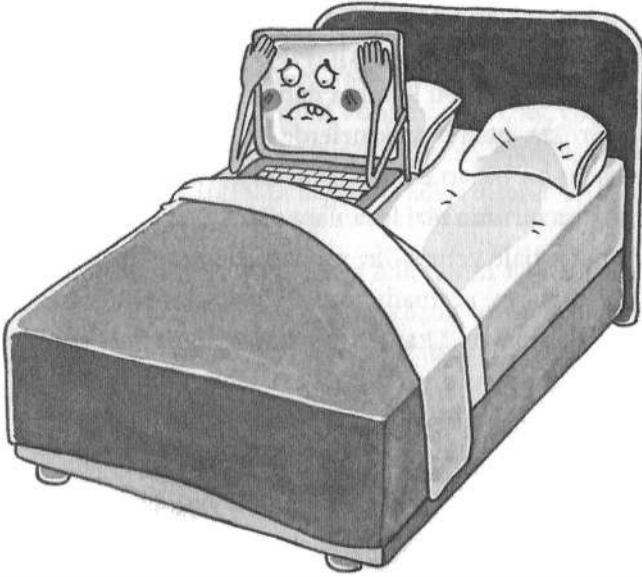
Makinelerde Utanç

Dijital teknolojiler utancın şeklini ve kapsamını değiştirdi ancak programcılar, filozofların, bilişsel bilim insanlarının ve diğerlerinin 1980’den itibaren sorageldiği bir soru, benzer teknolojilerde duyguları usulüne uygun olarak tanımlayabilmek için mantığın nasıl kullanılacağıdır. Utanç gibi duygular normlara göre ayarlanır, o zaman şu soru ortaya çıkar: Bilgisayarlardaki normları hangi programcılar tanımlayacak? Alexander Staller ve Paola Petta’nın 2001’de *Journal of Artificial Societies and Social Simulation*’da yayımlanan bir makalesi, “sosyal normları bilişimsel çalışmaya duyguları katmaya doğru ilk adım” olduğunu iddia eder.¹³ On yıldan daha uzun bir süre sonra, bilgisayar bilimcilerinin “Robotları hangi değerlerle programlamalıyız?” sorusunu müzakere etmeleri ile bu konuda daha fazla ilerleme kaydedildi. Bununla birlikte, utancı makinelerde işlevsel hale getirmek için şimdiye kadar bir başarı elde edilememiştir.

Duygu dışavurumu bizi insanlara olduğu gibi makinelere karşı da sempatik hale getirebilir; muhtemelen de bu sebeple Firefox bir web sayfasını açamadığında, “Hımm, bu çok utanç verici” mesajını kullanmakta. Utancın genellikle, daha sert cezalandırma biçimlerini önleyen ucuz bir ceza şekli olduğunu hatırlayalım. Makinelere karşı fiziksel cezalandırma biçimini çok sık kullanmayız. Tekstil üretimi için makinelere karşı yapılan Luddite yıkım hareketi meşhur bir örnektir. 2004 yılında yapılan bir çalışma, kumar makineleri kumarbazlarının yaklaşık %1’inin makinelere karşı fiziksel olarak saldırganlaşabildiğini göstermiştir.¹⁴ Çoğumuzun, bir arkadaşımızın kız kardeşinin Nintendo kumandalarını ısırması gibi, makinelere uygulanan şiddetin hafif formlarına dair kişisel anekdotları vardır. Böylece, utanç ile tehdidin daha kötü cezalardan kaçınmaya çalışan insanlara uygulandığında işe yaramış ve hâlâ daha yaradığı gibi, bilgisayarların varlığı

için uygulandığında da iŖe yarayıp yaramayacağı sorusu devam etmektedir.

Ŗimdilik utanç, ete kemiğe bürünmüŖ bir duygu olmaya devam ediyor. Dijital teknolojiler, kendinden önceki teknolojiler gibi, hedef kitleyi genişleterek ve bilgiye ulaşımı kolaylaştırarak utancın kapasitesini arttırmıŖtır. Dijital teknolojiler, kalabalıklanın utandırma eylemine ulaşımını kolaylaŖtırdı ve bu teknolojiler yanlıŖlıkla kendimize karŖı kullanımını nasıl engelleyebiliriz sorusunu daha karmaŖık hale getirdi.

Dikkat Ekonomisinde Utanç

Memnuniyet, bilgiyi almakta değil, vermekte gizlidir.
 –MICHEAL GOLDHABER, “Attention and Software,”
Sürüm 1.0: Esther Dyson’ın Aylık Raporu (Mart 1992)

Aralık 2004’te BBC televizyonu, Bhopal felaketinin yıl dönümünde yorumlarını almak üzere Dow Chemical sözcüsü Jude Finisterra’yı davet etti. Dow, Union Carbide’ten Hindistan’daki bir böcek ilacı tesisini satın almıştı ve bu tesisi yirmi yıl önce binlerce insanın ölümüne ve muhtemelen yüz binlercesinin yaralanmasına sebep olan gazları sızdırmıştı. Finisterra’nın yorumları samimi görünüyordu: “Bugün hepimiz için Dow’da harika bir gün ve bence aynı zamanda dünyadaki milyonlarca insan için de öyle. Felaketin üzerinden yirmi yıl geçti ve ben bugün Dow’un Bhopal felaketinin tüm sorumluluğunu kabul ettiğini duyurmaktan çok ama çok mutluyum. Sonunda, tüm yaşamları boyunca tıbbi bakıma ihtiyaç duyabilecek yüz yirmi bin kişi de dâhil olmak üzere, kurbanların tüm mağduriyetlerini telafi etmek ve Bhopal tesisi sahasını tümüyle ve ivedilikle düzenlemek için on iki milyar dolarlık bir planımız var.”

BBC’nin bilmediği şey, Finisterra’nın kurgulanmış bir sözcü olduğu –Yes Men adlı aktivist gruptan Jacques Servin tarafından

hayata geçirilmiş bir karakter-, “toplum nezdinde ağır suçluları aşağılamak için kurgulanmıştı.” BBC, Finisterra’yı, Yes Men’in Dow Chemical’ın iş ahlakını sorgulamak üzere kurduğu sahte bir web sitesi aracılığı ile bulmuştu, ki onlar bu sitede Dow’un Bhopal kurbanlarından resmen özür dilediğini ve onların zararlarını telafi edeceğini bildiren bir basın açıklaması yapmışlardı. İşte, bu da BBC’yi Yes Men ve sahte Dow temsilcisi Jude Finisterra’yı röportaj için davet etme noktasına kadar getirmişti, tabii ki kendisinin gerçek olduğunu zannederek. Gerçek Dow’un bu muzipçe aldatmacadan haberi olması iki saat kadar sürdüğü için, tüm röportaj geri çekilinceye kadar yayında iki defa dönmüştü bile. Finisterra’nın performansının en kurnazca kısmı, Dow’un geri adım atmasına dikkat çekmesiydi, ki Dow kesinlikle doğru olanı yapmayacağını belirttiği kayıtlara geçmiştir. Bu hünerli düzmece oldukça fazla dikkat çekmişti; teşekkürler internet.

Dikkat, sıfır sonuçlu bir oyundur ve utanç dikkat gerektirir. Michael Goldhaber, 1980’lerde dikkat ekonomisini tanımlayan ilk teknoloji yazarıydı. 1997’de, *Wired*’a yazdığı bir makalede şöyle açıklamaya devam etmişti: “Tanım olarak ekonomi, bir toplumun kıt kaynaklarını nasıl kullanacağını inceleyen bir çalışmadır. Ve bilgi (enformasyon) kıt değildir, özellikle de yalnızca bolca olan değil, aynı zamanda taşarcasına akan internette. Bilgide boğuluyoruz... O zaman anahtar bir soru ortaya çıkıyor: Siber uzayda akan başka bir şey var mı, kıt ve arzu edilen bir şey? Var tabii. Onu elde edeceği ümidi olmayan hiç kimse internete bir şey koymaz. Bunun adı dikkattir. Ve dikkat ekonomisi –bilgi değil– siber uzayın doğal ekonomisidir.” Ayrıca Goldhaber, öngörü ile dikkat ekonomisi hakkında üç sorun tanımlamıştı: “1) Yıldızlar ve hayranları arasındaki büyük eşitsizlik, 2) sınırlı dikkatimize olan talebin artmasının bizi düşünmekten ya da derin düşünmekten (boş zamanlarımızın keyfini çıkarmaktan bile) alıkoyma olasılığı, 3) dikkatimizi çekme çabalarına o kadar dalmış olacağız ki çevremizdekileri, özellikle de çocukları, mahrum bırakma olasılığı.”

Goldhaber her ne kadar siber uzaya odaklansa da, birçok akademisyen dikkat ekonomisinin kökenlerini daha erken dönemde ortaya koymuştur. UCLA Üniversitesi'nden emekli duayen İngiliz Profesör Richard Lanham, dikkat ekonomisini ilk anlayanlardan bazılarının Marcel Duchamp gibi, “sanatsever halkla bir seri dikkat oyunu” uyduran görsel sanatçılar olduğuna inanıyor.¹ Utancın fark edilme çabaları bugün, bilgi yoğunluğundan ağırlaşmış, dijital teknolojiler sayesinde erişimi çok daha kolaylaşmış bir çevrede daha karmaşık bir hale gelmiştir. İzleyici kitlenin dikkati her zamankinden daha dağınık. Bu bölümde derlenmiş olan örnekler özel olanlardır, çünkü onlar bizim dikkatimiz için başarılı bir şekilde rekabet etmiş gerçek dünyadaki utanç tiplerini temsil ediyorlar.

Dikkat Oyunları

Taktiklerin hızla güncelliğini yitirdiği bu dünyada, utanç da oyunlar oynamak zorunda. Utancın doğrudan yapılan şekilleri de var: en kötü çevre kayıtlarına sahip ABD’li politikacıların Kirli Düzine listesi, Sam LaBudde’nin yunus görüntüleri ve bankaların çevirdikleri kötü işlere dair alışılmış son dakika manşetleri gibi. Sonra utancın, Wall Street’i İşgal Et hareketi gibi, daha abartılı ve sert şekilleri de bulunmakta. Son dönem boykotları, imza kampanyaları ya da “sucks” siteleri (utancın daha şimdiden yorgun görünen bir biçimi) için dikkat çekmek oldukça zor olabilmekte. Biz daha yeni, daha eğlenceli, daha dikkat çekici bir şey istiyoruz. Muhtemelen mizah, *The Daily Show* ve *The Onion* gibi, ironik utançların başarısındaki ana etkindir ve reklamsız dergi *Adbusters* (sigara reklamlarında Joe Camel yerine Joe Chemo ismi ön plana çıkartılmıştı) ya da Jude Finisterra’nın Dow temsilcisi olarak gösterdiği performanstaki “karşıt-reklamlarda” yer alan gizli ironide saklı utanç çok daha fazla zevk verir.

11 Eylül saldırılarından bir hafta sonra, *Vanity Fair* editörü ve *Spy* magazin kurucu ortağı Graydon Carter, “İroni çağının sonuna geldiğimizi düşünüyorum,” demişti. Elbette Carter yanıliyordu: İroni ölmemişti. Bir şey varsa da, o da ironinin dikkat ekonomisinde artan prestijidir. Avrupa çalışmaları profesörü Alex Callinicos’a göre postmodern ironiyi, “kendisini basit zevkler ve niteliksiz vaatler için fazla sofistike olarak gören bir elit tarafından deneyimlerin bilerek ve bağımsız bir şekilde kendine mal edilmesi” olarak tanımlamıştı. Elit ve sofistike olabilirler belki ama aynı zamanda kolektif bir dikkat eksikliği bozukluğu ile hareket eden bir grup. Postmodern ironi, zamanını nerede geçireceğine dair birçok seçeneği olan bir kitle için faydalı olabilir. Biz hâlen daha saray soytarılarından kraliyet ailesi ile alay etmelerini isteyebiliriz ancak bugün o güçlöleri tespit etmek daha zor ve izleyici kitlenin dikkati de oldukça dağınık.

Gizli ironi, dikkat çekmenin oldukça etkili güçlü bir şeklidir ve çeşitli hareketler, *détournement** ve kültür sıkışması gibi, utandırmak için gizli ironiyi kullanmışlardır. Yes Men grubu, utandırmak için gizli ironiyi kullanmaya dair ders kitaplarına girecek çok iyi bir örnektir ve bunu güçlü organizasyonları başarılı bir şekilde taklit ederek devam ettirmişlerdir. Bir örneğini de 2009’da, Amerikan Ticaret Odası sözcüsü kılığına girerek ve Ticaret Odası’nın iklim değişikliği politikasındaki tutumunu tersine çevirdiğini ve karbon emisyonlarını azaltma çabalarına karşı yaptığı lobi faaliyetlerine son vereceğini açıklayarak gösterdiler (ABD Ticaret Odası, Yes Men’i dava etmeye çalıştı ancak dava 2013’te düştü). 2014 Bir Nisan Şaka Günü’nde, National Public Radio (NPR), AMERİKA ARTIK NEDEN OKUMUYOR? başlıklı bir hikâye yayımladı ve bunu Facebook’a yönlendirdi. Hikâyenin metni, “gerçek okuyucuların” parça hakkında yorum yapmamaları hakkındaki bir istekten başka bir şey değildi çünkü onlar “bazı insanların aslında okumadıkları NPR hikâyeleri

* Bir sanat eserinin orijinalinden saptırılması. (ç.n.)

hakkında yorum yaptıkları hissine sahiplerdi.” Yorumcular daha sonra kuyruğa dizilip var olmayan hikâyeyi, “Amerika’nın artık okumadığını açıklamak, entelektüel Amerikalılara saygısızlıktır,” gibi ifadelerle çürüttüler.

Yirmi birinci yüzyılda daha fazla gizli ironi şekillerinin ortaya çıkacağını tahmin ediyorum çünkü bir kere çok eğlenceli ve ikincisi de izleyicilerin eylemi tam olarak takdir edebilmeleri için fazla şey bekliyor; sonuçta anlamak için arka plan hikâyesini bilmeniz gerekiyor. İzleyicilerin, *The Colbert Report*’un performansından zevk alabilmeleri için, bu programın *O’Reilly Factor* gibi sağ kanat yorumcuların programlarının bir parodisi olduğunu bilmeleri gerekir. Soru, insanın dikkat genişliğinin gizli ironinin arkasında saklı başka bir katmanı keşfetmeye yetip yetmeyeceğidir. Birisi çıkıp Billy O’Reilly’i oynayan Stephen Colbert’i oynayabilir mi? Nicholas Lemann, 2006’da *The New Yorker*’da O’Reilly’nin profilini yazarken satır aralarında bir şeyi merak etmişti: “O’Reilly, O’Reilly’i o kadar uzun zamandır o kadar başarılı bir şekilde oynuyor ve attığı çengeller, jestler ve alt planlardan oluşan öyle önemli bir kütüphane geliştirdi ki bazen kendi kendisini ya da Colbert’in kendini parodileştirmesini parodileştiriyor gibi görünüyor.”

Dikkat çekmeyi seven oyunları taktiksel bir utanç dokunuşu ile oynayan bir diğer sanatçı da İngiliz sanatçı Banksy’dir. Banksy’nin gizli ironiyi kullanımının doruk noktasını, 2010’da çektiği *Exit through the Gift Shop* oluşturur – filmin ana karakteri Mr. Brainwash’ın Banksy’nin bir buluşu olduğunu ve filmin sizi yönlendirdiği gibi, tam teşekkürlü bir sanatçı olduğunu düşünürseniz. Robert Ebert, blogundaki filmin eleştirisine şöyle başladı: “Filmin bir düzmece olduğu kanısındaki yaygın spekülasyon sadece cazibesini artırır.” Mr. Brainwash’ın gerçekten Banksy’nin bir buluşu olduğu düzmecesi fikrindeyseniz (ve gerçekten bir düzmece olduğuna inanıyorsanız) o zaman *Exit through the Gift Shop* ticari sanat dünyasını utandıran bir meta performans haline gelir.

Bu tabii ki gizli ironinin, utandırmanın diğer direkt ya da gerçek biçimlerini öldürdüğü anlamına gelmez. Doğrudan eylemler ve gerçek hayat protestoları devam etmektedir; örneğin iklim değişikliği için tutulan gece nöbetleri ve Oregon Portland'da bir kürk dükkânının önünde on beş ay süren protestolar (sahibi 2005'te jaguar, leopar ve soyu tükenmekte olan diğer türlerden yapılan kürk mantoları sattığı için 40.000 dolar cezaya çarptırılmıştı) gibi, veya Çin'deki "Utanç Kafesleri" kampanyası gibi, ki burada geleneksel tıbbi ilaçlar için Asya siyak ayılarının safra keselerinin boşaltılması uygulamasına son verilmesi istenmişti. İngiliz komedyen Russell Brand, genellikle utancı basit bir şekilde hesaplanarak dahi olsa kullanan, bir çevrimiçi şov, *The Thews* (true news [gerçek haberler]) yaratmıştı (Fox News'teki küstah röportaj tekniklerini teşhir etmek gibi amaçlar için). Bugün dikkatimize talip olan birçok enformasyon ve bu enformasyonu iletecek ve depolayacak büyük bir platform bulunmaktadır. Bu bağlamda, utanç, eğer bir oyun da içeriyorsa kolayca aradan sıyrılabilir.

Sokal Hadisesi

Dikkat ekonomisinin kurallarını anlayan bir diğer kişi de NYU Fizik Profesörü Alan Sokal'dır. 1996'da, akademik dergi *Social Text*, Sokal'ın bazı postmodernistlerin çalışmalarını övdüğü ve içeriğinde bilimsel bilginin sosyal ve linguistik bir yapı olduğunu savunduğu "Transgressing the Boundaries: Towards a Transformative Hermeneutics of Quantum Gravity" adlı makalesini yayımladı.

Sokal'ın bu makaleyi yazma motivasyonunu, belirli akademik alt gruplardan gelen ve giderek artan bilim karşıtı duyarlılık ile büyüyen hayal kırıklığı oldu. Paul Gross ve Norman Levitt'in, *Higher Superstition: The Academic Left and Its Quarrels with Science* (1994) adlı kitabını okumuş ve bu postmodernist gruba yönelik eleştirilere yenilerini eklemeyi düşünmüş, ancak

doğrudan yapılacak herhangi bir eleştirinin “bir kara delikte” kaybolacağını tasavvur etmişti. Böylece Sokal, bir oyun oynamaya karar verdi – “kendiliğinden olan” ve “silkelenip atılamayacak” bir şey– ve bunun yerine “adı geçen yazarların metnini” öven bir makale yazdı. Ve şöyle dedi: “Tümüyle oyun dolu olabilir. Ne kadar saçma, o kadar iyi.”

Sokal şunları yazdı: “Böylece giderek artan bir şekilde şunlar daha belirgin hale gelmiştir; fiziksel ‘gerçekliğin’ sosyal ‘gerçeklikten’ daha az olmayacak şekilde, temelde toplumsal ve dil bilimsel bir yapı olması; nesnel olmaktan uzak, bilimsel ‘bilginin’ onu üreten kültürün baskın ideolojilerini ve güç ilişkilerini yansıtmaması ve kodlaması; bilimin gerçek iddialarının doğası gereği teori yüklü ve kendinden referanslı olması ve sonuç olarak bilimsel topluluk söyleminin inkâr edilemez tüm değerlerine göre, muhalif ve marjinal topluluklardan çıkan karşı-hegemonik anlatılara karşı saygı içerisinde ayrıcalıklı epistemolojik bir statü ileri süremeyeceğidir.” Pes.

Sokal otuz altı sayfalık makalesini, *Social Text*’e gönderdi ancak ana hedefinin dergi olmadığını belirtmekte gecikmedi (Sokal’ın “zikrettiği yazarların” birkaçının *Social Text*’in editörleri arasında olmasına rağmen). “Şanssız olan onlardı çünkü makaleler, kâğıdı yayımlayabilecek bir tür son moda derginin tasarımına uyuyor gibiydiler.” Ve onu yayımlamak *Social Text*’in yaptığı şeydi, 1996’nın baharında. (Ben bu fikrin zamanın ilerisinde olduğunu söylediğimde, Sokal, “Şimdi de zamanın gerisinde,” yanıtını verdi.)

Sokal, üç hafta sonra, Amerikan akademisyenlerine odaklı bir dergi olan *Lingua Franca*’da ortaya çıkan bir makalede her şeyin bir aldatmaca olduğunu açıkladı. Bir basın açıklaması yapmadı ya da medya ilişkilerini işin içine karıştırmadı. Sokal, en iyi durumda bile, tüm bunların *Chronicle of Higher Education*’ın ancak onuncu sayfasında basılabileceğini düşünmüştü. Ancak NPR (Amerikan Bağımsız Radyosu) dergideki makale ile ilgili bir haber yaptı ve

nihayetinde aldatmaca *New York Times*'in en ön sayfasına kadar yükseldi. Haberlerin Atlantik'i aşması biraz zaman aldı ancak birçok akademik hedefin Fransız olduğu göz önüne alındığında, hikâye sonunda Fransız *Le Monde*'ün ön sayfasına çıkacak kadar yayıldı. Sokal, daha sonra matematik ve fiziği kötüye kullanan postmodern filozoflar hakkında bir kitabı ortaklaşa yayımladı –*Fashionable Nonsense* (1998)– ki bu da bilimi suistimal eden akademisyenlerden belirli bu alt grubun “modasının geçmesine” yol açtı.

Sokal olayının özü ilginçtir ancak stil ve strateji çok daha ilginçti. Sokal'ın oynadığı oyun, utandırmak için gizli ironinin akıllıca bir kullanımıydı. Ancak Sokal'a bundan bahsettiğimden bunu utanç olarak düşünmediğini ve olayı kendiliğinden ortaya çıkan bir mahcubiyet olarak görmeyi tercih ettiğini söyledi. “Bunu yaptığımda psikoloji hakkında çok fazla düşünmedim. Sosyolojisini düşündüm.” Sokal, “*utancın* akl(ın)dan geçen bir kelime olmadığını söylemişti.” Her hâlükârda, Sokal'ın gizli ironiyi nasıl kullanacağını bildiği açıktı.

Şişme Fareler

Son bölümde tartışıldığı gibi, utanç son birkaç yüzyıl içinde daha az fiziki hale geldi, bu durum kısmen utancın bu biçimleri ile ilgili rahatsızlığımızın artmasından kaynaklanıyor: Artık halka açık idamlar, kızgın demir ile dağlamalar ya da şeritli hapisane üniformaları yok. Protestolar için kalabalıkları toplamak da zor olabilir. Bu bağlamda, utancın daha soyut devam etmesini bekleyebiliriz çünkü soyut utanç biçimleri daha kabul edilebilir olduğu kadar daha ucuzdur. Greenpeace'in deniz ürünleri politikalarını protesto etmek için Costco önünde yüzlerce gönüllü toplamasına gerek yok, basitçe Costco genel merkezinin üzerinde mesajlarını gösteren bir balon uçurup sonra da fotoğraflarını internette yayımlayabilirler. Ancak hâlâ daha ilk fiziki eyleme ihtiyaçları var.

Sendika anlaşmazlıkları, utancın tarihte olduğundan daha az fiziki hale geldiği bir başka alan. İşveren ve sendika kırıcılar arasındaki çatışmalar genellikle yüz yüze olur, hatta bazen o kadar şiddetlenirdi ki, sıklıkla diğer işçileri iş alanına girmekten caydırmak için nöbetçi dikmeler ve çizgiler çekmeyi dahi içerebilirdi. Grevin devamı için düzinelerce ya da yüzlerce işçinin sebatla dayanmasına ihtiyaç duyulur ve dikkat çekmenin daha ucuz bir yolu olup olmadığı sorunu ortaya çıkardı.

Gelsin şişme dev fareler. Günün birinde, bir düzine kadar şişirilir ve New York şehrinin çeşitli binaları önüne nöbetçi olarak dikilir – bir işveren ve bir sendika arasındaki çatışmanın sembolü olarak. (Fare seçilir çünkü sendikalar işbirliği yapmayan işverenleri fare olarak isimlendirirler.) Sahneye hamam böcekleri, şişman domuzlar ve tahtakuruları (özellikle oteller için çok işe yarar) gibi suistimali temsil eden karakterler eklenir. Bu sendika balonları, bir anlaşmazlığın baş vermekte olduğunun ve dikkat çekmek için kolay bir yol olduğuna gösteren bir sembol haline gelir.

Rattus inflatablus'ların kökenlerini, 1990'ların başlarında Şikago'da duvarcılar tarafından kullanılmasına kadar sürebiliriz, ki bu da asla tesadüf olmayacak şekilde, sendika balonlarının üretimini yapan şirkete ev sahipliği yapan firmadır. Balon şirketinin en popüler modeli, fiyatı 4.350 dolar olan ve 1990'ların ortalarında New York'a göç eden on iki ayaklı faredir. CUNY işçi sendikaları profesörü ve eski sendika organizatörü ve siyasi direktör Ed Ott'a göre, New York'ta bulunan inşaat işleri sendikaları o zamanlar, sendika dışı işçi akını ile çok fazla baskı altında kalmışlardı. Ve, "İşverenler, geliştirilmesi bir buçuk asır sürmüş standartları baltalıyorlar," diyordu.

Zamanla fareler meşhur oldu. New York City farelerinin mekânları her gün QI04.3 radyo istasyonundan ilan ediliyordu. Bıçaklandılar, söndürüldüler ve polis tarafından gözaltına alındılar. Hatta bir şişme fare televizyon dizisi *The Sopranos*'un bir bölümünde rol aldı.

Ott, “sendikaların bunu küçük ihlaller için kullanmayacağını, onların kesinlikle fareye dair güçlü bir taktik anlayışına sahip olduklarını” açıkladı. Boyacılar 9. Bölge Konseyi Sendikası’nın siyasi direktörü Jack Kittle, “Elimizden gelen her şeyi denedikten sonra son çaremizdi,” dedi.

Şikago ve New York şişme fareler için hâlâ en büyük pazar olmaya devam ediyor ancak balon şirketi onları ABD’nin her yerine ve yakın zamanda bir tane de Florida’da sattığını söyledi. Sendika balonları yasal olarak da korunmaktadır. 2011’de, Ulusal İşçi-İşveren İlişkileri Kurulu, dev şişme fare balonlarının zorlayıcı olmadığına ve bu nedenle ABD çalışma yasalarını ihlal etmediğine karar verdi. Balonlar “sembolik bir beyanat” oluştururlar. Bu yüzden farelerden daha fazla şey görmeye hazırlanın. “İnsanlara seçenekler sunan şiddet içermeyen harika bir araç,” demişti Ott. “Güzel bir sokak tiyatrosu,” dedi Kittle.

Fareler, aynı zamanda şirketin kendisinin güçlenmesinde de beklenmedik bir etki gösterdiler. “Yukarı Doğu Yakası’nda aylık dört bin dolarlık bir daireden ayrılan birinin gerçekten sempati duymasını beklemiyordum,” dedi Kittle. “Ancak hem binada oturanlar hem de işçiler ortaya çıkıyor ve yardım etmek için neler yapabileceklerini bilmek istiyorlar. New York, ülkenin geri kalanına kıyasla gerçekten sendika dostu bir şehir.” Öğretmenler, hemşireler ve gıda çalışanları da Boyacılar Sendikası’nın faresini zaman zaman ödünç alırlar. (Bedavaya mı? “Evet. Bedavaya,” dedi Kittle. “Kız-erkek kardeşler biz birbirimize bağlıyız.”)

Ne Ott ne de Kittle, diğer sosyal hareketlerin sendika balonları gibi tuhaflıklara tutulmadıklarını açıklayamadı, ancak Kittle, buna dair bir örnek duyduğunu, bunda da bir işverenin şişme sendika faresinin yanına şişme bir kedi koyduğunu söyledi. Ama şişme farelerin gelecekte de farklı şekillerde kullanılmasını bekleyebiliriz. Ne Ott ne de Kittle, diğer sosyal hareketlerin neden sendika balonları gibi maskaralıklara yakalanmadığını açıklayabildi ancak Kittle, bir işverenin şişme bir sendika faresinin yanına şişme bir

kedi koyduğu bir örnek duyduğunu söyledi. New York İşçiler Yerel Birliği 108'den Mike Hellstrom, "Bazı insanlar fareye alıştı ve stratejimizin bir parçası da, bizim işimize yaramaya devam etmesi için üzerinden pasını nasıl atacağımızı bulmaktır," dedi.

Büyük Bir Bankanın İlgisini Çekmek

Bir tane çürük elmanın gruplardaki işbirliğini mahvettiği gibi, bir veya iki çürük elma evinin, atıfta bulunulan kırık cam teorisinde olduğu gibi, tüm mahalleyi olumsuz yönde etkileyebileceğini savunuyor sosyal bilimciler. Bu yüzden, cümlelerine sık sık "boom-boom-boom" ifadesini ekleyen yeni emekli itfaiyeci Robert Roberts'ın, yaşadığı New York'un South Buffalo semtinde iki kapı ötesindeki bir evin bakımsızlığa düşmesi ve evin sahibi olan bankanın buna hiç aldırmış etmemesi karşısında keyfi kaçır.

Roberts, "Bu gerçekten üzücü bir hikâye," dedi bana. "Koca felç geçirdi, işini kaybetti ve evine ipotek kondu." Sahipleri olarak Bank of America evi devraldı ve evin onarımı durdu. "Çimlerimi kesiyordum –tamam ben büyük bir karahindiba katili ya da başka bir şey değilim ama bahçenin de güzel görünmesini isterim–eve baktım ve çimlerin iki buçuk feet yüksekliğe çıktığını gördüm ve şöyle düşündüm: Bu çok berbat bir durum!" İki hafta sonra karısı, Bank of America'nın şikâyet hattını aramış ve Teksas'tan biri ile konuşmak için kırk beş dakika beklemiş, ama hiçbir şey çözülmemiş.

Roberts yüz yüze görüşmenin işleri düzeltebileceğini düşünmüş. "Bankadaki adama komşuların bankayı protesto etmek istediklerini ama benim onlara çocukların da katılabilmesi için okuldan çıkmalarını beklemelerini söyledim," dedi. "Bana bazı şeyler söyledi ama temel olarak sorumluluğu başkalarına attı, boom-boom-boom. Anma Günü'ne kadar çimleri kestireceklerini söyledi." Gerçekten de birileri çimleri kesti ancak Roberts

çimleri kesenin bankanın adamı değil belediyenin adamı olduğunu öğrendi. Yeni emekli olmuş bir itfaiyeci olarak ve “biz bankaları kurtarıırken kendi emekli maaşının nasıl aniden çakıldığını seyrettiğini” söyledi. Roberts artık bankalardan bıkmıştı.

2011’de, yaklaşık bir yıl boyunca insanlarla yapılan başarısız telefon görüşmeleri ve yüz yüze görüşmelerden sonra Robert Roberts, üzerinde şöyle yazan bir tabela ile kameralara poz verdi: **BANKANIN EL KOYDUĞU KÖTÜ HASTALIK. BANK OF AMERİCA TARAFINDAN SİZLERE SUNULMAKTADIR.** Fotoğraf, *Buffalo News*’un pazartesi günkü baskısının ön sayfasındaydı ve ulusal haber ajanslarının gündemlerine de taşındı. İtibarına yapılan saldırı, yüz yüze yapılan ziyaretten daha çok şey ifade ediyordu ve sonunda bankanın ilgisini çekmişti. Banka çabucak özür diledi ve Roberts ve komşularının memnuniyeti için çimleri kesmeleri, olukları onarmaları, kırık kapı ve pencereleri değiştirmeleri için müteahhitler gönderdi.

Bu örnekteki utandırma vakası, bir birey veya bir şirketle bağlantıya geçmek arasındaki farkı gösteriyor. Roberts’a, evinin harap olmasına izin verenin banka değil de komşusu (felç geçirmiş olan) olsaydı benzer bir tabela asıp asmayacağını sordum. (Soru-yu sorarken bile kendimi suçlu hissettim.) Roberts hiddetlendi. Tabelayı komşusunun bahçesine *asla* koymazdı. Roberts, “Size ne olacağını söyleyeyim,” dedi. “Kişi orada yaşıyor olsaydı, ailesi ya da komşuları onun toparlanmasına yardım ederlerdi.” Bizim hem bireylere karşı daha katı ahlaki standartlarımız hem de onlara karşı kullandığımız utandırmada daha katı kurallarımız olabilir.

Fotoğraf Roberts’a aitti ancak o bu taktiğin tüm mahalle ve yerel belediye meclis üyeleri ile de paylaşılması konusunda ısrar etti. “Bence mahalledeki herkes bu konudan rahatsızdı,” dedi Roberts, “ama eşim ve ben emekliydik, bunun için ikimizin de bankanın üzerine gitmek gibi işlere ayıracak zamanımız vardı.” Roberts gibi emekliler, utandırma operasyonlarında yararlanılmadan kalmış kaynaklardır.

Yine, Roberts'in başarısı, fotoğrafı çevrimiçi yayımlamış olmasına atfedilebilir (ben dahi –Buffalo'dan binlerce kilometre uzaktayken– görebilmiştım). Gazeteler ve telefon gibi internet de bilgi paylaşım maliyetlerini düşürdü ve dahası utandırma manevralarının izleyici kitlelerini de arttırdı. Ancak, Roberts'in hâlâ daha gerçek ve fiziki etkileşimi tercih ettiğini belirtmek önemlidir. (Bir web sitesi ya da bir kampanyaya başvurmadı.) İnternet, gerçek hayattaki eylemin yerini tutamayacak ama bu örnekte Bank of America'nın karar vericilerine kadar, haberlerin yayılmasına yardım edecek. New York, Buffalo'da bir mahallede yapılan olumsuz tanıtım, büyük bir bankanın davranışını değiştirmesinde işe yaradı ancak utanç içinde bırakmanın başka birçok olası sonuçları bulunmaktadır.

Utanca Verilen Tepkiler

Quand les Hommes ne peuvent changer les choses, ils changent les mots.

(İnsanlar bir şeyleri değiştiremezse kelimeleri değiştirir.)

–JEAN JAURÈS, Uluslararası Sosyalistler Kongresi’nde Yapılan Konuşma, Paris (1900)

RMS Titanik gece yarısına doğru Kuzey Atlantik’te bir buz dağına çarptığında sayısız kahramanlık eylemi gerçekleşmişti. Gemideki en zengin yolcu olan John Jacob Astor IV, karısı ve hizmetçisini bir kurtarma botuna bindirdikten sonra, kendi ve transatlantik batarken bir sigara yakmıştı. Yaylı Çalgılar Orkestrası’nın sekiz üyesi muhteşem bir şekilde çalmaya devam etmişlerdi. Kaptan Smith, tüm kaptanların yaptığı gibi, sulara gömülmüştü.

Bir de utanmazlık hikâyeleri vardı. 1 Numaralı kurtarma botunda Lady Duff-Gordon’ın, hizmetçisine yeni gece elbisesinin kaybolacağından dolayı üzüntü duyduğunu belirttiği bildirilmişti ve dengi ile evlenmiş olan Lord Duff-Gordon da, batan gemi karşısında sayıları yetersiz olan filikalara binmek için bekleyen gemi mürettebatının her birine 5 pound teklif etmişti (ve onlar da kabul etmişti).

Ancak belki de, en büyük utanmazlık örneğinin, 1912'nin o meşum gecesinde gemide bulunan Titanic'in sahibi J. Bruce Ismay tarafından sergilendiği iddia edilmişti. Her şeyden önce, gemideki kurtarma botları yetersizdi –gemide bulunan 2208 yolcu ve mürettebatın yalnızca yarısına yetebiliyordu– ve bu yetersizlik, *Titanik* ilk seferine çıkmadan önce, Ismay'ın bizzat kendisi tarafından alınan bir kararın sonucuydu. Sonunda, yalnızca 705 kişi kurtarıldı (yaklaşık yarısı erkek), ki bir tanesi de J. Bruce Ismay (Portatif Kurtarma Botu C'nin içinde). Ve söylentilere bakılırsa, kaptana geminin hızını arttırmasını söyleyen de bizzat Ismay'ın kendisiydi. (Buzdağı ile çarpışmanın bağlı oluşan zararın bu kadar büyük olmasında kısmen geminin hızının da etkili olduğu kabul edilmişti.) *Titanik*'in sulara gömülmesinden bir gün sonra *New York Times*'in başlığı şu kelimelerden oluşuyordu “Muhtemelen 125 zayıt; Ismay güvende.” Yalnızca ikinci kısmı doğrudu, 1500'den fazla yolcu ölmüştü.

New York'a inişte, Ismay resmî soruşturmaya tabi tutulmuş ve kendisinin yanlış hiçbir şey yapmadığını hissettiği yönünde ifade vermişti. Ancak kurtarılmasından sonraki tavırlarının başka türlü olduğu ileri sürülmüştü. Kurtulan yolcuları (biri hariç tümü *Titanik*'in kurtarma botlarındakiler) toplayan RMS *Carpathia*'nın güvertesine sağ salım çıkar çıkmaz, Ismay kendini hemen gemi doktorunun odasına ait kamaralardan birine kilitlemiş ve gemi üç gün sonra Manhattan Pier 34'e demirleyinceye kadar orada kalmıştı. *Carpathia*'dan gönderdiği tüm telgraflarda, hem imzalar larken hem de kendinden bahsederken isminin soyadının söylenişini tersine çevirmişti. Bu yazışmalar New York Eyalet Mahkemesi soruşturmalarında okunmuş ve duruşmaların bazılarında katılmış olan Joseph Conrad, Ismay'den “şanssız ‘Yamsi’” olarak bahsediyordu.

Ismay, İngiltere'ye döndüğünde Britanya toplumu tarafından hoş karşılanmadı. Çocuklar kapısının önünden geçerken “ödle, ödle, ödle” diyerek protesto ettiler. Sonuçta, Oklahama

gazetesinin tanımladığı gibi, “ızdırıp ve utanç içinde,” saklandığı İrlanda’nın ücra bir köşesine kaçtı. Ismay, hiçbir zaman yasaları çiğnemekten suçlu bulunmamıştı ama mutlaka bir kanuna karşı gelmişti. *How to Survive the Titanic, or The Sinking of J. Bruce Ismay*’de (2011) Frances Wilson, “İzole olarak yaşamak, insan topluluğunun güvenini ihlal eden birisi için verilebilecek en uygun ceza” diye yazmıştı.¹ Ismay, Londra ve Liverpool’a geri dönecek ancak oralardaki toplumdan kendini soyutlayarak – yalnızca evinde akşam yemekleri vermiş ve hiçbir zaman sekiz kişilikten fazla bir partide yemek yemeden kalmıştır. Utanç ya da suçluluk duymadığını belirtmişti ama Ismay her şeye rağmen utanmıştı.

Hayatta kalan diğer birçok *Titanik* yolcusu gibi, Ismay de kurtulduğu için bedel ödemişti. Ismay’in bedeli hiçbir zaman yüzleşmediği toplum tarafından kınanmaktı. *Carpathia*’daki diğer kurtulanlardan ve daha sonra da tüm toplumdan saklandı. Eğer utandırma hiçbir rahatsızlık vermezse, kişinin davranışlarını değiştirmesi için hiçbir gerekçe yoktur. Ama asıl büyük endişe, mahcubiyetin çok ciddi boyutlarda olup kişiye o kadar ızdırıp vermesidir, ki suçlunun ya dışlanmış olarak yaşaması ya da hiç yaşamamasıdır. Utanç, acı veren bir duygudur ve sonuçları bazen çok muğlak olabilir. Bu arada ideal durumda, utanç hedefini, doğru davranışı toplumun görüşüne uygun hale getirerek gerçekleştirebilir; ortada olası başka tepkiler de mevcuttur, bunlardan birçoğu, utancın tehdidi veya gerçekliği karşısında daha az idealdir.

Başlamadan Durdurun Utancı

Utanç, bazen o kadar keskin, o kadar şiddetli ve o kadar etkili olur ki, onu engellemenin en iyi yolu, gerçekleşmeden durdurmaktır. Bu, tabii ki, etkin pozisyonun hayata geçmesinden daha kolaydır. Yüzyıllar boyunca, utancı durdurmak –monarşilerden dinlere, hükûmetlere, politikacılara, şirketlere kadar– gücünün ayrıcalığı oldu. Amerikan basını, Birleşik Devletler askerlerinin

silahsız Vietnamlı kadınların, yaşlı erkeklerin ve çocukların öldürüldüğü My Lai katliamı üzerindeki sansürü aylarca kaldırmadı. 2012’de, WikiLeaks, Dow Chemical’ın 2009’da, Yes Man’den Jacques Servin’i, ya da diğer adı ile Jude Finisterra’yı, takip etmesi için özel bir istihbarat şirketi ile antlaştığının delillerini yayımladı. Bhopal felaketinin yirmi beşinci yılıydı –2004’teki olaydan beş yıl sonra Servin kendini Dow temsilcisi gibi gösterip Bhopal felaketi için kimya devi adına “resmen” özür dilemişti- ve Dow bir başka utanç vakası atığı ile uğraşmak istemedi. Şirket, olası bir utanç içinde bırakma eylemi başlamadan durdurmak amacı ile Servin’i gözetliyordu.

Hep birlikte utancı önlemenin yakın bir örneği de Büyük Tarım tarafından desteklenen ve Başkan George W. Bush tarafından imzalanan 2006 Animal Enterprise Terrorism Act’ yasasıdır. Bu yasa, terörizmin kapsamını “hayvanlarla ilgili bir girişime zarar vermek ya da müdahale etmek amacı ile” yapılan bir etkinliğe kadar genişletti ve bu çiftliklerden yapılan ispiyonculuğu, dolayısıyla olumsuz teşhiri önlemeyi cezalandıran bir federal teşebbüstü. Tarımdaki hayvanları koruyan mevcut yasalar Amerikalıların büyük çoğunluğunun, yediğimiz hayvanlar da dâhil olmak üzere, tüm hayvanlara yapılan insani müdahaleleri desteklemesine rağmen, yetersiz kalmaktalar; bu da çiftlik hayvanlarının suistimalini gizlice kaydetmeyi daha güçlü hale getiriyor. Geçtiğimiz birkaç yıl içinde, sızdırılan videolar ile atlara vuran, domuzları yumruklayan ve kuşlara zorbalık yapan çalışanlar hakkında kovuşturmalar başlatıldı. Tarım endüstrisinin küçük düşürülüp utanç içinde bırakılmayı (ya da değişik yollarla cezalandırmayı) önlemede büyük bir menfaati bulunmaktadır ve birçok eyalet, tarım endüstrisi tarafından imzalanan, çiftliklerde gizli çekim yapmayı veya hayvan hakları grupları ile ilişkiyi kesmeden bir iş başvurusunda bulunmayı ya da on iki saat içinde yanlış yapılmış herhangi bir davranışın bildirilmiş olmasını yasaklayan yasa tasarısı hazırlamış

* Ticari Hayvan Teşebbüsleri Terörizm Yasası. (ç.n.)

veya geçirmiştir. 2012’de Utah, bir çiftlik tesisinde, mülkü ihlal etmeden dahi olsa, video çekme ya da ses kaydetmeyi yasa dışı ilan eden kanunları onayladı (örneğin bir kadın yolun kenarından geçerken yaralı bir ineğin resmini çektiği zaman).

Utancı Sulandırmak

Utancın tehdidinden ya da yaşanmasından kaçınmanın diğer bir yolu da bir birey ya da şirketi utancın radarı dışında tutacak düşük bir profili muhafaza etmektir. 2010 *New Yorker*’da çıkan “Örtülü Operasyonlar” makalesinde Jane Mayer, milyarder Koch kardeşlerden (Koch Endüstri’nin sahipleri) bahseder: “Kochlar, uzun süre toplumun kendileri hakkında tüm detayları bilmesine bel bağlamışlardı. David Koch’un ‘hiç duymadığınız en büyük şirket’ olarak adlandırdığı şekilde faaliyet göstermekten memnundular.” Anonimlik, utançtan kaçınmanın bilinen bir yoludur çünkü utandırma teşhir edecek bir şöhrat arar.

Küçük gruplarda, bir birey daha hızlı ün kazanabilir. Ancak grup büyüdükçe kusurlu bir eylem daha çabuk dağılır ve zayıflar. Büyük gruplarda, kusurlular kendileri gibi kusurluları daha kolay bulurlar, ki bu da kusurları normalleştirir. (Belki de bu yüzden BP, Deepwater Horizon suçlamasında Halliburton’u öne sürmeye çalıştı.) Geniş gruplardaki arttırılmış anonimlik sebebiyle de, utanç duymak büyük gruplarda daha cılız kalabilir. Dört kişilik bir gruptan bir kişinin sosyal dışlanması ile tehdit edildiği deneyler artan işbirliğine neden olmuş ama kurallar sekiz kişilik bir gruptan iki kişi çıkartılmasına izin verdiğinde işbirliği artmamıştı. (Grubu kimin terk ettiğine grup oylaması ile karar verilmişti.)² Bu, arkadaşlarımız ve benim kamu mallarında yaptığımız deneylerde elde ettiğimiz utandırmanın başarısının bir kısmı, seçtiğimiz küçük altı kişilik gruplara bağlı olduğu anlamına geliyor.

Günümüz dünyası, utançtan kaçışı kolaylaştıran tek seferlik ilişkiler ve amorf kimliklerle dolu. Tekrar aynı bireylerle karşılaşma ihtimalimiz olmadığını bildiğinizde, davranışınızı değiştirmekte

daha az istekli olursunuz. (Bu da bizim deneylerimizi neden aynı sınıftan gelen öğrencilerle ve neden dönem başında yaptığımızı açıklar ki, öğrenciler birbirlerini sınıfta birbirlerini tekrar görebilsinler.)

Aynı şekilde, içlerinde neler olup bittiğini bütünüyle takip etmemizin imkânsız olduğu çok fazla şirket, insan, ürün ve marka bulunmaktadır. Amerikan tarihindeki en büyük iflaslardan biri olarak kayda geçen Enron, düzmece bir şirket profili oluşturup denetçileri yanlış yönlendirmek amacı ile milyarlarca dolarlık borcunu, gittikçe düşen hisse senetlerini satın alan yüzlerce kabuk şirketin içine saklamıştı. 2008'deki iflasından yıllar önce Lehman Brothers, şirket defterlerindeki riskli yatırımlarını değiştirmek amacıyla (%25'ine sahip olduğu) Hudson Castle adında küçük bir şirketi kullandı, böylece "manşetlere çıkma riskini" Lehmann Brothers değil Hudson Castle absorbe edebilecekti. Balıktaki ekolojik marka, The Marine Stewardship Council, gerçek sertifikalandırma için hiç kimsenin duymadığı üçüncü sınıf sertifikayı kullanmaktadır, ki böylece kötü kararların sonucundaki eleştirilerin yönünü saptırabilsin. Şu anda lise öğrencileri bile birkaç sosyal medya hesabı kullanmaktalar; bazılarında kendileri olabiliyorlar ve diğerlerinde gerçek adlarını kullanarak üniversite kabul ofisleri için en güzel davranışlarını sergiliyorlar.

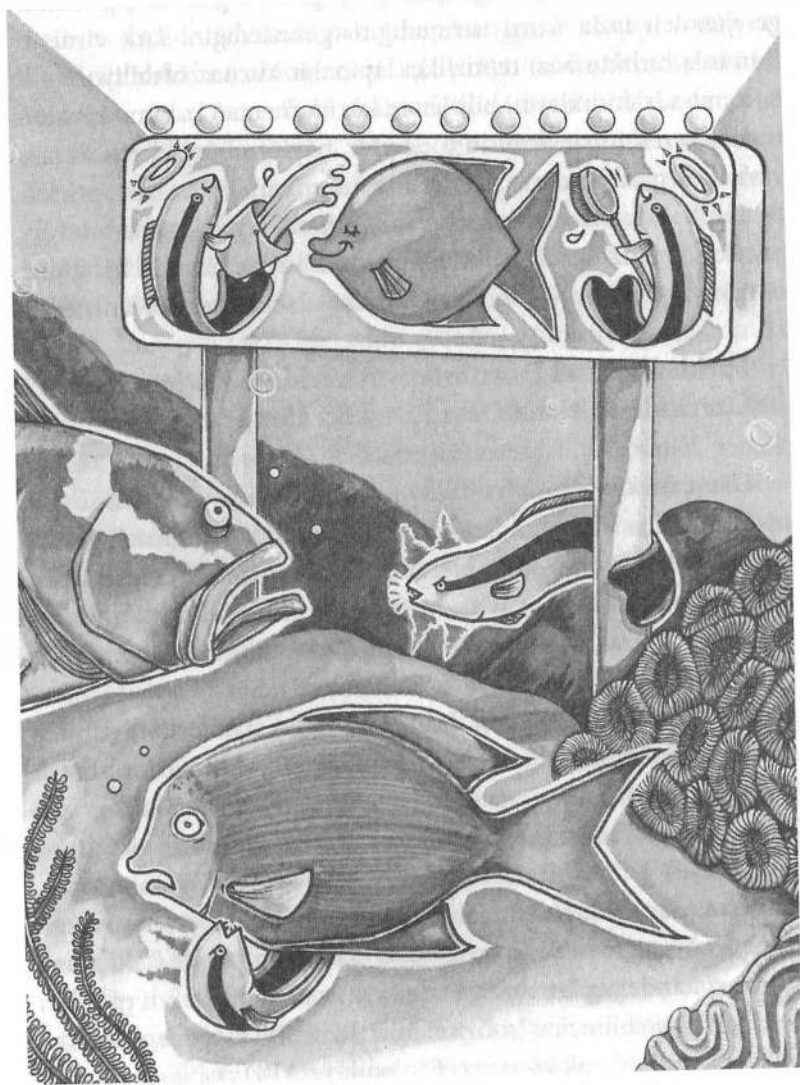
Utancın etkisini azaltmanın bir başka yolu, bir alandaki kötü davranışınızı, başka bir alanda itibarınızı arttırarak telafi etmektir; tıpkı Amazon'un yaptığı gibi: Satış vergilerini toplamadığı ve uluslararası vergi cennetlerini kullandığı gibi yapılan birçok olumsuz tanıtımdan sonra, AmazoSmile adlı bir bağış sitesi kurdu. Bunun tersi de doğrudur, bazen bir alanda itibar oluşturabilir, başka bir alanda kötü davranmayı göze alabilirsiniz. (Woody Allen'ı düşünün.) Bluestreak temizleyici lapina balığı da bunu nasıl yapacağını bilir. Bu lapinalar, günde iki binden fazla etkileşimle mercan balıklarının üzerindeki ölü ve enfekte olmuş dokular ile parazitleri yerler. Parazitlerden daha fazlasını yemek isteyebilirler ancak mercan balıkları bu etkileşimde etlerinden çok fazla

kaybederlerse, lapinalardan aldıkları hizmetten vazgeçebilirler. Biyolog Redouan Bshary 1999'da temizlik balığını Kızıldeniz'de izlediğinde bir başka mercan balığının, temizleme balığının mevcut müşterileri ile işbirliği içine girip girmediğini ve çiğnemesi gerekenden fazla ısırp ısırmadığını gözetlediğini fark etmişti. Bununla birlikte bazı temizlikçi lapinalar kurnaz olabiliyorlar – ne zaman izlendiklerini bilirler ve küçük mercan balığını kibarca temizleyerek itibarlarını inşa ederler, böylece büyüklerin küçük yavrulara nasıl iyi davrandıklarını gözlemlemelerine izin verirler. Büyük balıklar temizlik için geldiklerinde, bu lapinalar hile yapacak ve parazitleri ile birlikte biraz da büyük mercan balığının etinden yiyecekler – ve onların ilticaları üzerinden besilenirler.³

Farklı Zihinsel Durumlar veya Ahlaki Kategoriler Üzerinden Utancı Devre Dışı Bırakma

Utançtan kaçmanın bir başka yolu da başından itibaren sosyal onaylanmama olasılığından nefret etmemektir. Bu strateji gittikçe bireyselleştığımız şu günlerde daha yaygın hale gelmektedir. Diğerlerine yakınlık utancın birincil öncülüdür, bu nedenle diğerlerinden uzaklık –fiziksel olduğu kadar zihinsel de– utancın daha az etkileme olasılığı olduğu anlamına gelir.

Bireyler için gruplardan daha katı ahlaki standartlara sahibiz gibi görünüyor, bu da bazı grupların utançtan yalıtılmasına hizmet edebilir. Ancak bu tüm gruplar için aynı seviyede değildir. İnsanlar, Mc Donald's, the U.S. Marine Corps, Hare Krishnas gibi grupları “yüksek grup uyumu” ve “yüksek bilince sahip” –yani grubun belli amaçları olduğu ve planlar yaptığı anlamına gelen– olarak görürler ancak insanlar aynı uyumu “sarışınlar” ya da “golfçüler” grupları içinde algılamazlar. Onlar aynı zamanda, belirli grupları (yüksek “grup bilincine” sahip olanları) kolektif eylemlerden daha fazla sorumlu olarak görürler: Citibank ve ABD donanması, yaptıkları işlerden, araç sahipleri ve tenis oyuncularından daha fazla sorumlu tutulurlar.

Aynı zamanda, insanlar içinden belirli grupların bir bireye asla izin vermeyeceğimiz şekilde davranmasına izin veririz. Örneğin şirketlerin kâr misyonlarını öne çıkarmak için operasyon yapmalarına izin verilir ve belki de farklı bir davranış standardına tabi tutulurlar. Milton Friedman, bir şirket yöneticisinin “ailesine, vicdanına, hayırseverlik duygularına karşı” gibi birçok sorumluluğu olabileceğini, ancak işinin sadece tek bir tane sosyal sorumluluğu –kaynaklarını kullanmak ve oyunun kuralları dâhilinde kaldığı sürece kârını arttırmak amacıyla tasarlanmış faaliyetlerde bulunmak– olduğunu söyler, yani aldatma veya sahtekârlık yapmadan açık ve serbest rekabete girebilir.⁵ Friedman’a göre, ahlaksızlık bir şirket için ahlaklılık olabilir. Bu görüşler, 1998’de kamu eğitiminin özelleştirilmesi konulu bir konferansta yüzüne kremalı pasta yemesinin sebebidir.

Utançtan kaçınanlar yalnız şirketler ve diğer gruplar değildir (tekraren, belki de farklı değerler sistemine sadık kalmak için). Ayrıca, bizim makineler için daha gevşek ahlaki standartlarımız var gibi görünüyor. Ültimatom oyunu, adaleti temin için kullanılan deneysel bir araçtır. Para, ortağına bunun hepsini, birazını ya da hiçbirini teklif edebilecek olan bir oyuncuya verilir. Ortak daha sonra teklifi kabul edebilir, bu durumda her iki oyuncu da önerilen paylaşımdan uzaklaşabilir veya ortak teklifi reddedebilir ya da çiftlerden hiçbiri para almaz. En yaygın teklif, eşit bölünmedir ve dünya üzerindeki her insan %20’nin altındaki teklifleri rutin olarak reddeder, bu da hiç kimsenin para alamadığı anlamına gelir. Ancak insanlar, bilgisayar tarafından oluşturulan bir teklifaldıklarını düşündükleri zaman kararları değişti. Katılımcılar, sözde bir insan ortak (fotoğrafta gösterilen) tarafından 80/20 veya 90/100 gibi adaletsiz paylaşımları reddettiler. Ancak aynı haksız tekliflerin bir bilgisayar tarafından yapıldığını düşündüklerinde kabul ettiler. İnsanlardan gelen haksız teklifler karşısında daha fazla aktivasyon gösteren beyin bölgeleri, aynı teklif bilgi-

sayar tarafından yapıldığında *daha az* tepki gösterdi.⁶ Cilt ilemini –ter bezleri ve sempatik sinir sistemi arasındaki bağlantıya dayanan psikolojik uyarılma için bir yaklaşım– test eden benzer bir deney, haksız teklifler karşısında, ama bilgisayarlar değil, insanlar tarafından yapıldığında, daha yüksek iletiler buldu.⁷ Bu, bizim ahlakımızın bir içerik ya da aracıya bağlı olduğunu gösterir ki, drone’lar ve yüksek frekanslı ticaret çağında (otomatik hisse senedi ticareti pazar hareketinin büyük bir çoğunluğunu oluşturmakta) endişe vericidir. Ek bir endişe de, gruplar ve makineler, utançtan korkma ya da ahlak için gerekli araçlardan yoksunsa, her halükârda utanca karşı daha az duyarlı olabileceklerdir.

Başladıktan Sonra Utançtan Kaçma

Başladıktan sonra utancı durdurmaya çalışmak, başlamadan önce durdurmaya çalışmaktan daha inceliklidir. Davalar, sadece kötü yayına daha fazla dikkat çeker. Utançtan kaçmanın tek yolu, geçmesini beklemektir ve bu kötü yayına karşı standart işbirliği protokolüdür. Zaman her şeyin ilacıdır.

Utancı durdurmak için başka bir taktik de kaynağın güvenilirliğini karşı bir atak ile sarsmaktır. Komen Vakfı’nın, Planlı Ebeveynlik fonunu durdurma kararının (daha sonra geri adım attıkları) geri tepmesinden sonra, eski Komen yöneticisi Karen Handel (karışıklık zamanından sorumlu olan), olumsuz propandaya *Planned Bullyhood* (2012) kitabı ile cevap verdi. Ekim 2010’da, WikiLeaks kurucusu Julian Assange, muhabir kendisine yöneltilen tecavüz suçlamalarını gündeme getirdiği için, bir CNN röportajını terk etti. Bunu müteakip CNN’den Larry King ile yapılan bir röportajda, Assange, hakkındaki suçlamaların, hükümet belgeleri ile yapılan 109.000 kişinin ölümü ile orantısız olduğunu savundu ve kartları değiştirmeye çalışarak, “CNN bundan utanmalı,” diye ekledi.

Bazen utançtan kaçmanın en iyi yolu, Bruce Ismay'ın yaptığı gibi, kelimenin tam anlamı ile kalabalıktan kaçmak ve saklanmaktır. Utanç verici bir deneyimle karşı karşıya kaldığında insanların fiziksel olarak ufaldıklarını zaten biliyoruz. Mandarin'de kullanılan bir kelime, *diu lian*, "itibar kaybetme" olarak tercüme edilirse, şekil bozukluklarının utançın en eski nedenlerinden biri olduğu düşünüldüğünde, şaşırtıcı olmayan bir ifadeye dönüşür.⁸ "Yüz" kavramı kökenlerini Çin kültürü ve davranışından alır ancak "yüzü korumak" birçok kültürde hem gerçek hem de itibar edilen anlamları ile yaygın olarak kullanılan ortak bir ifadedir. Kuzeybatı Tlingit toplumunun ileri gelenleri yaralandıklarında, özellikle yüzlerinden, iyileşene kadar içeride kalmayı tercih ederlerdi.⁹ (Bugün aynı şeyi ameliyat sonrası estetik cerrahi hastaları için söyleyebiliriz.) Çevrimiçinde, insanlar bir tweet nedeni ile utanç nesnesi olduklarını fark ettiklerinde Twitter hesaplarını siliyorlar veya özelleştiriyorlar – bir dijital gizlenme biçimi.

Ancak saklanmayı tercih edenler sadece utançın birincil kurbanları değildir. Utanç, aynı zamanda bulaşıcı olabilir, arkadaşlara, aileye ve grubun diğer üyelerine uzanır ve aynı şekilde onların itibarını da zedeler. İstifçilerin çocukları, "kapı zili korkusu"ndan bahsederler – birinin, ebeveynlerinin yığıldığı koleksiyonları keşfedeceği korkusu. Colorado'da silahlı bir adam sinemaseverleri öldürdükten sonra, adamın ailesi saklanmaya başladı. (Duruşma için ortaya çıktılar.) Geçmişte, geleneksel olarak utançın bu kadar büyük bir aile meselesi olduğu Japonya'da, ritüel intiharlar, ileri gelen bir ailenin utançtan kurtulmasını sağlayabilirdi.

Bir aile üyesi ya da dinî lider tarafından mahcup bırakılmış bir birey için, utançtan kaçmak amacıyla bağlarını kopartmak zor olabilir ancak gruplar, özellikle de şirketler bunu her zaman yaparlar. BP, Meksika Körfezi'ndeki petrol sızıntısı başladıktan üç ay sonra şirket CEO'su Tony Hayward'ı kovacağını açıkladı ve Komen Vakfı kendi Aile Planlaması kararının ardından gelen olumsuz tepkilerden sonra yeni bir CEO istihdam etti. Utançları,

şirketlerinin sponsorlarına kadar sıçrayan meşhurlar için utançtan kaçmak, kontratların sonlanması anlamına gelir. Accenture, AT&T, Gatorade ve General Motors, evlilik dışı ilişkileri açığa çıktıktan sonra Tiger Woods ile çalışmayı bıraktı. Basın, beyaz toz kullanırken çekilmiş fotoğraflarını yayımladığında H&M, Chanel ve Burberry, Kate Moss'un modellik sözleşmesini iptal etti. (Bekle-gör stratejisi ile modelin işleri tekrar yükselişe geçti.) The Food Network, Walmart ve Random House, ırkçı söylemlerinden sonra meşhur aşçı Paula Deen'i bıraktı. Moda markası Christian Dior, anti-semitik sözlerle dolu bir video yayımladık-tan sonra tasarımcı John Galliano'yu işten attı.

Utançtan ayrıca, bir yerle bağlarınızı kesip ya kültürel normla-rı farklı olan ya da kötü olarak algılanmadığınız yeni bir bölgeye taşınarak da kaçılabilir. Kuzey Carolina'daki domuz yetiştirici-liği endüstrisi, 1999'da Floyd Kasırgası'ndan kaynaklanan gübre sızıntılarının çevresel etkileri ve belgelenmiş hayvan zulmü va-kaları için bir yığın olumsuz tepki aldı. Utançtan kaçmak için, endüstri domuz çiftliklerinin çoğunu, operasyonlarının aynı se-viyede denetim altında tutulmadığı Iowa'ya taşıdı.

Utançtan kaçınma çabaları, kendini değil ama kanıtları sak-lamayı içerebilir. General Motors'taki yöneticiler gibi özel uçak sahipleri, onlarla uçtukları için basında çıkan kötü haberlerden dolayı, yeni bir muafiyet ile, halkın jetleri izleme yeteneğini en-gelleyebilir (bağımsız araştırmacı gazeteciler grubu ProPublica bu hikâyeyi izleyerek harika bir iş çıkardı).¹⁰

Bir isimle bağını koparmak, şanssız Yamsi'nin yaptığı gibi, utançtan kaçmak için başka bir seçenektir. Olumsuz maruziyet-lerin ardından, ABD Federal Hapishaneleri, hücre cezasına artık Special Housing Unit (Özel Konut Birimi) olarak atıfta bulunuyor ve Savunma Bakanlığı'nın Amerika Okulu, bugün Western He-misphere Institute for Security Cooperation (Batı Yarımküre Gü-venlik İşbirliği Enstitüsü) olarak anılıyor. Obama yönetimi, Bush

yönetiminin “teröre karşı küresel savaş” politikasını, belirsiz “deniz aşırı acil durum operasyonu” lehine değiştirdi. Irak’taki performansı dolayısı ile aldığı olumsuz tepkilerden sonra, Blackwater ismini 2009’da X olarak değiştirdi ve sonra da 2011’de daha kurnazca Akademi adı ile (Blackwater’ın çevrimiçi perakende kolu ile sattığı işlemeli “pamuk taktik gömlekler, performans poloları, reaksiyoner ceketler ve bütüncül şapkalar” rağmen, bu yazı itibarı ile, operasyonel olarak, itibarının hâlâ karışık olduğunu düşündürmektedir). BP’nin körfez sızıntısından sonra, söylentilere göre, adını değiştirmeyi düşündüğü söylendi ancak bundan kurtulmak için çok fazla para harcaması gerektiğinden vazgeçmişti.

Tüketici ürünleri bile, utancı engellemek için yeni isimler edinirler. Pizza’nın, ünü abur cubur olarak artmaya başlayınca Pizza Hut, markasını “The Hut” veya bazı yerlerde “Pasta Hut” olarak değiştirmeye kalktı ancak aldığı yanıtlar o kadar alaycıydı ki marka Pizza Hut ismine tekrar döndü. 2009’dan itibaren perakendeciler Aspartam’ı AminoSweet adı altında sattılar. Eylül 2010’da, Mısır Üreticileri Birliği, FDA’ya yüksek fruktozlu mısır şurubunun, “mısır şekeri” olarak adlandırılmasını yasaklamak üzere bir dilekçe verir. (FDA, isteği reddetti.) Bazı balıkların adı bir zamanlar, akşam yemeği tabaklarımızda bu kadar yaygın bulunmadan önce, slimehead, Patagonya dişbalığı ve dikenli köpek balığıydı ama artık o kadar çok avlanıldı ki, aynı balıklar, yeni A-liste adları turuncu kaba, Şili levreği ve kaya somonu olarak pazara sürülüyor.¹¹

Bazen değişen sadece isimler değil, bir kişinin ya da şirketin tüm itibarıdır. Gazeteci Graeme Wood, 2013’te *New York* dergisinde çıkan bir makalesinde, hile dolu bir itibar yönetimi hikâyesini ifşa etti.¹² Wood, üniversiteden tanıdığı bir adamın, P.U’nun (adını anonimleştirmek için böyle kısaltıldı), federal vergi dolandırıcılığı ve annesinin milyonlarca nakit parayı Zürih’ten dışarı kaçırmasına yardım etmekle suçlandığını duymuştu. Annesi suçlu bulundu ama nihayetinde kendi hakkındaki

suçlamalar düşürüldü. Yine de adının internette aranması sonucu itibarının zarar gördüğü görülür. (P.U.’nun annesi, oğlunun sadece kanunla karşı karşıya gelmesinin sorumlusu değildi, aynı zamanda ona arama motorlarının spot ışıklarına karşı savunmasız bırakan benzersiz bir ilk isim vermişti.

Meraktan (ve belki biraz da P.U.’nun başarısızlığını zevkle izlemek için), Wood çevrimiçi bir alarm sistemi kurdu ve suçlamalardan sonraki aylarda garip bir şekilde bir seri olumlu uyarılar almaya başladı (toplamda otuz üç farklı site). Sonunda, Wood, P.U.’nun, bir itibar yönetimi firması olan Metal Rabbit Media’yi kiraladığını ortaya çıkardı – “çok zengin insanların çevrimiçi itibarları için kurulmuş butik bir mağaza”. (Hizmet bedelleri aylık 10.000 doları bulabiliyor.) Metal Rabbit sadece olumlu bir medya üretmedi; hizmetlerinden biri de müşterisi ile aynı adı taşıyan kurgusal bir iyilik yapıcı oluşturmayı kapsıyordu – “doppelgänger” böylece web’de ortaya çıkan şeyin sahtelere mi yoksa terbiyesizlik yapan gerçek McCoy’a mı atıfta bulunduğundan asla emin olamazsınız. [Wood], zengin insanların kendileri için düzinelerce günah keçisi, Saddam Hüseyin’in dublörü gibi, yarattığı bir gelecek tasavvur ettiğini ve bazı veri madencilerinin aradaki farkı nasıl fark edeceklerini merak ettiğini söyledi.”

Bu da dijital bölünme içerisinde bir başka bölünmeyi getirir: Dijital itibarları üzerindeki lekeleri temizlemeyi başarabilenler ve başaramayanlar. Ve endüstriler, itibar yönetimi ve halkla ilişkiler üzerinden kâr elde etmeye devam edeceklerdir. Florida’daki sabıkalıların fotoğraflarını yayımlayan web siteleri (kamuyu bilgilendirme talebi üzerine dosyalar erişime açılmıştı) ve sabıka fotoğrafı paylaşan diğer siteler ile işbirliği içinde, bir ücret karşılığında, onları alaşağı eden siteler bulunmaktadır. Bir web’in içeriğini satın almak gittikçe büyüyen bir pazardır.

İtibar yönetimi konusunda bireylerin peşinde oldukları bunlar ise şirketlerin kendi markaları üzerindeki lekeleri temizlemeye

* Tıpatıp aynısı, dublörü. (ç.n.)

çalışmak için neler yapabileceğini ancak hayal edebiliriz. “Astro-turfing”, küçük bir taban örgütü veya bireyden kaynaklı gibi görünen (örneğin bir anne blogu) ama gerçekte büyük iş ve siyasi çıkarlar tarafından finanse edilen dedikodu terimidir. *Gasland*, hidrolik kırılma yolu (“fraklama”) ile doğal gaz çıkarmanın olumsuz etkileri hakkındaki belgeseli çürüten *Truthland* filmi, fraklama hakkındaki gerçeği öğrenmek üzere Pensilvanyalı bir “öğretmen, mandıra çiftçisi ve anne”yi tasvir etmektedir. Aslında film, petrol ve doğal gaz endüstrisinin halkla ilişkiler kolu tarafından tasarlanıp daha sonra da tanıtılmıştır. Akademik araştırmalar da şirketlerin utancın önlemesine yardım ederler. *Marketing Science* dergisinde 2012’de yapılan bir çalışmanın yazarları, şirketlerin çevrimiçi dedikoduları izlemelerini, olumsuz dedikoduların hacmine odaklanmalarını ve “bir taraftan çevrimiçi gevezeliklerin hacmini arttırdığı ve olumsuz olanları azalttığı için çevrimdışı televizyon reklamlarını kullanmalarını” önermiştir.

Diğer Yükümlülükler

Utancın en büyük yükümlülüklerinden biri, suçluları yeniden topluma kazandırmak yerine daha da izole etmektir. Kızıl Mektup, “bir büyüünün etkisine sahipti, [Hester Prynne’i] insanlıkla olan sıradan ilişkilerden koparttı ve kendine ait bir dünya ile çevreledi”. Bu tecrit, haddi aşan bir kişinin bir grubun üyesi olmaksızın hayatını suçlu bir kadın veya erkek olarak yaşamayı daha kolay ve cazip bulmasına yol açabilir.

Onur ve utancı mercek altına aldığımız kamu malları deneylerinde, herkes en çok ve en az cömert oyuncuların kimliği açığa çıktıktan sonra iki tur daha oynadı. Ortalamada, en işbirlikçi ve onurlandırılmış oyuncular işbirliği yapmaya ve kamu mallarını bağışlamaya devam ederken en az işbirlikçi ve utanmış oyuncular, diğer katılımcıların kendi azalan itibarlarını güçlendirici şekilde davrandıkları iddiası ile 11. ve 12. turlarda işbirliklerini daha da azalttılar.

Utancın aşırı ya da kötüye kullanılması veya utanç verici davranışların ortaya çıkma sıklığı, sosyal normları yeniden bile şekillendirebilir. “İçinde o kadar çok iyilikseverlik vardı ki... birçok insan scarlet A’yı orijinal anlamıyla yorumlamaktan vazgeçti,” diye yazdı Hawthorne. “Abel’i kastettiğini söylediler; Hester Prynne çok güçlüydü, bir kadının kuvveti ile.” Hüküm giymiş sürücülere kayıtlı araçlara renkli plaka zorunluluğu getiren eyaletlerde, plakalar bazıları tarafından gurur kaynağı olarak görülür ve “parti plakası” olarak adlandırılır.

Diğer bir potansiyel sorun, tüm gecekonducuları veya çevreye zarar vericileri teşhir etmek, bu davranışların yaygın olarak anlaşılmasına yol açar ve davranışı normalleştirir. Buna bumerang etkisi denir – arzu edilmeyen bir davranıştan kaçan insanların yanlış bir algıya kapılıp bu davranışı normalleştirmeleri ile buna iştirak etmeleri eğilimi. Bunu önlemenin bir yolu, tıpkı Kaliforniya vergi borçları web sitesinin, insanlara “vergi mükelleflerinin, borçlu oldukları vergilerin %90’ını ödediklerini” hatırlattığı gibi, kitlelere normları hatırlatmaktır.

Utançla Yüzleşmek

Bazıları için utanca katlanmak daha kolaydır çünkü davranışlarının finansal faydaları basitçe, utandırılmış olmaktan daha ağır basar. “Sosyal normlara karşı çıkan ve utancın müeyyidelelerini göze alabilen insanlar büyük olasılıkla, toplulukları ile ne kadar sıkı bağları olsa da, çok zengin ve çok fakir olanlardır,” diye yazdı Toni Massaro.¹⁴ Zenginler, “varlıkları ile yalıtılmışlardır” ve “fakirlerin de kaybedecek ‘daha az sosyal duruşları’ vardır. Başka bir ifade ile, sosyal normlara uymayan insanlar vardır”. çünkü dikkat etmek için çaba harcamazlar ve insanlar vardır, dikkat etmemek için çaba harcarlar. Dostoyevski’nin Raskolnikov’u, “büyük bir adam” olduğuna ikna olmuştu ve ceza almadan bir suçla kalkışabilirdi, ki bunu yapamadığı ortaya çıktı ve (spoiler uyarısı)

cinayetten mahkûm edildi ve Sibiryâ'ya sürüldü. Bunlar, grubun bir parçası gibi hissetmek yerine kendini o grubun üzerinde veya altında hissetmekten kaynaklanır.

Utancın gerçek anlamda önüne geçmek isteyenler için bir seçenek, minnettarlık ya da pişmanlık ifade etmektir. AIG'nin, mali yardımın bir kısmını şatafatlı geri çekilmelere harcamasından dolayı çıkan kötü haberlerden sonra şirket kendi reklamını kendi yapmaya karar verdi. AIG'nin Teşekkürler Amerika kampanyası, federal hükûmetin yaptığı mali kurtarma yardımı için bir minnettarlığın ifadesiydi ve muhtemelen AIG'yi bir şekilde en azından halka sevdirdi, itibarını arttırdı ve finansal krizden kaynaklanan utancın bir kısmını hafifletecekti. Ancak bir hafta sonra AIG, hükûmete karşı açılan bir davaya katılmaya karar verdi çünkü mali yardımlar –AIG karıştırlarının zeminini hazırladığı finansal krizden sonra gelen yardım– sırasında yapılan kısıtlamalar nedeniyle bir miktar kâr elde edememişlerdi. Manşetler methiyeler düzmüyordu. *New York Times* şöyle diyordu: YARDIMLA KURTARILAN AIG KURTARICISINA DAVA AÇABİLİR. *Gothamist* daha patavatsızdı: AIG: TEŞEKKÜRLER VE CANIN CEHENNEME, AMERİKA. AIG yönetim kurulu, ertesi gün dava açmamaya karar verdi. (Utandırma, bu kararda övgüyü hak ediyor.)

Telafi etmenin bir diğer yolu da özür dilemektir. Özürler, utanç sonrası iyileşme sürecinin bir parçasıdır – hem haddi aşan hem de kalabalıklar için. 2010'da, James Frey, 2003'te çıkan anı yazısı *A Million Little Pieces* kitabına, üç sayfalık bir yazar notu ekleyerek kitabın büyük bir kısmını uydurmuş olmasından dolayı özür diledi – muhtemelen Oprah ve *South Park* adlı komedi dizisi (burada bir havlu anılarını yazıyor ve bir insan gibi davranıyor) tarafından mahcup edilmiş olmaktan dolayı. Ancak, insanların utanç hissedip hissetmediğini bilmenin zor olması kadar, bir özrün samimi olup olmadığını bilmek de zordur. Bazı insanlarda, toplumun yanlış bildiği bir şeyi bilerek yaptıklarını açıkça görebilirsiniz ve özrü de yakalandıkları için dilerler, tıpkı Clinton'ın

yaptığı gibi: “Günah işlediğimi söylemenin daha süslü bir yolu olduğunu sanmıyorum” ya da Tiger Woods’un dediği gibi: “Biliyordum, yaptıklarım yanlıştı ama normal kuralların geçerli olmadığına kendimi ikna ettim.”

En iyi durum, utandırılma tehdidinin, insanları grubun beklentilerine göre değiştirmesidir, buna rağmen bazen sembolik bir hareketten öteye geçmez. Kasım 2018’de, GM, Ford ve Chrysler’ın önceki on yıla göre pazar paylarının %25’ini kaybetmesinden sonra, üç büyük otomobil şirketinin CEO’ları 25 milyar dolarlık kamu fonu istemek üzere Washington’a gitti ve her üç CEO ayrı ayrı kendi özel jeti ile uçtu. Toplantılar sırasında, kongre üyeleri CEO’ları küstahlıklarından dolayı azarladı. Biri, bunun “neredeyse bir adamın aşevine yüksek şapka ve smokinle geldiğini görmek gibi” olduğunu söyledi, bir diğeri de üçünden, jetlerini satın “ekonomide” uçmaya istekliler ise ellerini kaldırmalarını istedi (hiçbiri kaldırmadı). Neredeyse kesin bir şekilde utanç tehdidinden dolayı, üç CEO bir ay sonraki Senato Bankacılık duruşmalarına geri gelirken kullandıkları araçlarını değiştirdi. Rick Wagoner, bir hibrit Chevrolet Malibu, Alan Mulally bir Ford Escape, Robert Nardelli ise bir Aspen Hybrid kullandı. Hepsi de jetlerini satmaya söz verdi (buna rağmen sattıkları belli değil) ve sonuçta Kongre milyarlarca mali yardımı kabul etti.

Utanç, kimsenin hayatını mahvetmeden, savaş ve kaç yerine, reform ve yeniden bütünleşmeye yol açarsa ya da daha da iyisi, yanlış davranışa karşı caydırıcılık görevi gördüğünde, en iyi performansını göstermiş olur. (Utancın cesaretlendirdiği normun optimal olup olmadığı, her zaman olduğu gibi, tartışmaya açıktır.) Utancın bir hedefi varsa o da grubun yanlış gördüğü davranıştan caydırmaaktır.

Birisi, Microsoft patronu Bill Gates’in, dünyanın en büyük hayır kurumunu kurmasına ve en çok saygı duyulan hayırseverlerden biri olarak görülmesine yol açan şeyin utanç olduğunu iddia edebilir. 1990’ların sonlarında Gates, Microsoft anti-tröst dava-

sı sırasındaki sinir bozucu ifadesinden ve mahkemenin şirketin gerçekten bir tekel gibi hareket ettiğine dair verdiği karardan sonra ciddi bir olumsuz odak ışığı altında kalmıştı. Hatta Gates, suratına da birkaç kremalı pasta yemişti. 1999'da William H. Gates Vakfı (babası ile paylaştığı bir isim), Bill & Melinda Gates Vakfı adını aldı ve Gates Jr. aldığı bağışları ikiye katladı.

Maruziyet, onurun yanı sıra utanç için de anahtar bir bileşendir ki Bill Gates'in kendisinin de diğer milyonerleri daha hayırsever olmaya teşvik ederken yöneldiği araçtır. 2010'da Gates ve Warren Buffett, servetlerinin büyük bir çoğunluğunu hayır kurumlarına bağışlamak için benzer (bağlayıcı olmayan) bir anlaşma yapan mega zenginleri kamuoyuna açıklayan bir liste ve bir web sitesi olan Giving Pledge'i tanıttılar. Sürpriz olmayan bir şekilde, medya sadece listede olanları değil, dikkat çekecek biçimde, Oprah Winfrey ve Walton (Walmart Mağazaları) ailesinin de içinde bulunduğu, listede olmayan kişileri de bildirdi. Hayırseverliği teşvik etmek için Gates, itibarın gücüne de başvurdu.

Gates'i tekelci olduğu için utandırmak, yunusları öldürdükleri için balıkçıları utandırmak ve kötü çalışma koşullarından dolayı üreticileri utandırmak, hepsi birden, izleyici kitlenin iyi davranış olarak gördüğü ve bu nedenle utancın etkili kullanımları olarak tanımlanabilecek bir şeye yol açtı. Burada utancın gerçek gücü ile karşılaşırız: Korkusu, bireyleri veya kurumları, grubun kabul edilebilir olduğunu düşündüğü bir davranışa uygun hareket etmeye yönlendirebilir. Utancın vazifesi gruba hizmettir, iyi ve doğru zamanda kullanıldığında toplumu daha iyi bir yere taşır.

Utancın Etkili Noktası

Konu ne olduğu değil, ne olacağıdır.

–ONCE-LER, *The Lorax* screenplay (2012)

Bogotá belediye başkanı olmadan önce, Antanas Mockus, matematik ve felsefe alanında yüksek lisans dereceleri olan bir akademisyen ve Kolombiya Universidad Nacional'ın başkanıydı. Hükûmete giriş iznini, bir utanmazlık eyleminden sonra elde etti. 1993'te, maganda bir öğrenci topluluğunun ilgisine ihtiyaç duyduğu bir zamanda, Mockus, pantolonunu indirdi ve poposunu gösterdi. Herkesin dikkatini çekmişti. Ama aynı zamanda işini de kaybetti.

“Utanç ve utanmazlık, Mockus ile birlikte yinelenen temalardır,” diye anlattı bana Felipe Cala. Cala, Bogotá'da doğup büyümüş ve Latin Amerika kültürü müdafaası üzerine yazdığı tezinin bir bölümünde Mockus'tan bahsetmişti. Cala'ya göre, “siyasi olarak yaptığı eylemlerin utanmazlığından besleniyordu”. Kötü şöhretini ve Kolombiya tarihinin en ucuz belediye başkanlığı kampanyalarından biri olan 8.000 doları kullanarak, Mockus belediye başkanı seçildi. Ocak 1995'te göreve geldi ve iktidarda kaldığı altı yılı (1995-1997 ve 2001-2003), aynı üniversitede geçirdiği süre kadar alışılmadık olduğunu kanıtlayacaktı.

Mockus, uyuşturuıcı kartelleri tarafından yapılan siyasi ka-
çırmalar, suikastlar ve bombalamalarla dolu bir şehir devraldı.
1990'ların ortalarında, Kolombiya'daki cinayet oranları, Latin
Amerika oranlarından beş kat daha fazlaydı (ki bu bile dünyanın
geri kalan ülkelerinden daha yüksekti). Mockus'un 2012'de MIT'de
yaptığı bir konuşmaya göre, Bogotálılar özel alanlarında terbiyeli-
lerdi, ama inanıyordu ki, "anonim olmak toplum içinde kötü davra-
nışlar ortaya çıkartıyordu". Mockus, öz-denetimli bir kültürü teşvik
ederek daha güvenli bir şehir tesis etmeyi umuyordu.

Mockus'un hedeflerinden biri, Bogotá'yı sürücüler ve yayalar
için daha güvenli hale getirmektir. Bir tarafı kırmızı, diğer tara-
fı beyaz olan kartlardan bir milyon adet dağıtılmasına yardım
etti ve insanları, sürücülerini onaylamak veya onaylamamak için
bu kartları kullanmaya teşvik etti (futbol maçlarında kullanılan
kartlara benzer). Temmuz 1995'te yapılan bir araştırma, vatan-
daşların yaklaşık dörtte birinde bu kartlardan bir tane olduğu ve
üçte ikisinin de bundan haberdar olduğunu gösterdi. Kartlardan
haberdar olanların %70'i bunun tehlikeli sürüşü kontrol etmede,
iyi bir fikir olduğunu düşünüyordu.

Mockus ayrıca karşıdan karşıya geçme, dikkatsiz sürüş, ışık-
lara dikkat etmeyen insanlar ve gereksiz korna çalmalara dikkat
çekmek için yirmi profesyonel pandomimci kiraladı. Pandomim-
ciler o kadar popüler oldular ki, şehir neredeyse dört yüz kat daha
fazla eğitildi ve trafik kazaları sonucunda yaşanan ölümlerdeki
düşüşten, 1995 ve 2000 arasında %50 düşmüştü, kısmen onlar
kredilendirildiler. Cala'ya göre, pandomimciler "o dönem bir
marka haline gelmişlerdi".

2001'de, Mockus kadınlar için bir geceye sponsorluk yaptı ve
o gece erkeklerden evde kalıp ister çocukları ile ilgilenmelerini
ya da sokaklardan uzak tutmalarını istedi. Ayrıca içki ve şiddeti
azaltmak amacıyla gönüllü bir sokağa çıkma yasağı ilan etti ve
başarısının tohumlarını almak için boynunda asılı bir saat ile ma-
halleleri dolaştı. Su kıtlığı olduğunda, Mockus, suyu korumaya

yönelik yeni bir norm geliştirmek üzere bir kamu hizmeti duyurusu yaptı. Çıplak duş alarak sabunlanırken suyu nasıl kapattığını anlattı ve hemşerilerinden aynısını yapmalarını istedi; iki ay sonra insanlar hâlâ daha az su kullanıyorlardı.

Cala, “Onun M.O’su, insanların düşünmesini sağlamaktı,” dedi. Mockus utancı kötü davranışı teşhir etmek için kullandı ve aynı zamanda kendi utanmazlığı ile kendini toplum önünde alçalttı – izleyiciye poposunu göstererek ve çıplak duş alırken filme aldırarak. Alçakgönüllüğünün en ciddi ifadesi, sık sık giymesi gereken kurşungeçirmez yeleğinin içine, yaptığı kalp şeklindeki kesikti, ki bu tam da kalbinin üzerindeydi – güvenlik ekibi için pek de popüler olmayan bir hareket. Mockus’un mizahı sık sık kullanması ve kendini küçümsemesi, kendi hakkında yazılan hemen her şeyde gündeme gelir. Ayrıca, dikkat oyunlarını da nasıl oynayacağını biliyordu ve sanatı stratejik olarak kullanımı, onun 2012 Berlin Bienali’ne davet edilmesine vesile olmuştu. Belediye Başkanı Mockus, utancın etkili noktalarını sık sık yakalamıştı.

Utancın Etkili Noktalarını Bulmak

Bazı insanlar utancı modası geçmiş, bir noktada faydalı ancak artık ihtiyaç kalmamış bir araç olarak görürler. Diğerleri utancı, nükleer teknolojiye benzetirler: Etkili ama aynı zamanda tehlikeli ve yanlış ellerde kullanılma olasılığı “dolayısıyla” vs. Utancın yirmi birinci yüzyıldaki rolü için, utancın geleneksel biçimleri üzerinde daha az düşünmeliyiz –hisse senetleri ya da kıvılcık mektupları– ve daha utanç nelere evrilebilir. Bogotá’da kötü sürüşü utandıran pandomimciler, trafik kazalarında azalmaya yol açtı. Vergi suçlularını utandırma, vergi gelirlerinde artışa yol açtı. Tuzlu gıdaları ayrıştıran etiketler, Finlandiya’da tuz tüketimini belirgin bir şekilde azalttı.

Bazı vakalarda, yüksek tuzlu gıdalar gibi, utanç caydırıcı olarak ihtiyacımız olan ya da istediğimiz tek şey olabilir. Diğer

zamanlarda, değerlerimiz onları uygulamak için tasarlanmış kurumlardan daha hızlı değiştiğinde, şirketler ve hükümetleri utandırmak, çocuk işçiliğinin yasaklanmasında olduğu gibi, resmî kurallar ve cezaların kurumsallaşması için atılacak ilk adımlar olabilir. Bazen, on yıldan fazla bir süre öncesine göre kürk giyilmesini azaltmakta olduğu gibi, utandırma bir norm oluşturmada başarılı olabilir ancak takibi zorunlu resmî kurallar olmadan, norm tekrar ortaya çıkabilir (kürkte olduğu gibi).

Etkili utandırmanın yedi kuralını hatırlayalım: Haddi aşma/ihlal; (1) izleyicileri ilgilendirmeli, (2) beklenen davranıştan büyük ölçüde sapmalı, (3) resmî olarak cezalandırılması beklenmemelidir; haddi aşan, (4) utandırmayı uygulayan gruba karşı duyarlı olmalıdır. Ve utandırma; (5) saygın bir kaynaktan gelmeli, (6) olası faydanın en yüksek olduğu yere yönlendirilmeli ve (7) vicdanen uygulanabilir olmalıdır.

Ancak, utandırmanın etkili noktası, faydasından daha çok şeyi çağrıştırmasıdır; bu, aynı zamanda utandırmanın hoş görülebilir olduğunu da gösterir. Değişken birçok şeyde olduğu gibi utandırmanın etkili noktasında da Goldilocks ilkesi yol göstericidir: Utandırma çok zayıf ya da çok güçlü, çok kısa veya kalıcı olmamalı ve çok seyrek ya da çok sık kullanılmamalıdır. Karmaşık işlerde, çok aşırı olarak kabul edilen şey, sürekli değişimdir. Utandırma, izleyici kitlenin normlarına ve ahlaki çerçeveye bağlı kalmalıdır. Utandırmayı daha kabul edilebilir hale getirecek bazı şeyler üzerinde spekülasyon yapabilirim, en azından Batı ülkelerinde, spesifik olarak da Amerika Birleşik Devletleri'nde (bunun daha fazla araştırmaya ihtiyaç duyulacak bir alan olduğunu kabul ederek).

Bir hatırlatma, öncelikle, bir had aşana ihtiyaç vardır. Bazı ihlaller için, yaygın yoksulluk, hastalık, açlık ya da su kıtlığı gibi durumlarda, tek bir tane had aşan yoktur, bu da herhangi bir sonuç almadan utancı kullanmayı zorlaştırır. Kabul edilebilir bir başlangıç için utancı harekete geçirmede, yürütme süreci de önemlidir.

Saf faydacı bir görüş, toplum daha iyi durumdaysa, utanç haddini aşmamış birine yönelik olsa dahi, aşağılamanın (*shaming*) haklı olduğunu söyleyebilir. Bu saf faydacı bakış, adalet normlarını ihlal ettiği için reddedilecektir. Utandırma, belirli kişi ya da kurumlara aşırı odaklanmak yerine, kötü uygulamalara odaklanmak için kullanılmalıdır.

Kurumların, şirketlerin ya da ülkelerin kötü uygulamalarını utandırma, muhtemelen, davranışlarda büyük çapta değişiklikler meydana getirme bağlamında daha etkili değildir (dünyadaki en büyük yüz ekonominin yarısını şirketlerin oluşturduğunu düşünün – Walmart’ın gelirleri, Arjantina’nın gayrisafi yurt içi hasılasına rakiptir) ancak grupları utandırma daha kabul edilebilir olandır. Utanç açısından, gruplar duygusal acıya karşı daha az meyillidirler çünkü gruplar bireylerin sahip olduğu “insanlık onuruna” sahip değillerdir. Bununla birlikte, tüm gruplar eşit değildir, bazı grupları diğerlerinden daha rahat utandırabiliriz.

Kabul edilebilen utanç, güçlü aşırı marjinal gruplara odaklanma eğilimindedir. Toplum tarafından zaten çoktan dışlanmış insanları, daha da dışlayan (veya en çok damgalanmış olanı damgalamaya devam eden) bir utandırma kampanyası, daha az savunulabilir olacaktır. Genel olarak, yüksek statülü insanların düşük statülü kişilerle uğraşmasından hoşlanmayız (ancak aynı zamanda farklı derecelerde olanları rahatlıkla hoş görürüz). Fabrika çiftliklerinde hayvanlara yapılan eziyetin teşhir edildiği durumlarda, utandırmayı bireysel çiftçilere yönlendirmek hata olacaktır.

Ayrıca, fiziksel alanımızı doğrudan etkileyen utançtan daha çok rahatsız oluruz. Damgalama, ahmak şapkaları giydirmek ve kızıl mektuplar, artık kabul edilemez ve bu formların utandırmının boyutlarını aştığı ve aşağılama kapsamına girdiği söylenebilir. Bazı ABD eyaletlerinde yargıçlar, fiziki utandırma biçimlerine hâlâ ihtiyaç duyarlar; örneğin hırsızlık yaptıklarını ilan etmek için, belli bir süre için işaret taşımalarını sağlamak gibi. Ancak bu cezalar tartışmalıdır. 2007 gibi yakın bir zamanda, çocuklara

uyuşturucu sattığından şüphelenilen bir adam, Kuzey İrlanda'nın Belfast şehrinde katranlandı ve tüye batırıldı ve medyada çıkan haberler, bu davranışın yaygın olarak onaylanmadığını öne sürdü.

Günümüzde artık utandırma, fiziksel damgalama ya da yüzleşmeden kaçınmamızı sağlayan, şişme fareler gibi, olası potansiyel soyutlama biçimleri sayesinde daha büyük bir potansiyele sahiptir. Belki de utandırmanın mücadele etmesi gereken en önemli soyut araçlar, izini sürebileceğimiz davranışların miktarını, izleyicinin ölçeğini ve bilginin yok edilmezliğini arttıran dijital teknolojilerdir. Gerçek hayatta olduğu gibi, “çevrimiçi”nde de utandırmanın biçimi ve tasarımı önemlidir ve utandırmayı çağrıştıran herhangi bir politika ve platform ihtiyatlı bir şekilde tasarlanmalıdır.

Soyut utandırma biçimleri daha popüler hale gelse de fiziksel, yüz yüze etkileşimin ortadan kalkması olası değildir. *Pie Any Means Necessary: The Biotic Baking Brigade* (2004) adlı kitap için bir pazar bulunmaktadır, kitap “gerici, gösterişli ve başka her türlü bunu hak edenin yüzüne taze pişmiş tatlı bir lokma indirmenin ince sanatı” hakkındadır. Utancın pastasının krema dolu olduğunu kabul etmeliyiz – cevizli bir pasta zarar verici olabilir. “Söyleyeceklerinizi beden dili ile söylediğinizde, bunları sadece kelimelerle söylemenizden daha etkili olur,” demişti Antanas Mockus bir açılış konuşmasında. CUNY profesörü, eski sendika organizatörü ve şişme fareler destekçisi Ed Ott bana şöyle demişti: “İnsanlar hâlâ görmek, hissetmek ve birbirini koklamak istiyor, eğer her bir insanın gerçekten ne istediğini bilmek istiyorlarsa.”

Toplumda Utandırmayı Korumak

Utandırma, şiddet içermeyen direnişimizin en başarılı araçlarından biridir ve resmî cezalandırmanın yokluğunda kullanılacak bir gereçtir ancak fazla kullanıldıkça gücünü yitirir. Bu, utancın anlamsız kullanımlarını saf dışı etmek üzere, elimizden gelenin en iyisini yapmak için bir sebeptir.

Ayrıca, biz etkili utanç verici organizasyonları, hedefleri olabilecek gruplardan bağımsız olmaları gerektiğini fark edip garanti altına almalıyız. Greenpeace'in, utanç ile bu kadar iyi anjaje olabilme yeteneği köklerini, kurumsal ya da yönetim fonu kullanmamasından alır. Sürekli değişen pozisyonlar, yönetim kurulu üyelikleri ve hayırsever bağışlar, hepsi kurnazca tasarlanmış, utandırılmayı önleme yollarıdır. 2012'de Alex Gibney, Amerika'nın büyüyen ekonomik eşitsizliğine ve Koch endüstrisi milyarderi David Koch da dâhil olmak üzere, bunun tepesindeki insanlara odaklanan, *Park Avenue: Money, Power, and the American Dream* adlı bir belgeseli tamamladı. 2006 itibarıyla, David Koch'un yönetim kurulu üyeliğinden faydalanan New York devlet televizyon kanalı WNET'de yayımlanması planlanıyordu. New Yorker'dan Jane Mayer, Koch hakkında yapılan tüm utandırma- ların şefi olarak, film yayımlanmadan önce, WNET'nin başkanı Neal Shapiro, Koch'u "nazikçe" aradı ve Koch sözcüsünün film- den hemen sonra bir demeç vermesine izin verdi ve filmi "hayal kırıklığı ve bölücü" diye nitelendirdi.

Hedef Kitleyi Yoklama

Hedef kitleden cezalandırmanın bir parçası olmalarını istediğimizi ele alırsak, kitleye utandırma cezalarının kabul edilebilir olup olmadığını sormak anlam kazanır. *Seattle Times*'ta çıkan bir makale, okuyucularına, diğer birçok eyaletin yaptığı gibi, alkol ve madde kullanımı altındaki sürücülerin araçlarına parlak sarı plakalar verilmesini onaylayıp onaylamadıklarını sordu. Beş binden fazla cevap geldi ve %45 sarı plakayı onaylarken, %52 onaylamadı ve diğerleri çekimser kaldı.

25 yıl boyunca, New York şehri sokak temizliğini ihlal eden arabalara neon çıkartmalar yapıştırdı. Yetkililer işe yaradığında ısrarcıydılar: Yapıştırıcılar piyasaya çıktığından beri sokakların temizliği %30 oranında iyileşmişti. Çıkartmalar, ayrıca ikilemin

kolektif doğasına da dikkat çekmişti: BU ARABA NEW YORK ŞEHİRİ PARK KURALLARINI İHLAL EDİYOR. SONUÇ OLARAK, BU CADDE DÜZGÜN BİR ŞEKİLDE TEMİZLENEMEDİ. DAHA TEMİZ BİR NEW YORK SİZİN ELİNİZDE. Benim düşünceme göre, park çıkartmaları, utancın etkileyici noktasından vurmuştu ama Mart 2012’de belediye meclisi, Belediye Başkanı Bloomberg’in vetosunu geçersiz kılarak, oy birliğiyle çıkartmaları yasaklama kararı aldı. Diğer New Yorkluların neler hissettiğini bilmek ilginç olurdu.

Üç meslektaşım –psikologlar Jessica Tracy ve David Pizarro ile matematiksel biyolog Christoph Hauert– ve ben, 111 Amerikan vatandaşına farklı utanç senaryoları hakkındaki fikirlerini çevrimiçi olarak sorduk. Utandırmanın fiziksel ya da çevrimiçi olmasının fark edip etmediğini bilmek istiyorduk. İnsanlara şöyle senaryolar verdik: “Charles Williams gelir vergisi dolandırıcılığı yaptı ve toplumu 1 milyar dolardan fazla dolandırdı. Cezanın bir parçası olarak, bir yargıç Williams’ın evinin önüne suçunu anlatan bir tabela konulmasını şart koştu.” Daha sonraki senaryo, daha hafif bir varyasyon sunuyordu ancak evinin dışındaki bir işaret yerine, cezalandırma, isminin suçluların olduğu eyalet vergi mükellefler listesinde çevrimiçi olarak yayımlanması olacaktı. İki metin arasındaki tek fark, vergi mükellefinin adının evinin dışında bir tabelada mı yoksa bir web sitesinde mi yayımlanacağıydı.

Genel olarak, onlara verdiğimiz on altı senaryonun tamamında, denekler utandırmanın oldukça kabul edilebilir olduğunu buldu (1’in “hiç kabul edilemez” ve 7’nin “çok kabul edilebilir” olduğu bir ölçekte, 5,42 ile); toplumun genelinin utandırmayı bir cezalandırma önlemi olarak kullanılmasına karşı olmadığını düşündürdü. Bu utandırma senaryolarının oldukça hafif, işlenen suçların ise oldukça ciddi olduğunu unutmayalım: 1 milyar doları çalmak ya da 1 milyar dolar vergi ödememek. Katılımcılar ayrıca, konularımızı çevrimiçi üzerinden aldığımızı ve dolayısıyla buradaki

büyük kitleyi bildikleri göz önüne alırsak, bir kişinin çimlerinin üstüne bir işaret koymak yerine, çevrimiçinde adını yayımlamayı daha kabul edilebilir bulduklarını bildirdiler. Bu sonuçlar, hedef kitlenin fiziksel varlığının, dinleyici kitlenin varlığından daha sorunlu olduğunu gösterdi. Ancak internet bağlamında bunlar hâlâ daha erken günler. Çevrimiçinde kabul edilebilir olan her tür izlenim her an değişebilir.

Neden Şeffaflık Yok?

Utandırmanın neden olduğu acı ve rahatsızlık ile utancın etkili noktasını bulmadaki zorluğu göz önüne alırsak, neden basitçe herkesin davranışını teşhir etmiyoruz? Şeffaflık bugünlerde her derde deva gibi görülmekte – toplumun dertlerinin tedavisi olarak tanıtıldı. Şeffaflığın öncülü, herkes gördüğünde insanların davranışlarını iyileştirmeleridir, bundan dolayı herkesin davranışlarını görünür hale getirmeliyiz. Utanç ya da onur politikalarının aksine, bir topluluğun sadece kötü ve iyi parçalarını teşhir etmeyi amaçlayan şeffaflık politikaları, dâhil olan her varlığın davranışını açığa çıkarır ve bu yüzden ilk bakışta, daha demokratik ve daha adil gibi görünebilir. Ancak içgüdülerimizin aksine, bir utandırma politikası şeffaflıktan bazen hem daha etkili ve hem de daha kabul edilebilir olabilir.

Evvela, şeffaflık çok fazla bilgi sağlayabilir. Şeffaflık politikaları, ilgili her varlığın davranışını ortaya çıkarır ve genellikle izleyicinin neyin kabul edilebilir olduğunu belirlemesini gerektirir, ki bu da zor olabilir. Her şirketin çevreyi ne kadar kirlettiğini bilmeye ihtiyacımız ya da isteğimiz var mı? Ya da en kötü yüz şirketin listesi yeterli mi? Her vergi suçlusundan haberdar olmak istiyor muyuz? Bu, şansları azaldığı ve bilhassa bu yıl daha az kazançlı oldukları için, vergilerini ödeyemeyen insanlara zarar verebilir mi? Kaliforniya'da, vergi suçluları 250.000 dolardan daha az miktar için suçlular listesine girmezler. Bu, en az önemli

(devlet borçları bağlamında) ve en yoksul vergi suçlularının korunmasına da yardımcı olur.

Utandırma politikaları, teşhir ile tehdit edebilir ve daha sonra insanların bunun önüne geçmeleri için davranışlarına izin verebilir. Tüm radyo frekanslarına ulaşımı sağlayan arama ve en yüksek frekanslara ulaşımı sağlayan tarama düğmelerinin ikisi ile birlikte gelen radyolar gibi, bizim ikisine de ihtiyacımız vardır. Şeffaflık genellikle iyi bir araçtır, ancak her zaman en iyisi değildir.

Şeffaflık politikaları, yeri geldikçe, neredeyse tıpkı utandırma gibi işlev görebilir çünkü insanlar çoğunlukla olumsuz bilgilerle ilgilenirler. Bill Gates'in, New York eyaletinin tüm öğretmenlerin performans değerlendirmelerinin kamuya açıklanabileceği kararını vermesinden sonra, 2012 *New York Times* serbest kürsüsüne yazdığı başlık "Utanç Çözüm Değildir"di ki, bu gerçekte bir şeffaflık politikasıydı, utandırma değil. Gates, mahkemenin kararını "büyük bir hata" olarak nitelendirdi. Ayrıca, biz "Microsoft'ta titiz bir personel sistemi oluşturduk ama hiçbir zaman çalışan değerlendirmelerini çalışanları utandırmak için kullanmayı düşünmedik."

Lakin, çalışan değerlendirmeleri, şeffaflığın başka bir türü, tabii ki Microsoft'ta da kullanıldı ve hatta şirketin yenilik yapma başarısızlığı ile ilişkilendirildi. Microsoft, yığın sıralamasını (stack rankings), birkaç ayda bir belirli çalışanların zayıf performans gösterenler olarak etiketlendiği ve herkesin sıralamanın en altında kalmaktan korkarak yaşadığı bir sistem. Eğer zayıf performans gösterenler kendilerini geliştirmezlerse, şirketten ayrılmaları istenmektedir. Kurt Eichenwald, Ağustos 2012 *Vanity Fair* dergisindeki makalesi "Microsoft'un Kayıp On Yılı" için, Microsoft'un eski çalışanları ile yaptığı röportajda, her bir çalışanın "yığın sıralamasını Microsoft içindeki en yıpratıcı süreç olarak belirttiğini, açıklanmayan sayıda çalışanın kovulduğunu" yazdı.

Microsoft yığın sıralamasını Jack Welch'ten devralmıştı; Jack Welch, 1981'den 2001'e kadar General Electric'in CEO'luğunu

yapmış olan ve kendisini geri plana atan şu başlıklı: *Jack: Straight from the Gut, Winning: The Ultimate Business How-To Book* ve (çift iki nokta üst üsteli) *Winning: The Answers: Confronting 74 of the Toughest Questions in Business Today* kitapların ortak yazarıydı. Welch'in yirmi yıllık gözetimi altında, General Electric'in piyasa değeri 14 milyar dolardan 484 milyar dolara yükseldi ve bunun nedeni Hırvatistan'daki insanların kendi fotoğraflarını bu kitabı ellerinde tutarak çevrimiçinde yayımlamalarıdır. Welch'in mecburi sıralama, sırala ve alaşağı et, üzeri örtülü veya "canlılık eğrisi" olarak adlandırılan yığın sıralaması, Microsoft'ta rekabete ve ketumluğa yol açtı ve inovasyonu bastırdı. Bu sert şeffaflık biçiminin faydalı olabileceği sosyal ikilemler hayal edilebilir ancak yeni yazılım icat etmek bunlardan birisi olmasa gerek. Herhangi bir yaratıcı uğraş için, utanç ya da şeffaflık tehdidinden kaçınılmalıdır (ki burada ödül mekanizmaları daha iyi işlev görebilir). Olumsuz maruziyet, işbirliği ve sosyal uyumu teşvik etmek için çok daha iyi bir araçtır.

Utancın Sosyal Doğasını Hatırlayalım

Haddi aşma, ne kadar sosyal olursa, utanç da o kadar tatlı olur çünkü izleyici doğası gereği kötü davranışlarla ilgilidir. Sonuçta utandırma sorun çözmek için yeterli olmayabilir ancak daha büyük yanılğı, özellikle iklim değişikliği ve aşırı avlanma gibi kolektif eylem sorunları için, onları bireyselleştirebileceğimiz fikridir. Biz bireysellik ve serbest piyasa ideolojisi ruhu ile meşgulken, bir bireyin değişiklik yapabilmek için en büyük yolunun bir tüketicisi olacağı fikrine kaptırıldık. Bu, sürdürülebilir deniz ürünü, organik yiyecek ve karbon sayaçları gibi ürünlerin satılmasına yardımcı olan suçluluk duygusunun yükselmesine izin verdi. Tüketiciler, yeniden kullanılabilir çantalar ve kupalara ve ışıkları kapatmaya sürüklendiler. Bu, bir araba kazasında kafatasınızı

kırdıktan sonra C vitamini almanıza benzer: Yanlış değil ama bir şeyleri düzeltmek için gerçeklerden çok uzaktır. Büyük ölçekli işbirliği ikilemleri için küçük bir grup insanın suçlu hissetmesi kâfi değildir ve bu küçük grubun o suçlulukla bir tüketici olarak uğraşması da kesinlikle yeterli değildir. Daha hızlı ve daha büyük ölçeklerde işe yarayacak bir araca ihtiyacımız vardır.

Hepimiz bir gezegende yaşıyoruz. Bildiğimiz kadarıyla, bunu gerçekten anlayabilen tek türüz. Ve biz tek başımıza, insan çıkarları ile insan dışı yaşamın çıkarlarını dengeleme sorumluluğunu taşıyoruz. Utanç, üstesinden gelmemize yardım edecek birçok muhtemel araçlardan bir tanesidir. “Biz” kimiz? Komşularımız? Deniz seviyesindeki yükselme tehdidi altında olan devletlerde yaşayan küçük adalardaki insanlar mı? Orta Afrika’daki dağ gorilleri mi? Kızıldeniz’deki dişbalığı mı? Kaliforniya’nın Monterey çamları mı? Muhtemelen başarılı türler, ister dolaylı ister dolaysız olarak, yaşamın birbirine bağımlı olduğunu anlayan türler olacaktır.

Utandırmanın geleceğimizde ayrılmaz biçimde normlara bağlı olduğunu düşünürsek, bu önemli ölçüde geleceğin hangi normları getireceğine bağlıdır. “Bir türün başka bir türün yasını tutması, güneşin altında yeni bir şeydir,” diye yazmıştı 1947’de Aldo Leopold. “Cro-Magnon,” son mamutu devirdiğinde sadece bifteklerini düşündü. Hobi avcısı, son (haberci) güvercini fark ettiğinde sadece avının peşinde koşmayı düşündü. Son martıya sopa ile vuran denizci, aslında hiçbir şey düşünmedi. Ama son güvercinlerimizi kaybeden bizler, kaybımızın yasını tutarız. Cenaze bizim cenazemiz olsaydı, güvercinler hiçbir zaman yasımızı tutmazdı.”

Bu, bizim modern dünyada içinde bulunduğumuz içler acısı durumumuzdur: Biz şimdi anlıyoruz, dünyanın asılı kaldığı evrendeki tam boyutlarını, kütesini ve materyallerini, onun üzerinde süren yaşamın benzersizliğini, onun üzerinde yarattığımız

* Modern insanın atası. (ç.n.)

sorunları, uygulamadığımız çözümleri ve onun şimdiye kadarki tek evimiz ve şansımız olduğu ciddi gerçeğini. Bu bağlamda ihtiyacımız olan yeni normlar büyük normlardır; onların oluşumları, güçlendirilmeleri de utancın bilgece kullanılması ile desteklenebilir.

Ek

Utanç Totemi v.2.1.

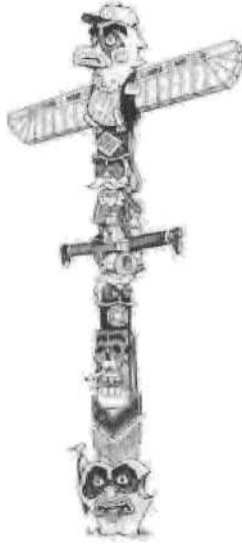
Yüksek etkili bir utanç için gerekli yedi alışkanlığı yansıtan kendime ait bir utanç girişimi kurma arzusu ile veri almak üzere ilk olarak kalabalıklara başvurdum. Çevrimiçi bir anketten faydalanarak, beş yüz adsız kullanıcıdan, içinde halka açık en büyük elli şirketin yer aldığı bir listeden, toplumu en fazla olumsuz etkileyen on firmayı seçmesini istedim. Ancak ben bir suçlu listesi çıkarmaktan çok kötü davranışları teşhir etmenin bir yolunu bulmak istiyordum.

Yedi yıl boyunca, Kanada'nın İngiliz Kolumbiyası eyaletinde yaşadım ve Haida Gwaii'de –Alaska'nın hemen güneyinde yer alan bir Kanada takım adası– bulunan Haida Miras Merkezi'ne yaptığım bir ziyarette, Kuzey-Batı Pasifik'te yer alan hemen her bir kabilenin kırmızı ya da sarı sedir veya Sitka ladin ağacından oyduğu farklı sekiz çeşit totem direklerinden bir tanesinin utanç totem direği olduğunu öğrendim. Gerekli sembolik referans noktaları olmadan, anlamlarını ayırt etmenin zorluğundan, totem direkleri yerleşik kültürler tarafından genellikle ihtişamı ve güzelliklerinden dolayı takdir edilmiştir. Ancak yerel halkların sözlü kültür ve en son etnografik çalışmalardan biliyoruz ki güzellik onların tek amacı değildi.

Utanç totem direkleri, belirli bir birey veya klanın haddi aşmış olduğunu topluma işaret etmekteydi. En meşhur utanç totemlerinden biri, bir direk boyunca sıralanmış üç kurbağayı içermektedir ki, bu Kiks.adi klanından üç kadını (ki bu klanının totemi kurbağadır) temsil etmektedir ki, söylentiye göre bu kadınlar farklı bir klan ile yaşamaktaydılar. Kiks.adi'nin şefine bu üç kadının korunması için bir fatura çıkartıldığında, ödemeyi reddetti; bu direk geri ödemeyi teşvik etmek amacı ile oyulmuştu. Borç teması bir çok direğin içinde yer alır ve bazıları hatta “borçlu direği” olarak anılmaktadır.¹ Daha yakın bir zamanda, 2007’de, Mike Webber, Alaska Cordova’da dikilmesi için, Exxon firmasını Valdez’deki petrol sızıntısı için ödeme yapmamasından dolayı teşhir etmek üzere bir utanç totemi oydu. Totem, Exxon’un Pinokyo benzeri burnu olan uzun süredir eski CEO’su Lee Raymond’un ters çevrilmiş yüzünü içeriyordu. Webber’in Exxon’u utandırma direği, benim en kötü şirketleri utandırmaya adanmış bütün bir direk yapma olasılığı hakkında düşünmemi sağladı.

Klanların kendileri ile özdeşleştirilen ve onlara karşı kullanılan belli sembolleri olduğu gibi, şirketlerin de bizim dikkatlerimizi tekelleştiren logoları ve ikonları vardır ki bunlar da onlara karşı kullanılabilir. En çok oyu alan şirket logolarını kullanarak Utanç Totemi v.2.o’yu oluşturmak üzere üç boyut animatörü Oscar Beachler ile çalıştım. Sonuç, gösterişli, dijital olarak tasarlanmış, 2011’de Londra Serpentine Galerisi’de sergilenen üç boyutlu bir utanç totemi idi. Orada benim sanatçı Brian Eno ile tanışma ve işbirliği yapma şansım oldu ki onun utanç totemi için yaptığı özgün müzik, yavaşlatılmış yerli ilahileri NPR’den elde edilen finansal verileri ve kendi özgün eserlerini birleştiriyordu. Ocak 2013’te, en büyük şirketlerin yer aldığı farklı bir listeyi kullanarak, yeniden beş yüz Amerikalı üzerinde bir anket yaptım; bu defa yalnızca iş başında olan (artık Enron yok) ABD’li (artık BP yok) şirketleri dâhil ettim. En çok utanç veren

şirketlerin ortaya çıktığı değişiklikler oldu: Walmart liderliği aldı ve Apple direğe tırmandı. Bu kez, Brendan O'Neill Kohl (bu kitaptaki tüm görselleri oluşturan) burada sunulan Utanç Totemi v.2.1'i tasarladı.

Notlar

1 Utancın Açılımı

1 Carl D. Schneider, *Shame, Exposure, and Privacy* (New York: Norton, 1992).

2 Mary M. Herrald ve Joe Tomaka, "Patterns of Emotion-Specific Appraisal, Coping, and Cardiovascular Reactivity During an Ongoing Emotional Episode," *Journal of Personality and Social Psychology* 83, no. 2 (2002): 434–50.

3 Christine R. Harris ve Ryan S. Darby, "Shame in Physical- Patient Interactions: Patient Perspectives," *Basic and Applied Social Psychology* 31, no. 4 (2009): 325–34.

4 Stephen Bates, "Jonathan Franzen: Shame Made It Impossible for Me to Write for a Decade," *The Guardian*, October 29, 2010.

5 Virginia Morell, *Animal Wise: The Thoughts and Emotions of Our Fellow Creatures* (New York: Crown, 2013).

6 Polly Wiessner, "Norm Enforcement Among the Ju/'Hoansi Bushmen," *Human Nature* 16, no. 2 (2005): 115–45.

7 Robin Dunbar, "Co-Evolution of Neocortical Size, Group Size and Language in Humans," *Behavioral and Brain Sciences* 16, no. 4 (1993): 681–735.

8 Jennifer Jacquet, Christoph Hauert, Arne Traulsen ve Manfred Milinski: "Shame and Honor Drive Cooperation," *Biology Letters* 7 (2011): 899–901.

2 Suçluluk Duygusunun Yükselişi

1 June Price Tangney ve Ronda L. Dearing, *Shame and Guilt* (New York: Guilford Press, 2002), 58.

2 Daniel M. T. Fessler, "Shame in Two Cultures: Implications for Evolutionary Approaches," *Journal of Cognition and Culture* 4, No. 2 (2004): 207–62.

3 Marvin Spevack, *A Complete and Systematic Concordance to the Works of Shakespeare* (Hildesheim, Germany: Georg Olms, 1968).

4 Roy F. Baumeister, Harry T. Reis ve Philippe Delespaul, "Subjective and

Experiential Correlates of Guilt in Daily Life,” *Personality and Social Psychology Bulletin* 21, no. 12 (1995): 1256–68.

5 Herant Katchadourian, *Guilt: The Bite of Conscience* (Stanford, Calif.: Stanford General Books, 2011).

6 Robert L. Trivers, “The Evolution of Reciprocal Altruism,” *Quarterly Review of Biology* 46, no. 1 (1971): 35–57.

7 Toni M. Massaro, “Shame, Culture, and American Criminal Law,” *Michigan Law Review* 89, no. 7 (1991): 1880–1944.

8 Martha Nussbaum, *Hiding from Humanity: Disgust, Shame, and the Law* (Princeton, N.J.: Princeton University Press, 2006).

9 James Q. Whitman, “What Is Wrong with Inflicting Shame Sanctions?” *Yale Law Journal* 107, no. 5 (1998): 1055–92.

10 Adam Duhachek, Shuoyang Zhang, ve H. Shanker Krishnan, “Anticipated Group Interaction: Coping with Valence Asymmetries in Attitude Shift,” *Journal of Consumer Research* 34, no. 3 (2007): 395–405.

11 Daniel Kahneman ve Amos Tversky, “Choices, Values, and Frames,” *American Psychologist* 39, no. 4 (1984): 341–50.

12 Tara L. Gruenewald, Margaret E. Kemeny, Najib Aziz ve John L. Fahey, “Acute Threat to the Social Self: Shame, Social Self-Esteem, and Cortisol Activity,” *Psychosomatic Medicine* 66, no. 6 (2004): 915–24.

13 Michael Lewis, “Self-Conscious Emotions: Embarrassment, Pride, Shame, and Guilt,” in *Handbook of Emotions*, ed. Michael Lewis ve Jeannette M. Haviland-Jones (New York: Guilford, 1993), 353–64.

14 Jonathan Haidt ve Dacher Keltner, “Culture and Facial Expression: Open-Ended Methods Find More Expressions and a Gradient of Recognition,” *Cognition and Emotion* 13, no. 3 (1999): 225–66.

15 Peter De Jong, Madelon L. Peters, ve David De Cremer, “Blushing May Signify Guilt: Revealing Effects of Blushing in Ambiguous Social Situations,” *Motivation and Emotion* 27, no. 3 (2003): 225–49.

16 Charles Darwin, *The Expressions of Emotions in Man and Animals* (London: John Murray, 1872).

17 Jessica L. Tracy ve David Matsumoto, “The Spontaneous Expression of Pride and Shame: Evidence for Biologically Innate Nonverbal Displays,” *Proceedings of the National Academy of Sciences* 105, no. 33 (2008): 11655–60.

18 Dacher Keltner, Randall C. Young, ve Brenda N. Buswell, “Appeasement in Human Emotion, Social Practice, and Personality,” *Aggressive Behavior* 23, no. 5 (1997): 359–74.

19 Dacher Keltner ve Brenda N. Buswell, "Evidence for the Distinctness of Embarrassment, Shame, and Guilt: A Study of Recalled Antecedents and Facial Expressions of Emotion," *Cognition and Emotion* 10, no. 2 (1996): 155–71.

20 Michael Lewis ve Douglas Ramsay, "Cortisol Response to Embarrassment and Shame," *Child Development* 73, no. 4 (2002): 1034–45.

21 Stanley T. Asah ve Dale J. Biahna, "Motivational Functionalism and Urban Conservation Stewardship: Implications for Volunteer Involvement," *Conservation Letters* 5, no. 6 (2012) 470–77.

22 Alan S. Gerber, Donald P. Green, ve Christopher W. Larimer, "An Experiment Testing the Relative Effectiveness of Encouraging Voter Participation by Inducing Feelings of Pride or Shame," *Political Behavior* 32, no. 3 (2010): 409–22.

3 Suçluluk Duygusunun Sınırları

1 Marion Long, "George Schaller's Grand Plan to Save the Marco Polo Sheep," *Discover*, March 2008.

2 Peter Schweizer, "Offset Away Our Guilt," *USA Today*, 7 Nisan 2011.

3 Michael P. Vandenbergh, Thomas Dietz, ve Paul C. Stern, "Time to Try Carbon Labelling," *Nature Climate Change* 1, no. 1 (2011): 4–6.

4 Stephanie Strom, "Has 'Organic' Been Oversized?" *New York Times*, 7 Temmuz 2012.

5 Nicole Charky, "Wal-Mart Removes Mislabeled Organic Products from Shelves," *Daily Finance*, 23 Nisan 2010.

6 Keith Bradsher, "Chinese City Shuts Down 13 Wal-Marts," *New York Times*, 10 Ekim 2011, www.nytimes.com/2011/10/11/business/global/wal-marts-in-china-city-closed-for-pork-mislabeling.html.

7 Nina Mazar ve Chen-Bo Zhong, "Do Green Products Make Us Better People?" *Psychological Science* 21, no. 4 (2010): 494–98.

8 Kirk Kristofferson, Katherine White ve John Peloza, "The Nature of Slacktivism: How the Social Observability of an Initial Act of Token Support Affects Subsequent Prosocial Action," *Journal of Consumer Research* 40, no. 6 (2014): 1149–66.

9 David Sutton, "An Unsatisfactory Encounter with the MSC—A Conservation Perspective," in *Eco-Labeling in Fisheries: What Is It All About?* ed. Bruce Phillips, Trevor Ward, ve Chet Chaffee (Oxford, UK: Blackwell Publishing, 2003), 114–19.

10 Shahzeen Z. Attaria, Michael L. Dekay, Cliff I. Davidson ve Wändi Bruine

De Bruin, "Public Perceptions of Energy Consumption and Savings," *Proceedings of the National Academy of Sciences* 107, no. 37 (2010): 16054–59.

11 Peter Whoriskey, "SUVs Lead U.S. Auto Sales Growth Despite Efforts to Improve Fuel Efficiency," *Washington Post*, 29 Aralık 2010.

4 Çürük Elmalar

1 Robert Paine, "A Note on Trophic Complexity and Community Stability," *The American Naturalist* 103, no. 929 (1969): 91–93.

2 Bu ifade için övgüyü, bu başlık ile 1960'da bir kitap yayımlayan bilim adamı Lewis Richardson hak ediyor.

3 Anthony D. Barnosky, Nicholas Matzke, Susumu Tomiya, vd., "Has the Earth's Sixth Mass Extinction Already Arrived?" *Nature* 471, no. 7336 (2011): 51–57.

4 Richard Heede, "Tracing Anthropogenic Carbon Dioxide and Methane Emissions to Fossil Fuel and Current Producers, 1854–2010," *Climate Change* 122 (2014): 229–41.

5 Naomi Oreskes ve Erik M. Conway, *Merchants of Doubt: How a Handful of Scientists Obscured the Truth on Issues from Tobacco Smoke to Global Warming* (New York: Bloomsbury, 2010), 213.

6 David Berreby, *Us and Them: Understanding Your Tribal Mind* (New York: Little, Brown, 2005), 161.

7 Atul Gawande, "The Hot Spotters," *The New Yorker*, 24 Ocak 2011.

8 Jonathan Franzen, "Emptying the Skies," *The New Yorker*, 26 Temmuz 2010.

9 Pierline Tournant, Liana Joseph, Koichi Goka, ve Franck Courchamp, "The Rarity and Overexploitation Paradox: Stag Beetle Collections in Japan," *Biodiversity and Conservation* 21, no. 6 (2012): 1425–40.

10 Ian G. Warkentin, David Bickford, Navjot S. Sodhi, ve Corey J. A. Bradshaw, "Eating Frogs to Extinction," *Conservation Biology* 23, no. 4 (2009): 1056–59.

11 Agnès Gault, Yves Meinard, ve Franck Courchamp, "Consumers' Taste for Rarity Drives Sturgeons to Extinction," *Conservation Letters* 1, no. 5 (2008): 199–207.

12 Elena Angulo, Anne-Laure Deves, Michel Saint Jalmes, and Franck Courchamp, "Fatal Attraction: Rare Species in the Spotlight," *Proceedings of the Royal Society B* 276, no. 1660 (2009): 1331–37.

13 Bryan L. Stuart, Anders G. J. Rhodin, L. Lee Grismer, ve Troy Hansel, "Scientific Description Can Imperil Species," *Science* 312, no. 5777 (2006): 1137.

14 Bernard W. Powell, "A Problem in Archaeology Too," *Science* 313, no. 5789 (2006): 916.

15 Ernst Fehr and Simon Gächter, "Altruistic Punishment in Humans," *Nature* 415 (2002): 137–40.

16 Xiao-Ping Chen ve Daniel G. Bachrach, "Tolerance of Free Riding: The Effects of Defection Size, Defection Pattern and Social Orientation," *Organizational Behavior and Human Decision Processes* 90, no.1 (2003): 139–47.

17 Christel G. Rutte ve Henk A. M. Wilke, "Goals, Expectations and Behavior in a Social Dilemma Situation," in *Social Dilemmas*, ed. Wim Liebrand, David Messick ve Henk Wilke (Elmsford, N.Y.: Pergamon Press, 1992), 289–305.

18 Örneğin bakınız: Will Felps, Terence R. Mitchell, ve Eliza Byington, "How, When, and Why Bad Apples Spoil the Barrel: Negative Group Members and Dysfunctional Groups," *Research in Organizational Behavior* 27 (2006): 175–222. Felps aynı zamanda tecrübelerini, ilki 19 Aralık 2008'de yayımlanan *This American Life* adlı radyo programının "Ruining It for the Rest of Us" (Geriyeye Kalanımız için Mahvetmek) bölümünde Ira Glass ile tartışmıştı.

19 President George W. Bush, "Letter to Senators Hagel, Helms, vd.," basın bildirisi, 13 Şubat 2001.

20 Bununla birlikte, bir not olarak, 2009'da 888 Amerikalı ve binlerce Avrupalı arasında yapılan bir araştırmaya göre, insanlar kendi ülkeleri için iklim değişikliği konusunda ellerinden gelen en iyisini yapacakları konusunda, diğer ülkeler daha az bile yapsa, büyük bir destek vermişlerdi.

21 Norbert L. Kerr, Ann C. Rumble, Ernest S. Park, vd., "How Many Bad Apples Does It Take to Spoil the Whole Barrel? Social Exclusion and Tolerance for Bad Apples," *Journal of Experimental Social Psychology* 45, no. 4 (2009): 603–13.

5 Normlar Nasıl Normalleşir

1 Alan Gerber ve Todd Rogers, "Descriptive Social Norms and Motivation to Vote: Everybody's Voting and So Should You," *Journal of Politics* 71, no. 1 (2009): 178–91.

2 Robert B. Cialdini, Linda J. Demaine, Brad J. Sagarin, vd., "Managing Social Norms for Persuasive Impact," *Social Influence* 1, no. 1 (2006): 3–15.

3 James J. Choi, David Laibson, Brigitte Madrian ve Andrew Metrick, "Plan Design and 401(k) Savings Outcomes," *National Tax Journal* 57, no. 2 (2004): 275–98.

4 Martin Luther King, "Nonviolence and Racial Justice," *Christian Century*, 6 Şubat 1957.

5 Alıntılıyan Samuel Bowles ve Herbert Gintis, *A Cooperative Species: Human Reciprocity and Its Evolution* (Princeton, N.J.: Princeton University Press, 2011).

6 Maciek Chudek ve Joseph Henrich, "Culture-Gene Coevolution, Norm-Psychology and the Emergence of Human Prosociality," *Trends in Cognitive Sciences* 15, no. 5 (2011): 218–26.

7 Elif Batuman, *The Possessed: Adventures with Russian Books and the People Who Read Them* (New York: Farrar, Straus and Giroux, 2010).

8 Nichola J. Raihani ve Tom Hart, "Free-Riders Promote Free-Riding in a Real-World Setting," *Oikos* 119, no. 9 (2010): 1391–93.

9 Kees Keizer, Siegwart Lindenberg, ve Linda Steg, "The Spreading of Disorder," *Science* 322, no. 5908 (2008): 1681–85.

10 Maciek Chudek ve Joseph Henrich, "Culture-Gene Coevolution, Norm-Psychology and the Emergence of Human Prosociality," *Trends in Cognitive Sciences* 15, no. 5 (2011): 218–26.

11 Jennifer N. Engler ve Joshua Landau, "Source Is Important When Developing a Social Norms Campaign to Combat Academic Dishonesty," *Teaching of Psychology* 38, no. 1 (2011): 46–48.

12 Peng Gong, "Cultural History Holds Back Chinese Research," *Nature* 418, no. 7382 (2012): 411.

13 Eric Posner, "Symbols, Signals, and Social Norms in Politics and the Law," *Journal of Legal Studies* 27, no. S2 (1998): 765–97.

14 Christine Ingebritsen, "Norm Entrepreneurs: Scandinavia's Role in World Politics," *Cooperation and Conflict* 37, no. 1 (2002): 11–23.

15 Robert Metz, "Market Place; Aiding Hostile Takeover Bids," *New York Times*, 28 Aralık 1981.

16 David Skeel, "Shaming in Corporate Law," *University of Pennsylvania Law Review* 149 (2001): 1811–68.

17 Joseph Henrich, Jean Ensminger, Richard McElreath, vd., "Markets, Religion, Community Size, and the Evolution of Fairness and Punishment," *Science* 327, no. 5972 (2010): 1480–84.

18 Uri Gneezy ve Aldo Rustichini, "A Fine Is a Price," *The Journal of Legal Studies* 29, no. 1 (2000): 1–17.

19 Armin Falk ve Nora Szech, "Morals and Markets," *Science* 340, no. 6133 (2013): 707–11.

20 Roland Fryer, "Financial Incentives and Student Achievement: Eviden-

ce from Randomized Trials,” *Quarterly Journal of Economics* 126, no. 4 (2011): 1755–98.

21 Michael J. Sandel, “What Isn’t for Sale?” *The Atlantic*, 27 Şubat 2012.

22 Josep Call, Juliane Braüer, Juliane Kaminski, ve Michael Tomasello, “Domestic Dogs (*Canis Familiaris*) Are Sensitive to the Attentional State of Humans,” *Journal of Comparative Psychology* 117, no. 3 (2003): 257–63.

23 Arata Kochi, “Tuberculosis Control—Is DOTS the Health Breakthrough of the 1990s?” *World Health Forum* 18, no. 3-4 (1997): 225–32.

24 Azim F. Shariff ve Ara Norenzayan, “God Is Watching You: Priming God Concepts Increases Prosocial Behavior in an Anonymous Economic Game,” *Psychological Science* 18, no. 9 (2007): 803–809.

25 Jesse M. Bering, “The Folk Psychology of Souls,” *Brain and Behavioral Sciences* 29, no. 5 (2006): 453–62.

26 Max Ernest-Jones, Daniel Nettle, ve Melissa Bateson, “Effects of Eye Images on Everyday Cooperative Behavior: A Field Experiment,” *Evolution and Human Behavior* 32 (2011): 172–98.

27 Damien Francey ve Ralph Bergmüller, “Images of Eyes Enhance Investments in a Real-Life Public Good,” *PLOS ONE* 7, no. 5 (2012): e37397.

28 Kevin J. Haley ve Daniel M. T. Fessler, “Nobody’s Watching? Subtle Cues Can Affect Generosity in an Anonymous Economic Game,” *Evolution and Human Behavior* 26, no. 3 (2005): 245–56.

29 Adriaan R. Soeteven, “Anonymity in Giving in a Natural Context—A Field Experiment in 30 Churches,” *Journal of Public Economics* 89, no. 11-12 (2005): 2301–23.

30 Barry Webb ve Gloria Laycock, *Reducing Crime on the London Underground: An Evaluation of Three Pilot Projects*, Crime Reduction Unit Paper 30 (London: HMSO, 1992).

31 Dominique J.-F. de Quervain, Urs Fischbacher, Valerie Treyer, vd., “The Neural Basis of Altruistic Punishment,” *Science* 305, no. 5688 (2004): 1254–58.

32 Glenn Greenwald, “The Untouchables: How the Obama Administration Protected Wall Street from Prosecutions,” *Guardian*, 23 Ocak 2013.

33 Jesse Eisenger, “Why Only One Top Banker Went to Jail for the Financial Crisis,” *New York Times Magazine*, 30 Nisan 2014, http://www.nytimes.com/2014/05/04/magazine/only-one-top-banker-jail-financial-crisis.html?_r=0.

34 Hank Davis, “Theoretical Note on the Moral Development of Rats (*Rattus Norvegicus*),” *Journal of Comparative Psychology* 103, no. 1 (1989): 88–90.

35 Michael Lachmann ve Carl T. Bergstrom, “The Disadvantage of Combi-

natorial Communication,” *Proceedings of the Royal Society of London B* 271, no. 1555 (2004): 2337–43.

36 Sievert Rohwer, “Status Signaling in Harris Sparrows: Some Experiments in Deception,” *Behaviour* 61, no. 1-2 (1977): 107–29.

6 Etkili Utandırmanın Yedi Alışkanlığı

1 Benjamin Alamar ve Stanton A. Glantz, “Effects of Increased Social Unacceptability of Cigarette Smoking on Reduction in Cigarette Consumption,” *American Journal of Public Health* 96, no. 8 (2006): 1359–63.

2 Alan S. Gerber, Donald P. Green ve Christopher W. Larimer. “Social Pressure and Voter Turnout: Evidence from a Large-Scale Field Experiment,” *American Political Science Review* 102, no. 1 (2008): 33–48.

3 Costas Panagopoulos, “Affect, Social Pressure and Prosocial Motivation: Field Experimental Evidence of the Mobilizing Effects of Pride, Shame and Publicizing Voting Behavior,” *Political Behavior* 32 (2010): 369–86.

4 Kenneth Roth, “Defending Economic, Social and Cultural Rights: Practical Issues Faced by an International Human Rights Organization,” *Human Rights Quarterly* 26, no. 1 (2004): 63–73.

5 Brian Elbel, Glen B. Taksler ve Tod Mijanovich, “Promotion of Healthy Eating Through Public Policy: A Controlled Experiment,” *American Journal of Preventive Medicine* 45, no. 1 (2013): 49–55.

6 Pirjo Pietinen, Liisa M. Valsta, Tero Hirvonen, ve Harri Sinkko, “Labelling the Salt Content in Foods: A Useful Tool in Reducing Sodium Intake in Finland,” *Public Health Nutrition* 11, no. 4 (2007): 335–40.

7 Saira Mohamed, “Shame in the Security Council,” *Washington University Law Review* 90, no. 4 (2013): 1191.

8 Stephen J. Dubner, “Another Way to Encourage Voting,” *Freakonomics*, 17 Kasım 2006, www.freakonomics.com/2006/11/17/another-way-to-encourage-voting.

9 Alexander Dyck, Natalya Volchkova ve Luigi Zingales, “The Corporate Governance Role of the Media: Evidence from Russia,” *Journal of Finance* 63, no. 3 (2008): 1093–1135.

10 Polly Wiessner, “Norm Enforcement Among the Ju/’hoansi Bushmen,” *Human Nature* 16, no. 2 (2005): 115–45.

11 Michiko Kakutani, “Is Jon Stewart the Most Trusted Man in America?” *The New York Times*, 15 Ağustos 2008.

12 David A. Skeel, "Shaming in Corporate Law," *University of Pennsylvania Law Review* 149 (2001): 1811–68.

13 Tiffany C. Davenport, Alan S. Gerber, Donald P. Green, vd., "The Enduring Effects of Social Pressure: Tracking Campaign Experiments over a Series of Elections," *Political Behavior* 32 (2010): 423–30.

7 Kızıl İnternet

1 Marshall McLuhan, *The Gutenberg Galaxy* (Toronto: University of Toronto Press, 1962).

2 Associated Press, "Checking Cheats: China Plans Marriage Database," *The China Post*, 6 Ocak 2011, www.chinapost.com.tw/china/national-news/2011/01/06/286518/Checking-cheats.htm.

3 Milan Kundera, *Testaments Betrayed: An Essay in Nine Parts*, çev. Linda Asher (New York: Perennial, 1996), 257–58.

4 Toni Massaro, "The Meanings of Shame: Implications for Legal Reform Psychology," *Psychology, Public Policy, and Law* 3, no. 4 (1997): 645.

5 Laura Holson, "The New Court of Shame Is Online," *New York Times*, 26 Aralık 2010.

6 "Top 500 Delinquent Taxpayers," State of California Franchise Tax Board, www.ftb.ca.gov/aboutFTB/Delinquent_Taxpayers.shtml.

7 Thomas Moyher and Robert T. Szyba, "From the Rat to the Mouse: How Secondary Picketing Laws May Apply in the Computer Age," *Hofstra Labor and Employment Law Journal* 26 (2008): 271–300.

8 Mitchell Kapur, "Civil Liberties in Cyberspace: When Does Hacking Turn from an Exercise of Civil Liberties into Crime?" *Scientific American*, Eylül 1991.

9 Barb Darrow, "Huffington Post to End Anonymous Comments," gigaom.com/2013/08/21/huffington-post-to-end-anonymous-comments/.

10 Michele Ybarra, Marie Diener-West ve Philip J. Leaf, "Examining the Overlap in Internet Harassment and School Bullying: Implications for School Intervention," *Journal of Adolescent Health* 41: S42–S50.

11 Kipling D. Williams, Christopher K. T. Cheung ve Wilma Choi, "Cyberostracism: Effects of Being Ignored over the Internet," *Journal of Personality and Social Psychology* 79, no. 5 (2000): 748–62.

12 Janis Wolak, Kimberly J. Mitchell ve David Finkelhor, "Does Online Harassment Constitute Bullying? An Exploration of Online Harassment by Known Peers and Online-Only Contacts," *Journal of Adolescent Health* 41 (2007): S51–S58.

13 Alexander Staller ve Paolo Petta, "Introducing Emotions into the Computational Study of Social Norms: A First Evaluation," *Journal of Artificial Societies and Social Simulation* 4, no. 1 (2001).

14 Birleşik Krallık'ta bir oyun salonunda, bir araştırmacı altı saatlik periyotlarla, 303 slot makinesinde oynayan kumarbazları izledi. İçlerinden yalnızca dokuz kumarbaz saldırgandı. Saldırganlığın %38,2'si sözel olarak doğrudan slot makinesine, %37,6'sı fiziksel olarak slot makinesine, %10,7' si sözel olarak salon personeline ve %13,5'i de diğer oyunculara yönlendirilmişti. Adrian Parke ve Mark Griffiths, "Agressive Behaviour in Slot Machine Gamblers: A Preliminary Observational Study," *Psychological Reports* 95, No. 1 (2004) : 109-14.

8 Dikkat Ekonomisinde Utanç

1 Richard A. Lanham, *The Economics of Attention: Style and Substance in the Age of Information* (Chicago: University of Chicago Press, 2007).

2 Alex Callinicos, *Theories and Narratives: Reflections on the Philosophy of History* (Durham, N.C.: Duke University Press, 1995).

9 Utanca Verilen Tepkiler

1 Frances Wilson, *How to Survive the Titanic, or The Sinking of J. Bruce Ismay* (London: Bloomsbury, 2011). Bu kitap, güzel bir Ismay biyografisi olmanın yanı sıra, 1900'da yayımlanan Joseph Conrad'ın *Lord Jim* isimli dördüncü romanının Ismay'ın acıklı sonunu öngördüğünü iddia eden ikna edici bir edebiyat eleştirisidir.

2 Norbert L. Kerr, Ann C. Rumble, Ernest S. Park, vd., "How Many Bad Apples Does It Take to Spoil the Whole Barrel? Social Exclusion and Toleration for Bad Apples," *Journal of Experimental Social Psychology* 45, no. 4 (2009): 603–13.

3 Redouan Bshary, "Biting Cleaner Fish Use Altruism to Deceive Image-Scoring Client Reef Fish," *Proceedings of the Royal Society London B* 269, no. 1505 (2002): 2087–93.

4 Adam Waytz ve Liane Young, "The Group Member Mind Tradeoff: Attributing Minds to Groups Versus Group Members," *Psychological Science* 23, no. 1 (2012), 77–85.

5 Milton Friedman, "The Social Responsibility of Business Is to Increase Its Profits," *New York Times Magazine*, 13 Eylül 1970.

6 Alan G. Sanfey, James K. Rilling, Jessica A. Aronson, vd., "The Neural Basis of Economic Decision-Making in the Ultimatum Game," *Science* 300, no. 5626 (2003): 1755–58. Aynı zamanda bakınız, James K. Rilling, Alan G. Sanfey, Jessica

A. Aronson, vd., "The Neural Correlates of Theory of Mind Within Interpersonal Interactions," *NeuroImage* 22, no. 4 (2004): 1694–1703.

7 Mascha van 't Wout, René S. Kahn, Alan G. Sanfey, ve André Aleman, "Affective State and Decision-Making in the Ultimatum Game," *Experimental Brain Research* 169 (2006): 564–68.

8 Olwen A. Bedford, "The Individual Experience of Guilt and Shame in Chinese Culture," *Culture & Psychology* 10, no. 1 (2004): 29–52.

9 Kalvero Oberg, "Crime and Punishment in Tlingit Society," *American Anthropologist* 36, no. 2 (1934): 145–56.

10 Michael Grabell ve Sebastian Jones, "Off the Radar: Private Planes Hidden from Public View," ProPublica.

11 Jennifer L. Jacquet ve Daniel Pauly, "Trade Secrets: Renaming and Mislabeling Seafood," *Marine Policy* 32 (2008): 309–18.

12 Graeme Wood, "Scrubbed," *New York Magazine*, 16 Haziran 2013.

13 Seshadri Tirunillai ve Gerard J. Tellis, "Does Chatter Really Matter? Dynamics of User-Generated Content and Stock Performance," *Marketing Science* 31, no. 2 (2012): 198–215.

14 Toni Massaro, "Shame, Culture, and American Criminal Law," *Michigan Law Review* 89, no. 7 (1991): 1880–1944.

10 Utancın Etkili Noktası

1 Aldo Leopold, "On a Monument to the Pigeon," 1947'de yazılıp *A Sand County Almanac*'ta (London: Oxford University Press, 1949) yayımlanmıştır.

Ek: Utanç Totemi v.2.1

1 Kalvero Oberg, "Crime and Punishment in Tlingit Society," *American Anthropologist* 36, no. 2 (1934): 145–56.

Teşekkür

İlk olarak size, katılım ve gayret gerektiren bir teşebbüse destek veren okura teşekkür ederim. İlginiz için ciddi bir teşekkür. Nazik, eğlenceli ve oldukça yakıcı bazı erken okuyucularım olduğu için minnettarım. Dalton Conley, Brendan O'Neill Kohl ve James B. MacKinnon bu kitabın bölümlerini okurken, Paul Smaldino (teşekkür ederim), Kate Barrett (teşekkür ederim, teşekkür ederim) ve Nick Lepard (üç kere ve daha fazla teşekkür ederim) bu kitabın tümünü okudular. Bir gemi kazasında olduğu kadar yazma serüveninde de ihtiyaç duyacağınız bir bilgiğe sahip olan George Dyson da bu kitabı okudu ama aynı zamanda her şeyi mümkün kıldı.

Bu kitap, masa üstünde bir 385 KB'lık bir dosya olarak kalmayıp sizin elinize geçmesi, dostlarım ve temsilcilerim John Brockman, Katinka Matson, Max Brockman ve Russell Weinberger'in olağanüstü gayretleri sayesinde. Bu şekli, herhangi bir yazılımdan daha iyi performans gösteren Pantheon'un harika ve yetenekli insanları sayesinde aldı. Pantheon'daki editörlerim Dan Frank ve Jeff Alexander ve Birleşik Krallık Penguin'deki Helen Conford bu kitabın tamamlanabilmesi için ihtiyacım olan mahremiyet ve cesaretlendirmenin doğru karışımını biliyorlardı. Hepsine teşekkür ederim.

Bu kitabı yazdım çünkü ben dünyaya ve onun sakinlerine insanların yaptıklarından dolayı duyduğum derin suçluluk ve üzüntüm ile mücadele ediyorum. Bu benim, çevresel ve derin bir olgu olarak suçluluğa ilgi duymama yol açtı, suçluluk sonra

utanca götürdü, bu da daha sonra yüksek lisansta araştırmalarımı iki yönde yoğunlaştırmama yol açtı: balıkçılık ve utanç. Bu birleşim garip geliyorsa, bunun nedeni ilgi alanlarımın peşinden gitmeme izin veren hem enstitüler hem insanların şımartmalarıdır; öncelik, tüm erken deneyimleri destekleyen ve her ne kadar daha sonra kendi görüşleri değişse bile benimkileri kabul eden ebeveynlerimdir. British Columbia Üniversitesi ve New York Üniversitesi, ikisi birlikte, yeterince yalnız bırakılmış nadir bir ekolojinin parçasıdır. Bir balıkçılık profesörü ve dünya çapında mentor olan, UBC'deki tez danışmanım Daniel Pauly beni yönlendirdi ve cesaretlendirdi ve araştırma alanlarımızın farklılaşmasından sonra dahi çalışmamı desteklemeye devam etti. Arne Traulsen ve Manfred Milinski ile birlikte Max Planck Evrimsel Biyoloji Enstitüsü'nde görev yapan Cristoph Hauert, UBC'deki harika meslektaşımı ve hepsi birlikte utanç deneylerinin ortak yazarlarıydı. Ayrıca görüştüğüm, işleri hakkında benimle konuşarak vakitlerini aldığım tüm insanlara şükran borçluyum.

Biz hepimiz kendi kültürlerimizden ve kişisel deneyimlerimizden etkileniriz ve bunu çok daha açık gösterdiği için bu araştırmaya minnettarım. Umarım, görüşlerin bana ait olduğu ve daha detaylı anlatıldığında bilimsel olduğu açıktır, ancak bilinmelidir ki, ifade edilen tüm kanaatler bana aittir. Tabii ki kalan tüm hatalar da bana aittir. Utancın kendisi gibi mükemmel veya değişmez olmayan bir yorum ortaya koyuyorum. Ancak, umarım bu kitap yasa dışı ilan edilen utandırmanın adil olarak yargılanmasını ve yetkin bir şekilde savunulmasını mümkün kılar.

UTANÇ GEREKLİ Mİ? DEĞİŞİM UTANÇLA SAĞLANABİLİR Mİ?

Bu kitap, doğru şekilde ve doğru zamanda uygulandığında utancın gezegenimizi ve nihayetinde kendimizi başarısızlığa uğratmamızı nasıl engelleyebileceğine dair tamamen yeni bir anlayışı aktarıyor...

Jennifer Jacquet bu kışkırtıcı kitabında yunusları kurtarmak, işçi sömürsünü durdurmak, insanları oy kullanmaya teşvik etmek ve değiştirilmek istenen pek çok davranış için utancın nasıl kullanılabileceğini gösteriyor. Bu eski aracın son derece etkili kullanımıyla ilgili 7 maddelik de bir kılavuz sunuyor.

Utanç elbette karmaşık bir konu ve suçlulukla yakından ilişkili ancak Jacquet bu duygunun tüm yönlerini ustalıkla araştırıyor, örneklerle gözler önüne seriyor ve utancın birçok kültürde yüzyıllar boyunca nasıl kullanıldığını, kullanımının zaman içinde nasıl değiştiğini göstermek için tarihe ve sosyal bilimlere atıfta bulunuyor. Yine de bu kitabın en önemli yönü utandırmanın geçmişi hakkında gözler önüne serilenlerden ziyade utandırmanın geleceği, yani internet üzerinden utandırmanın potansiyel gücü. Bu kitapta da savunulan şey, daha iyi bir dünya için utancın yeniden rehabilite edilmesi.

Utanç Gerekli mi? arzu edilen davranışı teşvik etmek ve sosyal normları uygulamak isteyen her birey veya insan grubuna hitap eden, hem düşündürücü hem de eğlendirici bir kılavuz.

thekitapyayinlari.com

| thekitapyayinlari

| thekitapyayinlari

| thekitapyayin

ISBN: 978-625-6415-03-4

9 786256 415034